

ივ. ჯავახიშვილი  
პ. სურგულაძე  
პროფ. ლისტი

# ისტორიული რარიტეტები

თბილისი  
1989.

## რ მ ლ ა მ ტ ო რ ი ს ა გ ა ნ

ოსსულებანა, რომელნიც წინამდებარე კრებულში შევიდნენ, ბიბლიოგრაფიულ იშვიათობას წარმოადგენდნენ, მათი პირველი გამოცემა 1918-19 წლებში მოსდა. მაშინ, როცა დამოუკიდებელი დემოკრატიული საქართველო არსებობდა. იმ დროს გამოცემულ წიგნებს ქართული მკითხველი სრულებით არ იცნობს. არ იცის, როგორ ფაქრობდნენ, როგორ აზროვნებდნენ, როგორი შესედულებანი აქონდათ. ამ ხარეზს ეს კრებული ნაწილობრივ შეავსებს. გარდა ამისა, ამ ოსსულებებით მკითხველი ბევრს ისეთს რასმეს შეიტყობს, რაზეც, სამწუხაროდ, წლებას მანძილზე ან სდუმდნენ ან ვანგებ ამბობდნენ ტყუილს.

ამ ოსსულებათა პირველი გამოქვეყნებას შემდეგ, ბევრი ახალი დოკუმენტი შემოვიდა მეცნიერულ მიმოქცევაში. ახალმა საბუთებმა ზოგიერთ შემთხვევაში შეცვალა შესედულებანი ამა თუ იმ საკაისზე. მაგრამ ოსსულებებში მაინც ყველაფერი ისევე ისეა დატოვებული, როგორც მათი პირველი გამოცემის დროს იყო. წიგნს ფუცალეზლად უნდა ეტყობოდეს ეპოქის კვალი, სურნელება, სასაათი, აზრთან ერთად, ამ კვალს, სურნელებას, სასაათის არსებითი მნაშენელობა აქვს დღევანდელი მკითხველასათვის.

ჩვენში ამბობენ — ეს ერსი და სსეა ათასიო. ამ კრებულს სსეა წაგნებაც მოსყვება და ვიმედონებთ, რომ მკითხველი კმაყოფილი დარჩება.

აკაკი ბაქრაძე

© საქართველოს თეატრის მოღვაწეთა კავშირი  
კოოპერატივი „ბზნ“, 1989

0502000000 —

D ————— 89

M—605(34)—89

ივ. ჯავახიშვილი

# საქართველოს საზღვრები

ისტორიულად და თანამედროვე თვალსაზრისით

გ ა ნ ხ ი ლ უ ლ ი

ტფილისი  
სახელმწიფო სტამბა  
1919



## შ ე ს ა ვ ა ლ ი

საუკუნეთა განმავლობაში საქართველოს სახელმწიფოს სამზღვრები ტომობრივ მოსახლეობის სამზღვრებს არა ერთხელ გასცილებია და ძლიერების ხანაში XI—XIII საუკუნემდე, განსაკუთრებით მე-XII საუკუნეში დავით აღმაშენებლისა და თამარ მეფის დროს საქართველოს, მთელი ამიერი კავკასიაც-კი ეკუთვნოდა. ქვემომოყვანილს მონოგრაფიაში განხილულია საქართველოს მხოლოდ მკიდროდ შემოფარგლული სამზღვრები, ისე როგორც თვით იგი ისტორიული და პოლიტიკურ-სახელმწიფოებრივი, აგრედვე გეოგრაფიული და ეკონომიური პირობების წყალობით ჩამოყალიბდა. თითქოს თვით ბუნებას შეუქმნია ქართველ ერისათვის ბუმბერაზი დარაჯი კავკასიონის მთავარი უღელტეხილი ჩრდილოეთით და მაღალი მთების ზღუდე სამხრეთით, დასავლეთით-კი მის ტერიტორიას შავი ზღვის, ხოლო აღმოსავლეთით მდინარეების ზოლი აქვს შემოვლებული. ამ მხრივ საქართველო ერთს საუცხოვოდ გარემოზღუდვილს ქვეყანას წარმოადგენს. სხვათა შორის ამ პირობების წყალობითაც შესძლო ქართველმა ერმა თავის ხანგრძლივ ისტორიულ არსებობის დროს მრავალი, ხშირად თავისზე გაცილებით უფრო ძლიერი მტრების მოგერიება და თავისი ეროვნების დაცვა. ეს გარემოება საქართველოს მტრებსაც ესმოდათ და ამიტომ არა-ერთხელ ყოფილა, რომ ჩვენი ქვეყნის ამა თუ იმ მონაპირე კუთხის დაჭერა და ჩამოშორება უცდიდათ. მაგრამ საქართველოს პოლიტიკურ მოღვაწეებსა და მთავრობასაც თავისი სახელმწიფოს ამ ბუნებრივ სამზღვრების დაცვის უაღრესი მნიშვნელობა ჩვენი ერის არსებობისათვის მშვენიერად ჰქონდათ გათვალისწინებული და ამის გამო მტრების ყოველს ამგვარს განზრახვასა და წადილს მედგარს წინააღმდეგობას უწევდენ.

წინამდებარე მონოგრაფია სწორედ საქართველოს სამზღვრებს არკვევს ისტორიულადაც, — თუ როგორი მოხაზულობა ჰქონდა მას

წარსულში ან როგორ იცავდა ამ სამზღვრებს ქართველი ერი საუკუნეთა განმავლობაში, — და თანამედროვე ცხოვრებისა და აწინდელი პირობებისა და მიხედვით, — თუ რა ნაირად უნდა შემოიხაზოს საქართველოს რესპუბლიკის სახელმწიფო სამზღვრები ამ უამად, რომ საერთაშორისო სამართლისა, 1783 წ. რუსეთთან დადებულ ხელშეკრულებითა და ეროვნებათა თვითგამორკვევის უფლებით უზრუნველყოფილი ქართველი ერის პოლიტიკური უფლებები არ შეილახოს და სამართლიანობა აღდგნილი იქმნას.

სამზღვრების მიმოხილვა ჯერ დასავლეთ-ჩრდილოეთითგან იწყობა, შემდეგ აღმოსავლეთისაკენ მიდის, მერმე აღმოსავლეთის სანაპირო ხაზს და სულ ბოლოს სამხრეთის სამზღვარს ეხება აღმოსავლეთითგან მოყოლებული დასავლეთის ხაზის უკიდურეს წერტილამდე.

## I თ ა ვ ი.

### ჩრდილოეთის სამზღვარი.

#### § 1. ჩრდილო-დასავლეთის ხაზი. აფხაზეთ-ჯიქეთი.

სრულიად საქართველოს ჩრდილო-დასავლეთის უკიდურეს სამზღვარზე აბხაზეთი იყო და ეხლაც იგივე კუთხე ჰსაზღვრავს საქართველოს რესპუბლიკას. ისტორიულის ცნობების მიხედვით მე-XI-ე საუკუნეში ეს მოსამზღვრე ხაზი საქართველოსა და მეზობელ ქვეყნებს შორის ძალიან ჩრდილოეთით მდებარეობდა, სახელდობრ, იმ ადგილას, სადაც კავკასიონის მთავარი ქედი იწყობოდა. მოსამზღვრე საზად მდ. ყუბანის შესართავი და კავკასიის ქედის წვერი ითვლებოდა (ლ. მროველი იხ. ქართველი ერის ისტ. II, 311 და 266). ასე ჩრდილოეთით იმიტომ იყო სამზღვარი წაწეული, რომ მაშინ ჯიქეთი და ალანთა ქვეყანაც აბხაზეთს ეკუთვნოდა. თუ ჯიქნი აბხაზეთა მოძმე ტომი იყო და მათი აბხაზეთთან ერთობა სრულებით ბუნებრივად უნდა მიჩნეული იქმნას, ალანთა შესახებ ამის თქმა არ შეიძლება. . .

მაინცადამაინც ცხადია, რომ დოაბზე ანუ ტუაფსე აფხაზეთა საკუთრება იყო იმიტომ, რომ თვით ეს საგეოგრაფიო სახელი სწორედ ამასა ჰნიშნავს. მაგრამ საკუთრივ აბხაზეთის ჩრდილოეთის სამზღვა-

რი ბიჰეინტის მონასტრის ჩრდილოეთით მდებარეობდა. (იხ. ქართველი ერის ისტ. II, 315), ხოლო ამის შემდგომ უკვე აბხაზთა ტომის ჯიქების მიწა-წყალი იწყობოდა.

ვახუშტის სიტყვით მის დროინდელს, მე-XVIII-ე საუკუნის, აბხაზეთსა და ჯიქეთს შორის სამზღვრად ზღვა და კაპოეტის წყალი იყო (გეოგრაფია 406 და 408), ჯიქეთის ჩრდილოეთის სამზღვარი-კი წინანდებურად კავკასიონის ქედი ყოფილა. დასავლეთ საქართველოს 1732 წ. რუკაზეც ჯერ სწერია „კაპოეტის წყალი“, შემდეგ ხაზია გასმული და ნათქვამია „აქეთ ჯიქეთით“ (იხ. რუკა), ე. ი. ჯიქეთი კაპოეტის წყლის იქით, ანუ ჩრდილოეთით მდებარეობსო. თანამედროვე რუკებზე კაპოეტის წყალი არ არის აღნიშნული, მაგრამ 1732 წ. ალექსანდრე მეფის ბრძანებით შედგენილს დასავლეთ საქართველოს რუკაზე და სრულიად საქართველოს მოსკოვში 1743 წ. გადახატულ რუკაზე ეს მდინარე ბიჰეინტის ჩრდილოეთით არის აღნიშნული. მაშასადამე კაპოეტი ეხლანდელი მდ. ბზიბის ძველი სახელი უნდა იყოს.

თუ 1743 რუკას დავხედავთ, იქითგან სჩანს, რომ სამზღვარი მდ. კაპოეტის წყალზე ანუ ბზიბზე-კი არა ყოფილა, არამედ ამ მდინარის ჩრდილოეთით მდებარე კავკასიონის ქედ-ქედ. ბურნაშევის მიერ შედგენილს რუკაზედაც სამზღვარი კაპოეტის წყლის ანუ ბზიბის საკმაოდ მოშორებით, ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთით მდებარეობს და მიმდინარეობს. ყველა ამ საბუთების გამო უნდა დავასკვნათ, რომ მდ. ბზიბი მთლად თავის შემდინარეებით აფხაზეთის სამზღვრებში იყო, ამიტომ მოსამზღვრე ხაზი უეჭველია ამ მდინარის აუზის ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ მდებარე გამყოფელი ქედის-ქედ უნდა ყოფილიყო გავლებული.

ამ ადგილითგან მოყოლებული აფხაზეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ გადახრილი სამზღვრის ხაზი კავკასიონის მთავარ უღელტეხილის ქედ-ქედ მიდიოდა და ეხლაც მიდის სევანეთამდის.

ტომობრივ მოსახლეობის მხრივ მე-XVIII-ე ს.-ის დასასრულს აფხაზეთი შემდეგ ნაწილებად იყოფებოდა: ერთი იყო ბზიბის ხეობა, რომელიც შეიცავდა მდ. ბზიბის ქვემო ნაწილისა და აღმოსავლეთით გულაუთამდე, მეორე გულაუთსა და მდ. კოდორს შუა საკუთრივ აფხაზთა სათემო იყო. მესამე, აფშილეთი, მდ. კოდორსა და ლალიძგას შუა მდებარეობდა. მეოთხე სამურზაყანო, რომელშიაც

მოსახლეობა მეგრული იყო და ეხლაც არის, მხოლოდ აბხაზური ენა და ზნე-ჩვეულებაც შეთვისებული აქვთ, მოთავსებული იყო ლალიძგასა და ენგურს. შორის შავი ზღვის ნაპირას და მეხუთეს, წიბელდას მდ. კოდორის ხეობის შუა ნაწილი ეკავა.

ცნობილია, რომ აღმ. საქართველოს 1783 წ. რუსეთთან დადებული ხელშეკრულებამ და შემდეგ 1801 წ. შეერთებამ მთელი საქართველოს ბედ-იღბალიც გადასწყვიტა და სრულიად საქართველოს რუსეთის მიერ შეერთება მხოლოდ-და-მხოლოდ ხელსაყრელ დროზე იყო დამოკიდებული. ვერც აფხაზეთი გადურჩა ამ ბედს.

თუმცა 17 თებერ. 1810 წ. აბხაზეთის მთავარმა სეფერბეი შარვაშიძემაც რუსეთის მფარველობა მიიღო, მაგრამ კარგა ხანს მე-XIX-ე საუკუნის მეორე ნახევრის დამდეგამდე აბხაზეთში მაინც რუსებმა ფეხი მტკიცედ ვერ მოიკიდეს და მხოლოდ 1 მაისს 1864 წელს აბხაზეთი რუსეთთან საბოლოოდ შეერთებული იყო, თვით აბხაზეთის მთავარს-კი მთელის შთამომავლობით მთავრის უფლება სამუდამოდ ჩამოერთვა.

აბხაზები უბრძოლველად არ შეპირებებიან დამოუკიდებლობის მოსპობას და 1866 წელს აბხაზეთში აჯანყება დაიწყო, რომელიც რუსთა ძლიერ-ჯარის მოსვლისთანავე ჩაქრა. მაგრამ 1877—8 წ. ომის დროს აბხაზეთში კვლავ აჯანყება მოხდა.

ყველაზე ძლიერსა და მედგარს წინააღმდეგობას რუსეთის გაბატონებას აბხაზეთში წიბელდა უწევდა. მე-XIX-ე საუკუნის 30 წლებითგან მოყოლებული რუსეთის მთავრობა არა ერთხელ ამ კუთხეში დამსჯელ რაზმებსა გზავნიდა ხოლმე და ბოლოს მკვიდრი მცხოვრებნი იქითგან აყრილ და განდევნილ იქმნენ (В. Т. Маевский. Кутаїсская губернія. Военно-статистическое описаніе. ტფილისი, 1896 წ. დამატ. № 1, გვ. 54).

1840 წ. ატეხილ ამბოხების გამო ამ კუთხის მალლობი ადგილებითგან, დალითგანაც, რუსებმა ყველა მეკომურნი აპყარეს (იქვე 56). ხოლო 1867 წლის აბხაზეთის აჯანყების შემდგომ, წიბელდის მოსახლეობის უკანასკნელი ნაწილიც დიდით პატარამდე, დედაბუდიანად აყრილი და ოსმალეთში განდევნილი იყო (იქვე 57). ჯერ კიდევ 1850 წელს აქ 14000 სახლობა ითვლებოდა, 1867 წელს-კი მთელს ამ კუთხეში რუსთა წყალობით 27 ოჯახის მეტი აღარავინ იყო (Иваненко. Гражд. упр. 430). ამ დროითგან მოყოლებული კოდორის

და მის შემდინარეების ხეობანი სრულებით გაუკაცრიელდა. ამის შემდგომ რუსეთის მთავრობა მთელს თავის პოლიტიკას შავი-ზღვის ნაპირას ადგილობრივ მკვიდრთა, განსაკუთრებით-კი ქართველთა საწინააღმდეგოდ აწარმოებდა: ქართველებს აქ დასახლება და უძრავ ქონების შექმნა აკრძალული ჰქონდათ, რუსებს-კი, განსაკუთრებით მოხლეებსა და სამხედრო პირებს, ჩალის ფასად აძლეოდნენ ამ სამოთხესავით მშენიერსა და ბუნებით უხვად დაჯილდოვებულს მხარეს. მხოლოდ რუსეთის მთავრობის პოლიტიკის წყალობით გაჩნდა ქართველების გვერდით სხვა ეროვნების ხალხიც.

რუსეთის მთავრობის ზემოაღწერილი პოლიტიკისა და საახალშენო მოღვაწეობისდა მიუხედავად სამურზაყანო აბხაზეთში და ჭიქეთის სამხრეთის მცირე ზოლში, ანუ სოხუმისა და სოკის ოლქებში 1916 წ. აღწერისდა თანახმად 141.000 მცხოვრებთა შორის 71.000 ქართველი და 43.000 აბხაზი იყო, 6.000 სომეხი და 21.000 სულ სხვადასხვა ეროვნებისა.

## § 2. ჩრდილოეთის ხაზი. დვალეთი.

საქართველოს ჩრდილოეთის სამზღვარი აფხაზეთის შემდგომ სვანეთის ჩრდილოეთის საზღვრით არის მოხაზული და აქაც ეს ხაზი ჩვენი ქვეყნის ბუნებრივ ზღუდეს მისდევს, კავკასიონის მთავარ უღელტეხილის მარადთოვლიანს ქედს რაჭის სამზღვრამდის. შემდეგ საქართველოს უკიდურესი ჩრდილოეთი თემი რაჭაა და მისი სამზღვრის ხაზიც ჩრდილოეთით იმავე უღელტეხილის მთავარ ქედზე მიდის დვალეთამდე.

დვალეთის შესახებ საგანგებოდ უნდა იყოს აღნიშნული, რომ იგი კავკასიონის უღელტეხილის ორ მთავარსა და პირიქითელს, ქედებს შუა არის მოქცეული. ეს ქვეყანა ყოველმხრივ მარად-თოვლიან მთებით არის გარშემოზღუდული, ისე-კი, რომ ჩრდილოეთით მდებარე ქედი. ე. ი. პირიქითელი სამხრეთისაზე უფრო მაღალია და ერთს ალაგს გარდა სრულიათ გაუვალია. ეს დვალეთი ამ ადგილას საქართველოს უკიდურესი ჩრდილოეთი მონაპირე ქვეყანა იყო.

ძველითგანვე დვალეთი საქართველოს ეკუთვნოდა, მაგრამ ამ სამზღვარს განსაკუთრებული ყურადღება მე-XII-ე ს-ითგან მიეძევა და პოლიტიკურადაც მტკიცედ აქ ქართველობამ ფეხი დავით აღმაშენებ-

ბელის დროს მოიკიდა (ცხოვრება მეფისა დავითისი, გვ. 301, ქართველ ერის ისტ. II. 515). შემდეგშიაც, თვით საქართველოს პოლიტიკურ დაუძღურების დროსაც, მე-XVIII-ე ს.-ის დამდეგსაც, დვალეთი ქართველთა ხელში იყო და ვახუშტის მოწმობით „მეფეთა ქართველთა... მისცემენ დღემდე ხარკსა“ (გეოგრაფია 460). ვახტანგ მე-VI-ე იყო ის მეფე, რომელმაც საქართველოს ჩრდილოეთის სამზღვრის ეს მონაპირე კუთხე 1711 წელს ჯარითურთ შემოიარა, შევიდა შიგ, „ჩავლო ზრამაგა და შემოვლო ქედლის-ხევი და გარდმოვლო კედელასა ზედა და მოვიდა კუდაროს და კუდაროდამ ქართლს გამარჯვებული.“ სწორედ მან კვლავინდებულად მტკიცედ „დაიპყრა დვალეთი და დასდვა ხარკნი“ (ვახუშტი. საქართველოს ცხოვრება 118).

აღმოსავლეთით მას ჰსაზღვრავს „თრუსოს და ხევის საზღვარი, მერმე მყინვარის კავკასი და ახოტის კავკასი, რომელნი ძენან სამხრიდან ჩდილოდ და დასწყდების ხევის ბოლოს მდინარესა ზედა ლომეკსა, მერმე ლომეკის მდინარე ვიდრე ხეთაძე ჩერქეზის მთამდე. სამხრით მზღვრის კავკასი, ხევის ყელიდამ წარსული დასავლეთად, რომელ არს ბრუც-საბძელამდე და ზეკარ-კედელა და რაჭა-დიგორბასიან შორისი კავკასნი, ხოლო ჩდილოთ ჩერქეზსა და მას შორის მთა მაღალი... და დასავლეთით მზღვრის კავკასივე რაქასა და ქედელეს შორისი, მერმე ბასიანსა და სევანეთს შორისი“ (იქვე 428—430). ეხლანდელს რუსულს საგეოგრაფიო რუკებზე მიღებული სახელები რომ ვიხმართ, მაშინ დვალეთის სამზღვარი ასე გვეხატება. ჩრდილოეთით ადაი-ხოხითგან (=ქართულ ხოხის მთას) ხაზი მიდის აღმოსავლეთ-სამხრეთისაკენ არხონამდის (=ქართულს ახოტს), ხოლო დასავლეთით ამავე ადაი-ხოხის მწვერვალითგან ხაზი სამხრეთისაკენ მიდის ქედ-ქედ მწვერვალ ყაზი-ხოხამდის. შემდეგ სამხრეთის სამზღვარი იწყობა ამ ადგილითგან და ქედ-ქედ მიდის: საუხოხზე, ხალიწაზე, ზეკარზე. ბრუტსაბძელზე, ხოხზე, შემდეგ როქზე არხონამდის.

დვალეთი ძველდაც და ეხლაც რამდენიმე ხეობად იყოფებოდა: კასრის ხევად, ზრამაგად, ქედელედ, ნარად, ზროგოდ და ზახად (ვახუშტი. გეოგრაფია 428).

ამ დვალეთზე „გარდავლენან... გზანი დიგორსა... და... გზანი ვალაგირსა და ფაიქომსა“ (ვახუშტი. გეოგრაფია 444). იქ, სადაც კას-

რის ხეობა „მოვიწროვდების ხოხის მთის ჩამოსულის კლდითა და გლოლისა და ამის შორის კავკასის ჩამოსულის კლდითა“, გაკეთებული ყოფილა „კარი კლდისაგან და ქვითკირით ქმნული, დიდ-კამაროვანი მდინარესა ზედა“. ეს კარი-ბჰე თურმე საქართველოს „მეფეთაგან ქმნული“ ყოფილა იმ მიზნით, რომ „არა ვიდოდენ თვინიერ მათსა ოვსნი“. ამგვარად ბუნებრივადაც და ხელოვნურადაც „არს ხეობა ესე ფრიად მაგარი და შეუვალი“ (იქვე, 444).

ძველად ამ კუთხეს საქართველოსთან პოლიტიკურს გარდა სარწმუნოებრივი და კულტურული კავშირიც ჰქონდა: ქრისტიანობა აქ ქართველი მქადაგებლების მიერ იყო გავრცელებული და თვით ეკლესიის ნანგრევებს, მაგ. როქის ხეობაში ეხლაც, ეტყობა ქართული ასომთავრული წარწერები. ვახუშტის სიტყვით ამ ქვეყნის მკვიდრნი იყვნენ „სამწყსონი ნიქოზლისანი“ (გეოგრაფია 434). მე-XVIII-ე ს.-ის დამდეგს ბლომად ყოფილა „ციხენი, კოშკნი, ეკლესიანი ქვითკირისანი“, რომელნიც საქართველოს „მეფეთაგან ნაშენნი“ ყოფილან. თვით ხალხში ამ ძეგლების შესახებ თქმულებები ყოფილა და ვახუშტის ცნობით „უმეტეს იტყვიან... თამარ მეფისაგან“ აგებულადო (იქვე 438).

მე-XVIII-ე ს.-ში ეს კუთხე ეკონომიურადაც საქართველოსთან ყოფილა დაკავშირებული: მარისს, ცხერის ტყავს, სვიას და სხვა სახმარს. რაც-კი თავიანთ ცივს ქვეყანაში ვერ შოულობდენ, თურმე ქართლითგან და რაჭოთგან ზიდავდენ (ვახუშტი. გეოგრაფია 438).

ბუნებამ დვალეთი მადნით უხეად დააჭილდოვა და იქ ვახუშტის სიტყვით „გამოიღებენ მიწიდან ბრპენსა, გვარჯილასა, გოგირდსა“ (იქვე 438), ამასთანავე „ლითონი ბრპენისა მრავალი“ ყოფილა. ხოლო „გოგირდი ფრიად კარგი“. ზემოაღნიშნულს გარდა იქ არსებობდა „ლითონიცა ვერცხლისა“ (იქვე 444).

ამ ეპოქაში ამ კუთხეს არდონის ანუ ნარდონის ქვაბ-ხეობა ეწოდება. ეს არდონის ქვაბა-ხეობა, რომელიც ყოველმხრივ გარშემოზღუდულია, მაგრამ რომელსაც ჩრდილოეთისაკენ მხოლოდ ერთადერთი ზემოაღნიშნული ხეობაზე მდებარე გასავალი აქვს. სამხრეთით-კი საქართველოსთან მას 11 გარდმოსავალი აერთებს, მე-XIX-ე საუკუნეშიც თავდაპირველად ტფილისის გუბერნიის სამზღვრებში იყო მოქცეული და ამ გუბერნიის მთიულეთის ოლქს ეკუთვნოდა, (Филиновъ. Военный обзоръ Тифлис. Губ. СПб. 1872 წ. გვ. 7—

8). მისი სიერცე 497 ოთხკუთხ ვერს არ აღემატება. შემდეგში რუსეთის მთავრობამ დვალეთი ანუ არდონის ქვაბ-ხეობა საქართველოს ჩამოაშორა და თერგის ოლქს შეუერთა.

საუკუნეთა განმავლობაში, როგორც დავინახეთ, საქართველოს მთავრობა ამ კუთხეს საქართველოსთვის ფრიად მნიშვნელოვან კარად სთვლიდა და ამის გამო მას ფხიზელ დარაჯად უდგა, საგანგებოდ არდონის გასაველთან ზღუდეც-კი ააგო, რომ თუ საჭირო იქმნებოდა მტრის შემოსვლის მხრივ ამ სახიფათო გზის კარის დახშვა ადვილად შესძლებოდა. ამ კუთხის ბუნებრივ აგებულებასა და თვისებას თუ დავაკვირდებით, ცხადი იქმნება, რომ იგი საქართველოსთან უფრო მრავალრიცხოვან გზებით, სხვადასხვა მხრით თერთმეტი გარდმოსავლით, როგორც დასავლეთ, ისე აღმოსავლეთ საქართველოსთან არის შედარებით მკვიდროდ დაკავშირებული. ჩრდილოეთთან-კი მა: მხოლოდ ერთი გასაველი აერთებს. ყველა ამ მოსაზრების გამო უფრო ბუნებრივია და ხელსაყრელი, რომ წინანდელი მდგომარეობა კვლავ აღდგენილ იქმნას: რუსეთის მთავრობის შეცდომა შესწორდეს და დვალეთი, ანუ არდონის ქვაბ-ხეობა ისევ აღმოსავლეთს საქართველოს, ტფილისის გუბერნიას დაუბრუნდეს მაშინ ამ ადგილას საქართველოს სახელმწიფო სამზღვარი იმ ხაზს გაჰყვება, რომელიც ხოხის მთას (ადაი ხოხ) და ახოტის მთას (არხოხ) შუა გაივლება.

### § 8. ჩრდილოეთის ხაზი. დარიალანი და საქართველოს კარი.

დვალეთის აღმოსავლეთით საქართველოს ჩრდილოეთის სამზღვარი ისევ კავკასიონის მთავარ უღელტეხილის ქედზე მიდის და მხოლოდ დარიალის ხეობასთან იგი ქედს იქით გადადიოდა და უფრო ჩრდილოეთით იყო წაწეული. მისაბჯენ ციხედ ჰქონდა „გორის ციხე, ფრიად ძველი, ძველებურ წესზე აგებული, კოშკებით შემკული სიმაგრე, რომელიც მდ. თერგის სათავის მიდამოებში, მთებში მდებარეობდა“. ამ ციხეს „ფრიად მაგარი მდებარეობა“ ჰქონდა (Бурнашевъ. Картина Грузин или описаніе полит. состоянія царствъ Карталинскаго и Кахетинскаго. Тифлисъ изд. Бегичева 1896 წ. გვ. 9). ეხლანდელ რუკებზე ამგვარი საგეოგრაფიო სახელი არ არის აღნიშნული, ამის გამო ამ ციხის მდებარეობაც გამოურკვეველი რჩება.

მაგრამ უფრო დაწვრილებითი და მკაფიო ცნობები საქართველოს ჩრდილოეთის სამზღვრის შესახებ ბატონიშვილს ვახუშტსა აქვს. მისი სიტყვით თერგს „გველეთს ქვეით ერთვის... ხევი“, რომელიც „სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან გამოსდის გუდამაყრისა და ძურძუკის კავკასსა... ამ ხევს ქვეით დავიწროვდების ხევი ესე კლდითა და აქა არს ციხე დავითისა... აღმაშენებელის აღშენებული. ამას ქვეით არს დარჩელა“, თერგის „აღმოსავლით კიდესა ზედა მეფის მირვანის მიერ“ აგებული. მან „შეაბა კარი და ქმნა სიმაგრე ხაზართა და ოსეთათვის, რათა უმისოთ ვერალარა ვიდოდნენ“. ხოლო „ამას ქვეით ნასასახლევი მეფეთა: ოდეს გაილაშქრიან ოსეთად მუნ დადგიან“-ო (გეოგრაფია 228).

სახელოვან ქართველ გეოგრაფის აღწერილობა იმდენად ნიშანდობლივია, რომ თვითული მის მიერ დასახელებული ადგილის პოვნა ეხლანდელს 5-ვერსიან რუკაზე ძნელი არ არის. ამაში მისივე შედგენილი რუკაც დიდად გვშველის. გველეთის ჩრდილოეთით თერგს მართლაც სამხრეთ-აღმოსავლეთითგან ერთი პატარა წყალი ერთვის, რომელსაც ქისტურა (Кистинка) ეწოდება. აქ ვიწრო ხეობაში ყოფილა მეფე დავით აღმაშენებელის მიერ აგებული ციხე. ეს ის ადგილი უნდა იყოს, რომელსაც საქართველოს-სამხედრო გზაზე რუსებმა სად. დარიალისა „Даріальское“ უწოდეს. აქ მართლაც რუკაზე ნათქვამია („Бывшее укрепление“) „ციხის ნანგრევით“. ამის ჩრდილოეთით მირვან მეფის მიერ აგებული ყოფილა დარიალის კარი, რომელიც ოს-ხაზართათვის გზის შესაკრავად იყო განკუთვნილი. ეს ის ადგილი უნდა იყოს, სადაც ეხლა სად. ლარსია. ამაზე უფრო ჩრდილოეთით-კი ყოფილა საქართველოს სამფლობელოს უკანასკნელი ფეხმოსაკიდებელი ადგილი „ნასასახლევი მეფეთა“, რომელიც დაახლოებით ეხლანდელს „ჭერახოვსკოე“-ს მიდამოებში უნდა ყოფილიყო. აქაც, 5-ვერსიან რუკაზეც ნათქვამია ციხის ნანგრევით (Бывшее укрепление). თვით ბატონიშვილ ვახუშტის დაწვრილებითს რუკაზე (იხ. ბროსსეს გამოც. № 3, Karthli au N. du Kour) „ნასასახლევი მეფეთა“ (Residence royale) მართლაც „ჭარიების“ (=ეხლანდელს „ჭერახოვსკოე“-ს) მახლობლად, ცოტა სამხრეთით არის აღნიშნული და სწორედ საქართველოს სახელმწიფოს ჩრდილოეთის სამზღვარი ამ ადგილის წინ, დაახლოებით ჭარიებითგან ერთი ვერსით, სამხრეთით მიდიოდა (იხ. იგივე რუკა).

ზემოაღნიშნულ მოსამზღვრე ადგილითგან მოყოლებული სამზღვარი მდ. ქისტურის ხეობის გაყოლებით სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ იხევდა და კვლავ კავკასიონის უღელტეხილის მთავარს ქედს აღწევდა, ხოლო შემდეგ საქართველოს სამზღვარი მუდამ სწორედ ამ მთავარ უღელტეხილს ქედ-ქედ მიდიოდა იმგვარადვე როგორც — მე-XIX-ე საუკუნეშიაც რუსთა მფლობელობის დროს აღმოსავლეთ საქართველოს, ტფილისის გუბერნიის სამზღვარი იყო მოხაზული.

## II თავი.

### აღმოსავლეთის სამზღვარი.

#### § 1. აღმოსავლეთის ხაზი. პერეთი.

საქართველოს ჩრდილო-აღმოსავლეთსა და სამხრეთ-აღმოსავლეთს კუთხეს მტკვრამდის ძველ დროს პერეთი ეწოდებოდა. ჯერ ამ კუთხის ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაწილი, რომლის სამზღვრად ჩრდილო-აღმოსავლეთით დაღესტანის მთები იყო, სახელდობრ კავკასიონის მთავარ უღელტეხილის ალაზნის შემდინარეების გამყოფელი ქედი. ჩრდილოეთით მას არიშის წყალი, სამხრეთით-კი ჯერ ალაზნისა და, იორის შესართავი ჰსაზღვრავდა, ხოლო შემდეგ საზღვარი ალაზნის პირას ჩრდილოეთისაკენ მიდიოდა იმ ადგილამდის, საცა გიშის წყალი ალაზანს ერთვის. მერმე მოსამზღვრე ხაზი ამ გიშის წყალს სამხრეთით მდინარის გასწვრივ მისდევდა მის სათავემდე, რომელიც კავკასიონის უღელტეხილში იყო (ქართველი ერის ისტ. II, 309 და ვახუშტი. გეოგრაფია 304). რომ სამზღვარი გიშის წყლის სამხრეთით იყო, ეს ბურნაშევის 1784 წ. რუკითაც მტკიცდება (იხ. რუკა).

მაგრამ სამხრეთის ამ ხაზის მდებარეობა ჩვენთვის მხოლოდ მაშინ გახდება ცხადი, თუ-კი გიშის წყლის მდებარეობა გამოჩვენებული გვექმნება. თანამედროვე რუსულ რუკებზე ამგვარი მდინარე და ციხე არსად არის აღნიშნული, მაგრამ ძველ ქართულს გიშს 5-ვერსიან რუკის მდ. კიში (р. Кишъ) უდრის, ხოლო გიშის ციხე დაახლოვებით იქ უნდა ყოფილიყო, სადაც ეხლა კიში-კიშლადი (Киш-

кишлахъ) არის აღნიშნული (ყ. 9,64°30—41°15'). ამ ეამად რუკებზე სახელები ისე სწერია, რომ ვიშის წყალი არსად ერთვის ალაზანს, არამედ იგი ე. წ. აგრი-ჩაის შემდინარეა. ცხადია, რომ ძველ დროს თვით ეხლანდელს აკრი-ჩაისაც იმ ადგილითგან მოყოლებული, სადაც ეხლანდელი ვიში (Кишъ) ერთვის, ვიშის წყალი რქმევია. თუ ამ გარემოებას გავითვალისწინებთ, მაშინ ვიშის წყალი მართლაც ალაზნის შემდინარედ გამოვა და ამ ადგილას საქართველოს განმსაზღვრელი ხაზის მდებარეობა სრულებით ნათლად წარმოგვიდგება.

საქართველოს ამ ნაწილს დიდი კულტურული მნიშვნელობა ჰქონდა. აქეთგან ავრცელებდა ქართველობა თავის გონებრივსა და სარწმუნოებრივს გავლენას დაღესტანზე და შაქზე. მაშინაც-კი, როდესაც საქართველო მონღოლთა შემოსევისა და ბატონობის წყალობით პოლიტიკურად დასუსტებული იყო, ქართველ ერს იმოდენი კულტურული ძალა შესწევდა, რომ თავისი განმანათლებელი მოღვაწეობა არ შეუწყვეტია და დაღესტანში ქრისტიანობა გაუფრცელებია. ისტორიას შენახული აქვს ცნობა, რომ მე-XIII-ე ს-ის დასასრულს გამოჩენილმა ქართველმა საეკლესიო მოღვაწემ პიმენ სალოსმა ბელაქნითგან თავისი ქადაგება ლეკეთშიც-კი გადაიტანა, „ნათესავი ლეკთა წარმათობისაგან მოაქცივნა“ და გააქრისტიანა (ყამთაად. \* 889, გვ. 731). წერილობითი მოწმობის გარდა ქართველთა დაღესტანში განმანათლებელ მოღვაწეობის ძეგლებიც, ეკლესიის ნანგრევების სახით არის შენახული და თვით ხუნზახშიაც-კი იყო შერჩენილი იქაურ ეკლესიის ნანგრევის ქვა, ქართული ასომთავრული წარწერით შემკული (იხ. ე. თაყაიშვილი *Арх. экскурсия*, II, 63).

ვითარცა მოსამზღვრე კუთხეს საქართველოს ამ ნაწილსაც ბედმა მრავალჯერ მიაყენა ზიანი და არა ერთხელ გაანადგურა. პირველად ჭერ კიდევ მე-XIII-ე ს.-ში მონღოლთა ბატონობის წყალობით სხვათა შორის ჰერეთიც ძალზე დაზიანდა (ყამთაად. \* 875, გვ. 719). მაგრამ ამ ქვეყანას განსაკუთრებით შაჰაბაზმა მიაქცია თავისი მსახვერელი ყურადღება და ჭერ ისე ააოხრა და გააუკაცრიელა, რომ მცხოვრებნი აპყარა და სპარსეთში გადაასახლა, ხოლო შემდეგ მათ მაგიერ თავის ერთგულ მაჰმადიან ტომს მისცა. მეტადრე მე-XVII-ე ს-ითგან მოყოლებული სპარსეთის შაჰების წყალობით და დაღესტანელთა შემოსევის და დაშენების გამო, მაჰმადიანობამ ჰერეთში

რისტიანობას დაძლევა დაუწყო და ქართველი მოსახლეობაც შემცირდა. ძველი საგეოგრაფო სახელების მაგიერ ახალი გაჩნდა. ვარეშე ძალის გავლენით ეს კუთხე სამ ერთეულად გაიყო. ერთს დაერქვა „ალის-სასულთნო“, მეორეს — „ელისენი“, მესამეს — „ქარი“. უკანასკნელი სახელი ფიფინეთის ხეობას დაერქვა. ვახუშტის ცნობით ეს ხეობა არჩილ მეფის „შემდგომად იწოდა ქარი“ (გეოგრაფია 306).

რუსულ 5-ვერსიან რუკაზე ფიფინეთის მაგიერ მთა ფიფანი (დიდი და პატარა — Пипанъ, Б. Пипанъ) არის აღნიშნული, ქარის მაგიერ-კი „ჯარი“-ა (Джары) დაბეჭდილი. მეფე ლევანმა ვახუშტის სიტყვით აქ თურმე ლეკები დაასახლა და ყოველწლიურად გადასახადად მხოლოდ ის მოვალეობა დააკისრა, „რათა უზიდონ ზაფხულს კავკასიად ყინული“ (იქვე 306). მაშასადამე ფიფინეთის ხეობა ანუ ქარი დალესტინის მოსამზღვრე ნაწილია. ელისენად იწოდებოდა ქვეყანა ბელაქნის „წყალსა და გიშის წყალს შორისი ალაზნამდე და კავკასამდე“ (ვახუშტი. გეოგრაფია 306), მაგრამ ნამდვილად-კი ელისენსა და კავკასიონის ქედს შუა, შუაგულში მინც, ქარი იდუა. ამიტომ ცხადია, რომ ამ ადგილას ელისენი აღმოსავლეთ-ჩრდილოეთით კავკასიონის ქედს ვერ აღწევდა.

ალისულთნის სამფლობელოს სამზღვრები ვახუშტს გარკვევით არა აქვს აღნიშნული (გეოგრაფია გვ. 304, შეად. 306). ანტონ კათალიკოსს თავის 1757 წ. დაწერილს თხზულებაში ნათქვამი აქვს ალისულტანი თავდაპირველად „კახის სულტნად სახელდებული“ ყოფილა (იხ. მ. ჭანაშვილის საინგილო. ძველი საქართველო, II, 14). მაგრამ სამზღვრები არც მას აქვს დასახელებული.

ე. წ. თათრებისა და დალესტინითგან ლეკების ჩამოსახლებამ საქართველოს მტრებს ჩვენს ქვეყანაში ამ მხრივთან შემოსევა გაუადვილა, რათგან სარწმუნოებრივი ერთობის წყალობით სპარსეთის შაჰის ჯარს ადვილად ემხრობოდნენ ხოლმე. საქართველოს მეფეებსა და იმ დროინდელს მოღვაწეებს კარგად ესმოდათ ამ კუთხის უღარესი მნიშვნელობა, რომ რაკი „არს ქვეყანა ესე ძნელად შესასვლელი, ტყიანი, მრავალ-წყლიანი და მაგარი“ (კათალიკოზი ანტონი, იხ. მ. ჭანაშვილის საინგილოში, გვ. 15). ამიტომ საქართველოსთვის ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთით საუცხოვო საფარს წარმოადგენდა. თუმცა ლეკები, რომელნიც ქარში იყვნენ ჩასახლებულნი დრო-გამოშვებით არამც თუ ურჩობდნენ. არამედ ცარცვაგლეჯასაც.

კი მისდევდნენ კახეთში, მაგრამ მაინც ერეკლე მეფის დროს, რუსეთთან 1783 წ. ხელშეკრულების დადების დროსაც ეს კუთხე, როგორც საქართველოში მყოფ რუსეთის იმდროინდელ ელჩის ბურნაშევის რუკაზეც აღნიშნულია, საქართველოს სამზღვრებში შედიოდა და კახეთის ნაწილად ითვლებოდა.

როდესაც რუსეთის მთავრობამ აღმ. საქართველოს დამოუკიდებლობა მოსპო და შეიერთა, ქარი და ბელაქნის ოლქი, როგორც მას რუსები უწოდებდნენ, ანუ საინგილო, როგორც ქართველები ეძახიან, ამ დროს არ დაუპყრიათ, არამედ მხოლოდ 1803 წ. დაიდო საინგილომ ხაკი და მორჩილება განაცხადა, საბოლოოდ-კი 1830 წ. იყო შემოერთებული.

1886 წელს ზაქათალის ოლქში სულ 74449 მცხოვრები ითვლებოდა, აქეთგან 40225 ლეკი იყო, 21090 მულანლო და 12430 ქართველი, 521 სომეხი (მ. ჯანაშვილი საინგილო 6).

1916 წელს ზაქათალის ოლქში მცხოვრებთა საერთო რიცხვი 76000 იყო: აქეთგან 19000 ქართველი და 45000 ლეკი, ხოლო თურქები, სპარსელები და ქურთები 12000 ითვლებოდა.

### III თავი.

## სამხრეთ-აღმოსავლეთის საზღვარი.

### § 1. ჰერეთი: ქიზიყი, ყარაია.

ზაქათალის ოლქის შემდგომ საქართველოს უკვე სამხრეთ-აღმოსავლეთის სამზღვარი ეწყობა. ძველ დროს მთელი ეს სამხრეთ-აღმოსავლეთი ნაწილიც მტკვრამდე და დებედას წყალთ-გამყოფელ მთებამდე ჰერეთის ნაწილად ითვლებოდა. მისი უეიდურესი აღმოსავლეთი კუთხე, რომელიც ზაქათალის ოლქს ზედ ეკვრის კამბეჩოანის ანუ ქიზიყის /სახელით არის ცნობილი. ძველი ქიზიყის, რომელიც ეხლა სიღნაღის მაზრად იწოდება, სამზღვრად იყო „სამხრით უფადარი და წინამინდორი ხორანთამდე“ (ვახუშტი. გეოგრაფია 310). წინამინდორად იწოდებოდა ის ველი, რომელიც სამხრეთით იორისა და ალაზნის შესართავთან თავდებოდა (იხ. ვახუშტის რუკა № 4).

იგი დაახლოვებით ეხლანდელს ელდარის მინდორს უდრის, უფადა-რად-კი, დაახლოვებით ის სამხრეთით მდებარე ადგილი იყო, რომელსაც ეხლა ჭეირან-ჩელი ეწოდება. მაშასადამე სამზღვარი იწყობა ჭერ იქ, სადაც გიში ალაზნის ერთვის, შემდეგ სამხეთისაკენ მიდის ალაზნის გასწვრივ მისი და იორის შესართავამდე. აქეთგან დაწყობილი სამზღვარი პირდაპირ მტკვარზე გადადიოდა (ვახუშტი გეოგრ. 310—312 და ბურნაშევის 1784 წ. რუკა) და მერმე საქართველოს სამხრეთის სამზღვარი ამ მდინარის პირს დასავლეთ-ჩრდილოეთით მიმართულებით მისდევდა დაახლოვებით იმ ადგილამდის, სადაც მდ. აღსტაფურა მტკვარს ერთვის. ძველად საქართველოს ეს სამხრეთის კუთხეც, როგორც აღნიშნული იყო, ჰერეთის ნაწილად ითვლებოდა.

საქართველოს სამხრეთის მოსამზღვრე ქვეყნის აღმოსავლეთს კიდეს იმ ადგილითგან მოყოლებული, სადაც სამზღვრის ხაზი იორალაზნის შესართავითგან მტკვარზე გადმოდიოდა ყარაიამდე ჭეირან-ჩულურეთის ველის სახელი ერქვა. შემდეგ-კი ყარაია იწყობოდა. ამ ყარაიას ველის მდებარეობის შესახებ ვახუშტს ნათქვამი აქვს, რომ მთა „იალღუჯის აღმოსავლით და მტკვრის გაღმართ არს ბოსტან-ქალაქი, რომელი არს რუსთავი, ხოლო აწ ნაგები“-ო. ამ ნაგებისა და მაშასადამე იალღუჯის „აღმოსავლით და სამხრით არის ველი დიდი ყარაიისა“ (ვახუშტი. გეოგრ. 180). აი სწორედ ეს ველიც ძველად ჰერეთს ეკუთვნოდა, და შემდეგში-კი, და უკვე ვახუშტის დროს. მას თურმე „ყარაიას“ უწოდებდენ (იქვე 182). ეს სახელი მას ეხლაც შერჩენილი აქვს.

ჰერეთის ამ ნაწილს სამზღვრად ჰქონდა ჩრდილო-დასავლეთით მთა გარეჯისა მწარე-წყლამდე, ხოლო სამხრეთით მწარე წყალი (იქვე 180), ე. ი. დაახლოვებით იმ ადგილამდის. სადაც აღსტაფურას წყლის შესართავია.

ეს კუთხე ოდესღაც ქართული კულტურის დიდებული კერა იყო (იქვე 182). საეპარისია ადამიანმა დაათვალიეროს ქართული ხუროთმოძღვრების ისეთი შესანიშნავი ძეგლი და ქართული მხატვრობის მრავალი განმაცვიფრებელი ნაწარმოები. რომელნიც დაეით გარეჯის უდაბნოში შენახული არიან და რვა საუკუნის განმავლობაში ყოველგვარ მტრის გამანადგურებელ შემოსევას გადურჩენ. რომ ნათლად წარმოიდგინოს ადამიანმა რამდენად დაწინაურებული ქართული კულტურული ცხოვრების ასპარეზი იყო ეს კუთხე.

სამხედრო ბედის უღმობელმა ტრიალმა მონღოლთა შემოსევსა და ბატონობის წყალობით ეს ქვეყანაც გააუჯაკრიელა და უღაბნოდ აქცია. შემდეგში სპარსთა შაჰების გეგმისაებრ აქ უბინადრო ელი დემურჩიასანლუ შემოვიდა, რომელიც თარაქამათა ტომს ეკუთვნოდა და მესაქონლეობას მისდევდა (ვახუშტი. გეოგრ. 182).

პერეთის იმ ნაწილს, რომელიც ბოლოს დროს ყარაიად იწოდა, დასავლეთ-სამხრეთით უკვე ქვემო-ქართლი ეკვროდა და ამ ადგილითგან მოყოლებული სწორედ ეს ქვეყანა იყო იმავე დროს საქართველოს აღმოსავლეთ-სამხრეთის სამზღვარი და მონაპირე კუთხე.

## § 2. საქართველოს სახელმწიფოებრივ სამზღვრის სამხრეთ-აღმოსავლეთის ხაზი.

ქვემო ქართლის აღმოსავლეთი ნაწილი და სამზღვარი იმავე დროს გარდაბანის საერისთავოს ნაწილი და სამზღვარი იყო და მას ჰსაზღვრავდა „აღმოსავლეთით მტკვარი და ხუნანის გამართებით ბერდუჯის აღმოსავლეთის მცირე მთა“ (ვახუშტი. გეოგრ. 178). მაშასადამე ქვემო ქართლის ანუ ეხლანდელი ბორჩალოს მაზრის აღმოსავლეთის სამზღვრად ჯერ მდ. მტკვარია დაახლოვებით ყიზყალას ციხის ნანგრევების ცოტა აღმოსავლეთ-სამხრეთით, ხოლო შემდეგ ქურდვაჭრის ხეობის ქედი, რომელიც დებედას აღმოსავლეთით მდებარეობს და დებედას შემდინარეების გამყოფელი მთა არის.

მაგრამ საქართველოს სახელმწიფოებრივი სამზღვარი სამხრეთ-აღმოსავლეთით საქართველოს პოლიტიკურ სისუსტის დროსაც, თუნდა მე-XVIII-ეშიც, იქ-კი არ თავდებოდა, სადაც ქვემოქართლის სამხრეთ-აღმოსავლეთის სამზღვარი იყო, არამედ გაცილებით უფრო შორს მიდიოდა. თუნდაც, რომ განჯისა და ერევნის სახანოებს თავი დავანებოთ, რომელიც აღმოსავლეთ საქართველოს მეფე ერეკლეს ყმად ნაფიცნი იყვნენ და ყოველწლიურად ნებაყოფლობით ხარკს იხდიდნენ და რომელთა მმართველები ხანებად მეფის მიერ იყვნენ ხოლმე დამტკიცებულნი (Бурнашевъ, Картина etc. 12, 13—14 და Инструкция изъ Госуд. Коллеѣи, Коваленскому 1799 г. А. К. А. Г. К. № 1, 94, § 7), ყაზახი, შამშადილი და შამქორი ხომ საქართველოსთან უმჭიდროესად იყვნენ დაკავშირებულნი და ქართველთა ერთგულობას იჩენდენ. ამ ორთავე ქვეყნითგან ომიანობის დროს საქართველოს საუკე-

თესო, 6000 კაცისაგან შემდგარი, ცხენოსანი ჯარი მოსდიოდა ხოლმე (იქვე, 6, 16). განსაკუთრებით საყურადღებოა ის დიდმნიშვნელოვანი გარემოება, რომ ეს მაჰმადიანი ხანები საქართველოსთან უფრო მჭიდროდ იყვნენ დაკავშირებულნი და ქართველობის უფრო ერთგულნი ყოფილან, ვიდრე თვით ერთმორწმუნე და თანამონათესავე სპარსეთის შაჰებისა. ამ მხრივ მეტად საგულისხმებია, რომ ერევნისა და ყარაბაღის ხანები სპარსეთის შაჰს აღამამედხანს-კი არ მიემხრენ, არამედ ერეკლე მეფესთან შაჰის საწინააღმდეგოდ საგანგებოდ ხელშეკრულება დასდეს და ფულიც მიუშველეს ამ საქმის განსახორციელებლად (Записка Коваленскаго о Грузин А. К. А. Г. К. № 1. გვ. 118). ამიტომაც არის, რომ ბურნაშევის მიერ 1784 წ-ს შედგენილს საქართველოს რუკაზე ყაზახი, შამშადილი, შამქორი განჯითურთ ქართლის სამზღვრებივით წითელი ფერით არის შემოხაზული.

#### IV თავი.

### სამხრეთის სამზღვარი.

ქვემო ქართლი. გამყოფელი ხაზი საქართველოსა და სომხეთს შორის.

ქვემო ქართლი სამხრეთის სანაპირო ხაზი იმავე დროს ქართველთა და სომეხთა სამფლობელოს გამყოფელი სამზღვარი იყო ძველ დროითგანვე მოყოლებული.

§ 1. ისტორიული მიმოხილვა. ბრძოლა ამ სამზღვრის გამო  
II ს. ქ. წ. — XI ს. ქ. შ.

ჯერ კიდევ ქრისტეს წინათ საქართველო და სომხეთი მეზობლად ყოფილან. მაგრამ თავდაპირველად სომხეთს მცირე მიწაწყალი ეკავა და მხოლოდ მას შემდგომ რაც ანტიოქოს დიდის სარდლებმა არტაქსიმ და ზარიადრმა ცალ-ცალკე ორი სომეხთა სამეფო დაარსეს, თვით სომხეთის ვითარცა პოლიტიკურ ერთეულის სამზღვრებიც გაფართოვდა. (ჩემი ქართული ერის ისტ. I, 59 და Адоицъ, Армения

ვხ ეპოხუ იუსტინიანა 395). ეს ზრდა მათი მოსახლეობის ბუნებრივი განვითარებისა და გამრავლების შედეგი არა ყოფილა. სტრაბონის ცნობით სომხეთის მეფეებმა მეზობლებს მიწები წაართვეს. სხვათა შორის მაშინ ქართველთა ტომებისათვისაც წაურთმევიათ პარიადრის სანახები, რომელიც ტაოსა და სპერს შეიცავდა, ხორზენი და გუგარეთი (გუგარენი), ხოლო ხალიბებსა და მოსინიკებს — კარინი და დერქსინი (იქვე). ეს ამბავი 191 წ. (ქ. წ.) შემდეგ მომხდარა და სომეხთა პირველი იერიშია ქართველთა მიწა-წყლის დასაპყრობად. ამ დაპყრობილი ქვეყნების ბედი ამით სამუდამოდ და საბოლოოდ არ გადაწყვეტილა.

სტრაბონის გუგარენა ანუ გუგარეთი ეხლანდელ ბორჩალოს მაზრის სამხრეთის ნაწილს უდრიდა, რომელიც დაახლოვებით ჭოქკანისა, ბოლნის-დბანისის, ლოქის ხეობათა, ტაშირს, აბოცს და თრიალეთის სამხრეთ ნაწილს შეიცავდა. ზოგჯერ გუგარეთს აოლიტიკურ მიზეზების გამო უფრო ვრცელი მნიშვნელობა ენიჭებოდა და უფრო ფართოდაც იყო ხოლმე შემოხაზული. ამ ქვეყნის წინანდელი სახელის კვალი შერჩენილა ეხლანდელ საგეოგრაფიო სახელ გუგარეთში (Адонцъ, Армения 425 შენ.). ქართული საგეოგრაფიო ტერმინოლოგიით ეს გუგარეთი უფრო ხშირად ქვემო ქართლად იწოდებოდა, ხოლო რუსთა ბატონობის შემდგომ ბორჩალოს მაზრის სახელით არის ცნობილი.

ტოპოგრაფიულად ეს გუგარეთი ანუ ქვემო ქართლი სამხრეთით, აღმოსავლეთით და დასავლეთით თვით ბუნების მიერ არის გარემოზღუდული: სამხრეთით მას უდარაჯებენ მაღალი (8000 ფ.) ციკაბო, ორ ადგილს გარდა გარდაუვალი, ტყით მოცულნი ერეენის მთები, რომელთაც რუსული საგეოგრაფიო ტერმინოლოგიით ბამბაკის ქედი ეწოდება. ამ მთების გასწვრივ ჩრდილოეთით მდებარეობენ ე. წ. სოხეთის მთები, რომელიც აგრედვე მაღალია ისე, რომ ზოგიერთი მწვერვალი 8000 ფ-დე აღწევს. მთელი ეს ქვეყანა გეოგრაფიულად ისე მჭიდროდ არის საქართველოსთან დაკავშირებული, რომ როგორც თვით ქვეყანას, ისევე ყველა იქაურ მდინარეებსა და რასაკვირველია გზებსაც ჩრდილოეთისაკენ, მტკვრისა და ტფილისისაკენ აქვთ პირი მიბრუნებული.

სტრაბონის დროსაც I ს.-ის დასასრულს ქ. წ. და I ს.-ის დამდეგს ქ. შ. ეს კუთხე ჯერ კიდევ სომეხთა ხელში ყოფილა. მაგრამ

უკვე 35 წ-ითგან ქ. შ. მოყოლებული, როდესაც ტაციტის სიტყვით იბერიის მეფეები იმდენად ძლიერი იყვნენ, რომ სომხეთში შემოქრილ სპარსელებს ებრძოდნენ, და როცა თვით სომხეთშიც-კი ქართველი უფლისწული გამეფდა, ცხადია მდგომარეობა თვალსაჩინოდ უნდა შეცვლილიყო.

შესაძლებელია ამავე დროს ქართველებს სომეხთა მიერ მითვისებული გუგარეთიც უკან დაებრუნებინათ (ქართველ ერის ისტ. I, 173—177). ამას ის მეგობრული განწყობილებაც გვაფიქრებინებს, რომელიც აღმოს. საქართველოს მეფეებს რომის კეისრებთან ჰქონდათ (იქვე 178-9).

პლინიუსის სიტყვებითაც მტკიცდება, რომ თეზი და თრიალეთი მაინც, რომელიც აგრედვე ფართოდ ნაგულისხმევ გუგარეთის ერთ-ერთ შემადგენელ ნაწილად ითვლებოდა, პირველ საუკუნეში ქ. შ. უკვე იბერთ ჰკუთნებიათ (Natur, his. cap. VI. § 26, ქართველ ერის ისტ. I, 60).

მაგრამ გუგარეთის ქართველთა მიერ უკან დაბრუნების შესახებ გარკვეული პირდაპირი ცნობები მე-VI-ე ს-ითგან ქ. შ. მოიპოვება. 374 წ. სომეხთა მეფე პაპი მოკლულ იქმნა და ამის შემდგომ სომეხ არშაკუნიანთა სამეფო შეუჩერებლივ ეცემოდა. ამ სამეფოს პოლიტიკურს დაუძღვრებას ხელი შეუწყო იმ ქიშობამ და ბრძოლამ, რომელიც ამ ქვეყანაში უფლისწულების არშაკისა და ხოსროს შორის ატყდა სომხეთის სამეფო ტახტის გამო. ეს ცილობა 387 წ. სომხეთის ორ სამეფოდ გაყოფით დამთავრდა და სწორედ ამ დროს ქართველებსაც სომხებისაგან თავიანთი ქვეყნები გუგარეთი, გარდაბანი და კარწახი უკან დაუბრუნებიათ (Адонцъ, Армения 225—226).

მაღე თვით სომეხთა ამ სამეფოების დამოუკიდებელი არსებობაც მოიხპო და სომხეთი სპარსეთისა და ბიზანტიას შორის იქმნა განაწილებული: სომეხთა ამგვარმა დაუძღვრებამ ზემოჩამოთვლილი ქვეყნების ბედი და საქართველოსთან შეერთება ხანგრძლივობით განაპტკიცა (იქვე 230). იმ ხნის განმავლობაში, როდესაც გუგარეთი სომეხთა ხელში იყო, ამ კუთხეში სომხობაც შეერია და ქართულის გარდა სომხურიც გავრცელდა (იქვე).

მე-V-ე საუკუნეშიაც მაგ. ვახტანგ გორგასლანის მეფობაში გუგარეთი წინანდებურად იბერიის სამეფოს საზღვრებში შედიოდა (Адонцъ, Армения 222). მაგრამ მარტო პოლიტიკურად კი არა, არა-

მედ საეკლესიო წესწყობილებების მხრივაც, იგი საქართველოს განუყოფელს ნაწილს შეადგენდა: როგორც მე-VI-ე საუკუნის დამდეგს მომხდარ საეკლესიო კრების მონაწილე მღვდელმთავართა სიითგან სჩანს, ბოლნისის, ცურტავის და რუსთავის საეფისკოპოსოები მცხეთის კათალიკოსს ექვემდებარებოდნენ.

გუგარეთის საქართველოსთან დაკავშირების სიმტკიცე და მისი განუყრელი კუთვნილება შემდეგში მომხდარ უბედურებაამაც გამოააშკარავა, როდესაც სპარსთა მიერ 532 წ. აღმოსავლეთ საქართველოში მეფობა ძალმომრეობით მოსპობილ იქმნა და ქვეყანას თვით სპარსთა შაჰები დაეპატრონენ (ქართველ ერის ისტ. I, 195—197). ასეთ უკიდურეს გაჭირვების და პოლიტიკურ ბედის უკუღმართობის დროსაც გუგარეთი საქართველოს სამზღვრებში შედიოდა. მე-VII-ე საუკუნის დამდეგსაც, როცა ქართველთა და სომეხთა შორის სარწმუნოებრივი უთანხმოება და მტრობა ჩამოვარდა, რომელიც ამ ორი ერის ეკლესიების სრული განხეთქილებითა და განშორებით დამთავრდა, იგი კვლავინდებურად ქართულ ეკლესიას ეკუთვნოდა (იხ. ჩემი *Исторія церков. разрыва*). საქართველოს ამ პოლიტიკურ დაკნინებისა და განსაცდელის ხანაშიაც რომ გუგარეთი მართლა კვლავ საქართველოს ეკუთვნოდა, სულიერად და პოლიტიკურად მასთან იყო მჭიდროდ დაკავშირებული, ამას თვით სომხურივე მე-VII-ე საუკუნეში შედგენილი საისტორიო გეოგრაფიაც ცხადად ამტკიცებს. იქ პირდაპირ ნათქვამია, რომ ეს ქვეყანა ამ დროს ქართველების ხელში იყო (იქვე გვ. 20 და ჩემი ქართველ ერის ისტორია I, 60).

643—645 წელში არაბთა ლაშქარი და სარდალი ეწვია კავკასიას და საქართველოს. მთელი სამხრეთი და აღმოსავლეთი კავკასია და აღმოსავლეთი საქართველოც არაბთა ბატონობის ქვეშ მოექცა. სომხეთიცა და აღმოსავლეთი საქართველოც მათ ემორჩილებოდა. თავისდა თავად ცხადია, რომ ამ დროს შეუძლებელი იყო საქართველოსომხეთის სამზღვრებში რაიმე ცვლილება მომხდარიყო: გუგარეთი წინანდებურად ქართველთა უცილობელი კუთვნილება იყო. არაბთა პოლიტიკურმა ძლიერებამ რომ შემდეგში თანდათანობით იკლო და მათი შეუჩერებელი მიდრეკილება განკერძოებისადმი ცხადი გახდა იმ მხრივაც, რომ ერთი მთლიანი სახელმწიფოებრივი სხეულის მაგიერ მრავალი სანახევროდ დამოუკიდებელი დაარსდა, დაპყრობილმა ქვეყნებმა თავისუფლად ამოისუნთქეს. სხვათა შორის ტფილისისა

და ქართლის საამიროც შეიქმნა. ტფილისის ამირათა ურჩობა ასუსტებდა არაბთა ბატონობას კავკასიაში, საქართველოს და სომხეთის აღდგენას კი ხელს უწყობდა. ტფილისისა და ქართლის საამიროს სამზღვრებში შედიოდა სხვათა შორის ქვენა ქართლის ის ნაწილი, რომელსაც გუგარეთი ერქვა.

მე-IX-ე საუკუნითგან მოყოლებული საქართველოსა და სომხეთს პოლიტიკური მოღონიერება დაეტყო. ქვეყანა აღორძინების გზას დაადგა: ჯერ რამდენიმე საერისთავო-ერისთავოები გაჩნდა, შემდეგ დაიწყო ცალცალკე ბრძოლა საქართველოსა და სომხეთისა გაერთიანებისათვის. ასეთ პირობებში ბრძოლა ტფილისისა და ქართლის ამირასთანაც და ურთიერთთან აუცილებელი იყო: არაბებს უნდა ჩამორთმეოდათ მათ მიერ დაპყრობილი აღმ. საქართველოს მიწა-წყალი, ქართველ ერისთავთ ერისთავთა ურთიერთშორის ბრძოლას-კი მიზნად დანაწილებული საქართველოს გაერთიანება ჰქონდა. ყოველი ქართველი მთავარი და მეფე ხან პირადად, ცალცალკე, ხან ჯგუფობრივ, შეერთებულის ძალით ამ საქმის განხორციელებას ცდილობდა. სხვათა შორის საქართველოს არაბთა ბატონობისაგან განთავისუფლებას გუარამ მამფალიც († 882 წ.) მამაკურად ცდილობდა ხელის შეწყობას და მედგარი ბრძოლის წყალობით მან დაიპყრა კიდეც ჭავჭავთი, თრიალეთი, ტაშირი, აბოცი და არტაანი (მატიანე ქართლისა \* 445, გვ. 223, ქართველი ერის ისტ. II, 378). თრიალეთი, ტაშირი და აბოცი როგორც ვიციტ სწორედ ძველ გუგარეთს ეკუთვნოდენ. მაშასადამე საქართველოს განახლების განთიადზე ქართველმა მთავრებმა ეს კუთხე ისევ საქართველოს სამზღვრებში მოაქციეს.

მაგრამ საქართველოს გაერთიანების პროცესში მალე გარეშე ჩალაც ჩაერია: სომეხთა ერისთავმა აშოტ ბაგრატიუნიმ ამ ბრძოლაში მხურვალე მონაწილეობა მიიღო, მხოლოდ რასაკვირველია თავის სასარგებლოდ.

სომეხთა ერისთავთ-ერისთავი აშოტ ბაგრატიუნი, რომელმაც სომხეთის სამეფო აღადგინა, თავის სამფლობელოს სამზღვრების გასაფართოებლად ჩრდილოეთისკენ მოისწრაფებოდა და ქართლის დაპყრობას ლამობდა (ქართველი ერის ისტ. II, 379). იგი ამ ქვეყანას აფხაზთა მეფეს ეცილებოდა, რომელიც თავის მხრივ კარგა ხანია საქართველოს გაერთიანებისთვის იღვწოდა (იქვე 380). სომეხთა მეფე ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონებს მხარს უჭერდა. გვარამ მამ-

ფალმა სამაგიეროდ „აბოცი განუყო ცოლის ძმისა თვისსა სომეხთა მეფესა“ (მატიანე ქართლისა \* 445. 6, გვ. 223. ქართველ ერის ისტ. II, 380). ამგვარად საქართველოს გაერთიანებისათვის მებრძოლთა შორის სომეხთა მეფეც გაერია და აფხაზთა მოწინააღმდეგე ჯგუფში ჩადგა. ამის წყალობით სომეხთა მეფეებს ქვემო ქართლის ნაწილის ზოგიერთი ადგილები ჩაუგდია ხელში, სხვათა შორის ტაშირი (იქვე 380—381). ამ გაერთიანებას აშოტ ბაგრატიანი ესეოდენ დიდ მნიშვნელობას აძლევდა, რომ მან თავის თავისათვის სომეხთა და ქართველთა ერისთავთ-ერისთავის სახელწოდება მიუკუთვნებია (ასო-ლიკ. ქართველ ერის ისტ. 380). აქეთგან ცხადია, რომ გუგარეთი მასაც ქართლად და ქართველთა მიწაწყლად მიაჩნდა და სწორედ ამ ქართველთა ქვეყნის დაპატრონების ძალით მან თავის თავს ქართველთა ერისთავთ-ერისთავი დაარქვა. ალბად მას კარგად ესმოდა, რამდენად ძვირფასი იყო ქართლის ის ნაწილი, რომელიც მას ხელში ჩაუვარდა, საქართველოს თავდაცვისათვის.

ამგვარად ეს სომეხთა მეორე იერიში იყო საქართველოს სამხრეთის სამზღვრების გადმოსალახავად და ქვენა ქართლის, ყოფილ გუგარეთის დასაპყრობად. საგულისხმიეროა, რომ სომეხეთის და საქართველოს პოლიტიკური განახლება ამ დროსაც სომეხთა შემოსევით დაიწყო.

სტეფანე მტბევარის მიერ 814—918 წ. (იხ. ჩემი ისტორიის მიზანი, 44) დაწერილი გობრონის წამება ამტკიცებს, რომ შემდეგშიაც „ტაშირი და კალფაქარი“ მეფის სუბატის ხელში ყოფილა (საქართველოს სამოთხე 394). შემდეგშიაც ეს კუთხე მათ ხელითგან არ გაუშვიათ. რაკი სამხრეთით და დასავლეთით ძლიერი მეტოქეები, არაბები და ბიზანტიელები, ჰყავდათ, ჩრდილოეთით-კი მათ იმ დროს ღონიერი მოწინააღმდეგე არ ეგულებოდათ, რათგან საქართველოს ჯერ კიდევ ძალა მთლად მოკრებილი არ ჰქონდა, ამიტომ სომეხთა ენერგია იქითკენ მიისწრაფებოდა, სადაც ნაკლებ წინააღმდეგობას მოელოდნენ.

მე-X-ე საუკუნის დასასრულსაც ტაშირი და „ქართველთა ველი“ ბოლნის-დმანისის ხეობანი, სომეხთ ეკირათ და დავით გურგენის შვილს ეპყრა. ქ. სამშვილდე მან თავის საჯდომად აქცია და ქ. დმანისიც აიღო. გაგის ციხის მფლობელი დემეტრე მარზპანი, თუმცა გრიგორიანი იყო, მაგრამ მოინათლა და ქართველებს მიემხრო. მი-

სი შვილი ტაშირის „მამფალა“ იყო. დავით გურგენის შვილმა იგი გაგიჟგან განდევნა, მაგრამ უკვე 1001 წ. თვით დავითიც მის ბიძის სომეხთა მეფის გაგიკის მიერ დამორჩილებული იქმნა (ქართველი ერის ისტ. II, 420—421).

## § 2. ქვემო ქართლის ვითარება და მნიშვნელობა XI—XII-ს საუკუნეებში.

ვერც ამ მეორეჯობისა სომეხთა მიერ დაპყრობამ შესცვალა არსებითად ქვემო ქართლის, ანუ გუგარეთის ძირითადი კუთვნილების საკითხი. თუმცა მართალია თავიანთ მფლობელობის დროს სომეხებმა აქა-იქ საეკლესიო ძეგლები და კულტურული კერა შექმნეს, რომელთაც სომეხთათვის თავის დროზე მნიშვნელობა ჰქონდათ და თვით მოსახლეობაშიაც დროებითი პოლიტიკური ბატონობის წყალობით სომეხთა წინანდელთან შედარებით უფრო უნდა გააღიერებულყო. მაგრამ თვით ქვეყანა წინანდებურად ქართული იყო და ქვემო ქართლის სამხრეთ ნაწილად ითვლებოდა.

ამიტომაც იყო, რომ მე-XI-ე საუკუნეს ქართველ ისტორიკოს ლეონტი მროველს ქართლის სამზღვრად აღნიშნული აქვს „აღმოსავლით ჰერეთი და მდინარე ბერდაოჯისი... სამხრითა მთა, რომელი მიჰყუების ბერდაოჯის მდინარის თავსა“ (ლ. მროველი, ცხორება მეფეთა \* 97, გვ. 2. ქართველი ერის ისტ. II, 283). მაშასადამე ტაშირიც, ლორეც, ბოლნის-დმანისის ხეობანიც მას წინანდებურად ქართლის კუთვნილებად და ნაწილად მიაჩნდა.

საისტორიო გეოგრაფიას სომეხთა დროის ამ კუთხეში პოლიტიკური მბრძანებლობის სახსოვრად ტერმინი „სომხითი“ შერჩა. ეს სახელი ძველად სრულებით უცნობი იყო და მხოლოდ მე-X-ე საუკუნითგან მოყოლებული გვხვდება. „სომხითი“ ეწოდებოდა მხოლოდ ბოლნის-დმანისის ხეობებს და ლორეს ველსაც და საყურადღებო ისაა. რომ ვითარცა საგეოგრაფიო ტერმინი მარტო ქართულად და ქართველ მწერლობაში იხმარებოდა: სომეხები და სომეხური საისტორიო მწერლობა ამ ქვეყანას „სომხითს“ არ ეძახდენ. პირიქით ისინი ლორე-ტაშირის ველს „ქართველთა ველს“ უწოდებდენ (იხ. ზევით და Brosset Description géographique de la Géorgie, 148 გვრ. 2). ამ ტერმინში უტყუარი დამამტკიცებელი საბუთია შენახუ-

ლი, რომ თავიანთ პოლიტიკურ ბატონობისდა მიუხედავად თვით ქვეყანას სომეხებიც თავისდა-თავად ქართველთა კუთვნილებად სთვლიდნენ.

მე-XI-ე საუკუნის პირველ ნახევრიტგან მოყოლებული თანდათან მდგომარეობა იცვლება. მას შემდგომ რაც ბაგრატ III-ემ აღმოსავლეთ-დასავლეთი საქართველო საბოლოოდ გააერთიანა. ქართველობამ წელი გაიმავრა და საქართველოს მერმინდელი მეფეები ჩვენს ქვეყნის იმ კუთხის მტრისაგან განთავისუფლებას შეუდგნენ, რომელიც ჯერ კიდევ უცხო. გარეშე ძალის ხელში შერჩენილი იყო. თბილისის საამირო და სომეხთა მიერ დაპყრობილი მიწები იყო შემოსაერთებელი და მე-XI-ე ს-ში ქართველთა მთელი ძალ-ღონე სწორედ ამ მიზნის განხორციელებას მოჰხმარდა.

1032 წ. ლიპარიტ ერისთავმა და იოანე აბასასძემ ბაგრატ IV თანხმობით ტფილისის ამირას ჯაფარს ბირთვისი წაართვეს (ქართველი ერის ისტ. II 433). ხოლო ცოტა ხნის შემდგომ 1037-8 წ. იმავე ტფილისის ამირას ხელიტგან გამოაცალეს ციხეები ორბეთი და ფარცხისი (იქვე 434). ამ გვარად ქართველობა ტფილისს ზურგით მოექცა და იქიტგან ტფილისის მამკმადიან ამირებს სამხრეთის დახარჩენ მამკმადიანობასთან კავშირი მოუსპო და გზები შეუკრა.

უფრო სამხრეთით სომეხთა მიერ დაპყრობილი ქვეყანა იწყობოდა. აქ. 1065 წ. სამშვილდეში „სომეხთა მეფედ“ კვირიკე იქდა, რომლის ძმასაც სუმბატი ერქვა. მას ემორჩილებოდნენ „ორნი ერისთავნი“: „ლოკის ერისთავი და კაქვაქარისა“. რომელთა ხელთ იყვნენ ოფრეთისა. ქობა(ირ)ისა და ვარზაქარის ციხეები. ბაგრატ IV-მ კვირიკე მეფე ქუეშის ჭალას დააქერინა და თუმცა სომეხთა ერისთავები სამსავე ციხეს აძლევდნენ, მაგრამ „შეეწყალნეს ბაგრატ მეფესა“ და ამიტომ სამშვილდის მეტი არა ჩამოურთმევიარა. სამაგიეროდ საქართველოს მეფის მონებდეს სომეხნი“ (ქართველ ერის ისტორია, II, 449).

ამგვარად ამ „სომეხთის“ დამოუკიდებლობაც მოისპო და მისი მეფენი საქართველოს მოხარკედ იქცნენ.

ამის შემდგომ თვით ტფილისიც კვლავინდებურად საქართველოს მეფეს დაემორჩილა. 1068 წელს ბაგრატ IV ტფილისის ამირობა სითილ არაბს უწყალობა, მაგრამ თავის მოხარკედ გახადა და სხვა ციხე-ქალაქებიც ჩამოართვა (ქართველ ერის ისტ. II, 455).

სელჩუკიან თურქთა შემოსევამ კავკასიაში და კერძოდ საქართველოშიაც გიორგი II-ის მეფობაში გარეშე ძალის მიერ დაპყრობილი ქვემო ქართლის კუთხის შემოერთების პროცესი დროებით შეაფერხა: თურქობა კვლავ ტფილისს, სამშვილდეს, აგარათ, რუსთავს და ეპატრონა. მათვე დაიპყრეს მთელი „სომხითი“ (ქართველ ერის ისტ. II, 447—453). იმის შემდგომ ქართლის სამხრეთს ნაწილში „სომხითის“ მეფობის არსებობაც ნიშნავს. ამიტომ როდესაც დავით აღმაშენებელმა 1110 წ. ძერნა და სამშვილდე კვლავ დაუბრუნა საქართველოს (იქვე 511), ხოლო ამის შემდგომ თავზარდაცემულმა თურქებმა უბრძოლველად დასცალეს „უმრავლესნი ციხენი სომხითისანი“ (იქვე 512), 1118 წელს-კი მან მტერს ციხე ლორე და აგარანი წაართვა (იქვე 514), ეს უკვე ქართლის სამხრეთის ნაწილის სომეხთა ბატონობისა და მძლავრობისაგან განთავისუფლება-კი არ იყო, — მაშინ ხომ „სომხითი“ ვითარცა პოლიტიკური ერთეული უკვე აღარ არსებობდა, — არამედ სელჩუკიან თურქთა კლანჭებისაგან გამოგლეჯა. ამიერიდან მოყოლებული მთელი ეს კუთხე, ქართველის სამხრეთი ნაწილი, და თვით „სომხითი“-ც საქართველოს უცელობელ და განუყოფელ ნაწილად ითვლებოდა და სომეხებს არას დროს აღარა სჭერიათ.

ძველ დროსაც რომ ქართველებს ქვემო ქართლის სამხრეთი ნაწილის ე. წ. სომხითის უაღრესი მნიშვნელობა საქართველოს თავდაცვისათვის კარგად ესმოდათ და მას განსკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ, ეს იქითგანაც სჩანს, რომ საქართველოს მეფეებმა ჯერ მიზნად ამ კუთხის უცხო ძალისგან განთავისუფლება დაისახეს, ხოლო შემდეგ, როდესაც ტფილისის სამხრეთით მდებარე ქვეყანა ქართველთა ხელში იყო, თვით საქართველოს დედაქალაქის შემოერთებას შეუდგნენ. თვით ტფილისის აღების შემდგომაც „სომხითს“ საქართველოს მთავრობის თვალში თავისი დიდი მნიშვნელობა არ დაუკარგავს, ამას ის გარემოებაც ცხადყოფს, რომ „სომხითის ციხე ლორე“ საქართველოს ჯარის მთავარსარდლისა და სამხედრო მინისტრის, ამირსპასალარის „საჯდომა“-დ ანუ რეზიდენციად ითვლებოდა, უეჭველია იმ აზრით, რომ აქეთგან სამხრეთით მომავალი მტრისაგან საქართველოს დაცვა საუკეთესოდ შეიძლებოდა და აქ მცხოვრებ სამხედრო მინისტრს უფრო ფხიზლად ეჭირებოდა თვალი სახელმწიფოს ამ ფრიად მნიშვნელოვან საზღვრებზე.

§ 8. საქართველოს ვითარება მფარველ და თავშესაფარ სახელმწიფოს მნიშვნელობა და მიწოდებლობა სომეხთათვის.

დავით აღმაშენებლის (1089—1125 წ.) მეფობიდან მოყოლებული საქართველო იმდენად ძლიერ სახელმწიფოდ იქცა, რომ მისი ზრდა შეუჩერებელიც წინ მიდიოდა მე-XIII-ე საუკუნის პირველ მეოთხედამდის. ვითარება ერთადერთი ძლევამოსილი საქრისტიანო სახელმწიფო მცირე აზიაში, საქართველო მაჰმადიანთა მონობაში მყოფ სხვადასხვა ქრისტიან ერების მფარველად და მხსნელად იყო. განსაკუთრებით უმწეო მდგომარეობაში და შევიწროებული იყო სომხის ერი, რომელიც ამიერკავკასიაში რამოდენსამე მაჰმადიანს სახელმწიფოს შორის განაწილებული და იმდენსავე სულტანის ან მთავრის (შირვანშის, არმენშაჰის, კარის ამირას, რუმის სულტანის და სხვათა) თვითნებობას ემორჩილებოდა. მაშინ სომეხნი პირადადაც შევიწროებულნი იყვნენ და მათი სარწმუნოებრივი და ეროვნული გრძნობაც იმდენად შელახული იყო, რომ მათი საუკეთესო სალოცავი კათოლიკე ეკლესია ანისში მიზგითად იყო გადაკეთებული (მათე ურჭაელის ისტ. 451—445 და ვარდანის მსოფლიო ისტ. 156—157 და ქართველ ერის ისტ. II, 526—527), ხოლო წირვის დარეკვის უფლებაც არა ჰქონდათ.

ამიტომაც იყო რომ სომეხობა ასეთი სიხარულით ეგებებოდა საქართველოს სამხრეთისაკენ ძლევამოსილს წინსვლას. ქართველთა ბატონობას მათთვის ფიზიკური განადგურებისაგან და მაჰმადიან მმართველთა აუტანელი და თავმოყვარეობის შემლახველი ძალმომრეობისაგან ხსნა მოჰქონდა.

სწორედ ამ დროს, დავით აღმაშენებლის, დიმიტრი I, გიორგი III და თამარის მეფობაში, როდესაც საქართველომ მცირე აზიაში აზრუმის სულტანს მოახრეინა ქედი, ხოლო სპარსეთში ქ. ყაზმინამდე და გურგანამდე მოაღწია, შავი ზღვითგან კასპის ზღვამდე იყო გადაკეტილი. სომეხებმა თავისუფლად ამოისუნთქეს. მათ ძლიერი მფარველი ჰყავდათ. შემთხვევითი მოვლენა არ არის, რომ ქ. ანისის კულტურული და მოქალაქეობრივი უაღრესი აყვავების ხანა სწორედ ქართველთა პოლიტიკური ბატონობის დროს იყო. უეჭველია, საქართველოს ძლევამოსილმა წინსვლამ სამხრეთისაკენ სომეხთა ერს საუკეთესო საშუალება მისცა თავისი ფიზიკური არსებობაც შეენარჩუნებინა და მომავალ განსაცდელის საბრძოლველადაც მოლონიერებულიყო.

#### § 4. ქვემო ქართლის მნიშვნელობა საქართველოსთვის და სამხრეთის სამზღვრები XVI—XVIII საუკუნეში.

შემდეგში როცა საქართველო პოლიტიკურად დაუძლურდა და რამდენიმე სამეფოდ იქცა, სახელმწიფოებრივი სამზღვრებიც მე-XII-ე საუკუნესთან შედარებით საგრძნობლად შემცირდა, ქვემო ქართლის ანუ ლორე-ტაშირ-„სომხითის“ საქართველოსთვის გარეშე მტრისაგან თავდაცვის დროს უაღრესი მნიშვნელობა უფრო ცხადი და თვალსაჩინო გახდა ამიტომაც იყო, რომ მთელი ეს ტფილისის სამხრეთით მდებარე ქვეყანა ქართული სახელმწიფო სამართლის მიხედვით „მეწინავე დროშა“-დ იწოდებოდა: ეს კუთხე იყო, რომ სამხრეთით მდებარე ქვეყანა ქართული სახელმწიფო სამართლის მიმწაწყალზე უნდა გაეწია ქართველ ჯარს მისთვის პირველი და გადამწყვეტი წინააღმდეგობა.

საქართველოს მტრებსაც ამ ქვეყნის უდიდესი მნიშვნელობა მშვენიერად ჰქონდათ გათვალისწინებული. მათ ესმოდათ, რომ მისი დაპყრობა აღმოსავლეთ საქართველოსა და ტფილისში შემყვანელ კარების ხელში ჩაგდებას უდრიდა. აკი საქართველოს დაუძინებელმა მტერმა შაჰაბაზმა გიორგი მეფეს მოსთხოვა: „ჯერ-არს რათა მომცე ჯილდოდ ლორე ბერდუჯის მდინარით“-ო. მაშინ ბერდუჯის მდინარე სამზღვარი იყო ქართლის სამეფოსი და ძალზე შეწუხდა, „შეუძნდა ესე ფრად მეფესა“. ჯილდოს შენგან მოველოდდი და არა წართმევას „მიხმასა საზღვართა ჩემთასა“-ო. მაგრამ შაჰაბაზმა იცოდა რასაც თხოულობდა და სწორედ იმიტომაც მისი სურვილი შეუდრეკელი იყო (ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება, ქიქ. 52). სახელოვანი ქართველი მეცნიერი ბატონიშვილი ვახუშტი სრულებით მართალი იყო, როდესაც ამ გარემოების შესახებ ამბობდა: ეს ქვეყანა „შაჰაბაზ ამისის განზრახვით მიიღო რამეთუ „მექმნებისო შესავალ-გასავალი ქართლსა შინა-ო“ (გეოგრაფია 140—142). სწორედ ეს გარემოება იყო და არის, რომ საქართველოს მტრებს ეს კუთხე ასე იზიდავდა და ყურადღებას იპყრობდა.

იგივე გარემოება მეორეს მხრით თვით საქართველოს მმართველ წრეებს და ერს საქართველოს ამ მართლაც „მეწინავე დროშისა“ და სამხრეთის ერთად-ერთ საფარის დარაჯად ხდიდა და თუმცა სპარსეთის ბრძანებელიც, ოსმალეთის ფაშებიც მუდამ ამ კუთხის და-

პრობას ლამობდენ, მაგრამ ქართველობას ამ ქვეყნის შესანარჩუნებლად თავისი სიცოცხლე არ დაუზოგია.

და ამიტომაც იყო, რომ მან გაიმარჯვა: თვით აღმ. საქართველოს დაქინების დროსაც-კი, ვახტანგ VI მეფობაში და მე-XVIII-ე ს-ის პირველ ნახევარშიაც, ქართლის სამეფოს სამზღვარი სამხრეთით იყო იქვე, სადაც თავდაპირველად. წერილობით კნობის გარდა ამას ის საქართველოს 1743 წ. რუკაც ამტკიცებს, რომელიც ინახება რუსეთის მთავარ შტაბის სამხედრო-სამეცნიერო არქივში №-ით 505 «Иверская Земля»<sup>1</sup>.

ერეკლე მეფის დროსაც. თუნდა 1783 წ., როდესაც საქართველოსა და რუსეთს შორის ხელშეკრულება დაიდო, სამხრეთით სამზღვარი და მთელი ქვენა-ქართლი, ანუ სომხით-ლორე-ფამბაკ-ბორჩალო საქართველოს უცილობელს საკუთრებას შეადგენდა და კვლავინდებურად სამზღვარი უფრო სამხრეთისაკენაც მდებარეობდა და გამყოფელ ხაზად ერევნის (ფამბაკის) მთები ითვლებოდენ. ეს შეურყეველად მტკიცდება საქართველოში იმ დროს მყოფ რუსეთის ელჩის ბურნაშევის, როგორც წერილობით აღწერილობითგან (იხ. Картина Грузии, полн. описание etc. გვ. 2), რომელიც მის მიერ 1786 წ. არის შედგენილი, ისევე და უფრო თვალსაჩინოდ მის მიერვე 1784 წ. დახატული საქართველოს საერთო რუკითგან, სადაც სამზღვარი წითლად არის შემოხაზული (იხ. С. Н. Бурнашев-ის Новые Мат. ружа მეორე).

დასასრულ განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ აღამაჰმადხანის შემოსევის შემდგომაც და აღმ. საქართველოს რუსეთთან შეერთების დროსაც ეგრედ წოდებული „სომხითი“, ბორჩალო, ფამბაკი, ყაზახი და შამშადილი საქართველოს უცილობელს კუთვნილებას შეადგენდა და შურაველიც მასვე ეკუთვნოდა (Дубровинъ. Истор. I, ტ. III, 381—382).

განმსაზღვრელ ხაზის მდებარეობის გამოსარკვევად მკაფიო ცნობები ვახუშტსა აქვს მოყვანილი. მისი სიტყვით „სომხით-ერევნისა და ამისი (ე. ი. ბაბიკის) გამყოფელ არს მთა დიდი, მაღალი და მა-

<sup>1</sup> «Копироваль ее въ Москве въ месяце Юле 1743 г. полевой артиллерии каптенармусъ Даника Гем...» გვარი სრულად არ იკითხება (იხ. დედნის ფოტოტ. პირი და С. Н. Бурнашевъ. Новая. Мат. для жизнеописанія и деятельности С. Д. Бурнашева. СПб. 1901. გვ. IV).

რადის თოვლიანი და კალთათა ტყიანი... რომელი წარვლის დასავ-  
ლით არტანამდე, ხოლო აღმოსავლით რანსა და გელაქუნს შუა  
განვლის და ვიდრე რახსამდე მივალს. მთისა ამისა სამხრით კერძი  
სომხით-ერევნისა არის, ხოლო ჩრდილოთ კერძი ბერდუჯისა და რა-  
ნისა... ხოლო მთა მცირე ბერდუჯის ძეს ჩრდილოეთით და სამხრით  
და მიადგების წინ-თქმულსა ერევნის მთას. აღმოსავლეთის კერძი  
მთისა ამის რანისა და დასავლეთით კერძი არს ბერდუჯისა“ (ვახუშ-  
ტი. გეოგრაფია, 140).

ამ სიტყვებითგან სჩანს, რომ ვახუშტი ორ მთას ასახელებს სა-  
ქართველოს სამხრეთით: ერთს, რომელიც დიდი და მაღალია იმდენ-  
ად, რომ მარადის — თოვლიანად მიაჩნდა, დასავლეთით არტანამ-  
დის აღწევს, აღმოსავლეთით კი რანსა და გელაქუნს შუა გადის და  
რახსამდე მიდის, ერევნის მთა ჰკქმევია. ხოლო მეორე მთა პატარა  
ყოფილა და როგორც ეტყობა ორ ტოტად იყოფოდა ისე, რომ ვა-  
ხუშტის სიტყვით ეს მთა „ძეს ჩრდილოეთით და სამხრით“. ამასთანა-  
ნავე იგი თითქოს ერევნის მთის შტოდ გამოდის და მას „მოადგე-  
ბის“-ო. ამ მთას ბერდუჯის მთა ჰკქმევია.

ამ ტექსტის ფრანგულს თარგმანში აკად. მ. ბროსესს შენიშვნა-  
ში აღნიშნული აქვს, ვითომც იგი რუსულს ბეზობდალის მთას უდ-  
რიდეს (გეოგ. 141, შენ. I). მაგრამ საკმარისი იყო ბროსესს თავის  
გამოცემული ვახუშტის მიერ დახატული რუკა აელო, სადაც ქვემო-  
ქართლია (№ 2. Géorgie au s. du Kour) და იქ ჩაეხედა, რომ მა-  
შინვე დაარწმუნებელიყო, რამდენად შემცდარი იყო მისი ზემოაღ-  
ნიშნული აზრი. იქ სახელდობრ ერევნის მთა მდ. ბამბაკის სამხრე-  
თით არის დახატული. მაშასადამე ცხადია, რომ ყოვლად შეუძლე-  
ბელია ვახუშტის ერევნის მთები რუსთა საგეოგრაფიო სახელს ბე-  
ზობდალის მთებს უდრიდეს იმიტომ, რომ ეხლანდელი ბეზობდალის  
მთები ბამბაკის ჩრდილოეთით მდებარეობენ. იგივე გარემოებაც  
ცხად-ჰყოფს, რომ ვახუშტის „ერევნის მთები“ აწინდელს რუსულს,  
რუკაზე აღნიშნულს „ბამბაკის მთებს“ უდრიდეს, რომელთა მიმდი-  
ნარეობაც აღმოსავლეთით მართლაც ისეთია, როგორც ვახუშტს აქვს  
აღწერილი, და გელაქუნის ანუ გოგჩის ტბის ჩრდილოეთით უვლის.

ვახუშტის იგივე რუკა ამტკიცებს, რომ ბერდუჯის მთები უნდა  
მდ. ბერდუჯის ანუ დებედას, რომელსაც ამ ადგილას რუსები კა-  
მენკას უწოდებენ, სამხრეთით მდებარედ ვიგულისხმოთ. თუ ამ გა-

რემოებს გავითვალისწინებთ. მაშინ ცხადი გახდება, რომ ვან-უშტის ბერძენის მთა უნდა რუსების მეზობლად მთებს უდრავდეს.

ამგვარად ირკვევა, რომ საქართველოს სამხრეთით (სომხეთისაგან) ერევნის სახანოსაგან გამოყოფელ ხზად ერევნის მთები ითვლებოდა, რომელთაც ეხლა „ბამბაქის მთები“ ეწოდება. ამ დასკვნის სიმართლეს მოსკოვში 1743 წ. დახატული რუსულ-ქართული რუკაც ადასტურებს, რათგან ამ რუკაზეც საქართველოს სამხრეთის საზღვარი ბამბაქის მდინარის სამხრეთით არის გახაზული. ბურნაშევის მიერ 1784 წ.-ს შედგენილი საქართველოს რუკაც ამასვე ამტკიცებს: იქაც ეს სამზღვარი მდ. ბამბაქის კარგა სამხრეთით ხატია. მაშასადამე მე-XVII-ე ს.-ის დასასრულსაც, საქართველოს რუსეთთან 1783 ხელშეკრულობის დადების ვამსაც საქართველოს სამხრეთის სამზღვრად კვლავინდებურად ერევნის ანუ როგორც ეხლაა მიღებული, „ბამბაქის მთები“ ყოფილა.

#### § 5. ქვემო-ქართლის უაღრესი ეკონომიური მნიშვნელობა საქართველოსთვის.

განსაკუთრებით ყურადღების ღირსია ის გარემოება, რომ ქვემო-ქართლი მარტო სამხედრო თვალსაზრისითა და მნიშვნელობით-კი არ იყო დანარჩენ საქართველოსთან დაკავშირებული, არამედ, მაშინაც მთელი თავისი მდებარეობით და გზებით, მთელი თავისი ქონებრივი ძალდონითაც, ეკონომიურადაც ის დანარჩენ საქართველოსთან და აღმ. საქართველო მასთან იყო მჭიდროდ დაკავშირებული. პაპუნა ორბელიანის საისტორიო თხზულებითგან სჩანს, რომ ტფილისი სამხრეთითგან, სომხით-ბორჩალოთგან შემოსულ სურსათით იკვებებოდა. მაგრამ მარტო ეს არა კმარა. თუმცა აღმოს. საქართველოს სხვა და სხვა ადგილას ოქროსი და ვერცხლისა, უფრო-კი სპილენძის, მადნები ჰქონდა. განსაკუთრებით მაინც მადნეულობა იმ მთებში მოიპოვება უხვად, საქართველოს რომ ერევნისაგან ჰსაზღვრავენ (ბურნაშეე, Картина 2).

ქვემო-ქართლში, ან. ე. წ. „სომხით“-ში მდებარე ოქრო-ვერცხლისა და სპილენძის მალარობის საქართველოს ეკონომიურ კეთილდღეობისა და ძლიერებისათვის უაღრესი მნიშვნელობა კარგად ესმოდათ ვახტანგ VI-ეს და ერეკლე მეფეს. რომელთაც არაფერი

დაუზოგიათ, რომ დროთა ვითარების გამო მიტოვებული და მიეიწყებული სამთამადრო საქმე კვლავ განახლებულიყო და გაცხოველებულიყო.

ეს მადნები საქართველოს სახელმწიფოს ფულის მოსაპკრელ ლითონსაც აძლევდენ, — ამით სკრიდენ მეფეები ქართულ ფულს, — და ამასგარდა წმინდა შემოსავალსაც, რომელსაც მეფეები ჩვენი ქვეყნის გარეშე მტრისაგან დაცვას ახმარებდენ. ნ. ბუტკოვს აღნიშნული აქვს, რომ მის დროს 1778 წ. ერეკლე მეფემაც თავის სახელმწიფოს ყოველ-წლიური შემოსავალი გააძლიერა ახტალაში და სხვა ადგილებში აღმოჩენილი ოქრო-ვერცხლისა, სპილენძისა და რკინის მადნეულობით, რომ მან ამ მადნების დასამუშაველად ბერძნები გამოიწერა და შემოსავლით ნაჭირავებ ჯარს ინახავდა საქართველოს დასაცავად (Материалы для истории Кавказа, I, 337).

საქართველოს მეფეების მზრუნველობა ქვამადნის განვითარებაზე რომ ბრძნული იყო და ანგარიშში არ მოტყუებულან, ამას ის მრავალმეტყველი გარემოებაც ამტკიცებს, რომ ერეკლეს მეფობის უკანასკნელ წლებშიაც-კი, მე-XVIII-ე ს.-ის დასასრულს, მადნის მალარობის წმინდა შემოსავალი სახელმწიფოს ყოველწლიურს ოქროსა და ვერცხლის ფულად შემოსავლის ერთს მეოთხედს უდრდა: 400.000 მინ.-ში (ბურნაშევი, Картина 5) 100000 მინ.-მდე მადნების წმინდა შემოსავალი იყო.

### § 0. ამ კუთხის მოსახლეობის ბედ-იღბალი XVII—XVIII ს.ს. და სომეხთა გადასახლება.

თვით ქვემო-ქართლის სტრატეგიული მდგომარეობის გამო, ვითარცა საქართველოსთვის უადრესად მნიშვნელოვანს ქვეყანასა და „მეწინავე სადროშოს“, მას ხშირად ბრძოლისა და მტრის თავდასხმის ასპარეზად ხდიდა და ამის გამო მოსახლეობა აქ მრავალჯერ დაზარალებულა და არა ერთხელ სრულებით ამოწყვეტილა კიდევ. უფრო ძველ დროსაც რომ თავი დაეანებოთ, მარტო შაჰაბაზის შემოსევამაც ამ მხრივ დიდი ზიანი მოუტანა. ამას გარდა, სპარსეთის შაჰებს რომ საქართველოში მუდამ ერთგული წინამაველნი და მომხრენი ჰყოლოდენ, შაჰაბაზმა აქ თურქთა ელი ბორძალუ ჩაასახლა: თანდათანობით ყაზახ-შამშადილო-ლორეს ხანებიც გაჩდენ (ვახუშტი 70). ხშირი სამ-

ხედრო მოქმედების გამო ეს ქვემო-ქართლი, „თრიალეთი, ტაშირი და აბოცი“ მთლად აოხრებული იყო: იქ „კაცნი არღარა იყუნენ“ და მსო-ლოდ ვახტანგ V-ემ კვლავ დაასახლა იგი (იქვე 82).

თუ საქართველო, რომელსაც თავისი სახელმწიფო ჰქონდა, მე-XVI—XVIII-ე საუკუნეში შეწუხებული იყო გარეშე მტრისაგან, ადვილი წარმოსადგენია რა საშინელს მდგომარეობაში უნდა ყოფი-ლიყო სომხობა, რომელიც მე-XI-ე ს-ითგან მოყოლებული საკუთარ სახელმწიფოებრივობას მოკლებული იყო და მე-XVI-ე ს-ითგან მოყო-ლებული ხომ სახანოების ქვეშევრდომებად ითვლებოდა. აუტანელ მდგომარეობის გამო, სარწმუნოებრივ და ეროვნულ-პოლიტიკურ დევნისაგან სომხობა თავის ქვეყნითგან იყრებოდა, მამაპაპეველს მიწაწყალს სტოვებდა და სხვა უფრო მყუდრო ქვეყნებში და სახელ-მწიფოებში ეძებდა თავშესაფარს. საქართველო სომხებისათვის ყვე-ლაზე უფრო მასლობელი ქვეყანა და სამეფო იყო, სადაც მათ თავი-სუფლად შეეძლოთ ცხოვრება, — საქართველოში არასდროს არც ეროვნული, არც სარწმუნოებრივი დევნა არ ყოფილა, — და თანაც საქართველოში შემოიხიზნულს სომხებს უფრო მეტი იმედი ჰქონდათ, რომ თუ გარემოება მათთვის ხელსაყრელად შეიცვლებოდა, იქითგან თავიანთ სამშობლოში ადვილად დაბრუნებულ იყვნენ. ამიტომ იყო რომ, დევნილი სომხები საქართველოში იხიზნებოდნენ, ჩვენში ეძებდნენ და პოულობდნენ კიდევ თავიანთის თავშესაფარს.

სრულებით ბუნებრივია, რომ ისინი სახლდებოდნენ განსაკუთრე-ბით იმ კუთხეში, რომელიც სომხეთის მოსაზღვრე იყო და სადაც თავისუფალი სამოსახლო ადგილი მოიპოვებოდა. ამიტომ არც გასაკ-ვირველია, რომ ისინი შემოიხიზნებოდნენ ხოლმე სწორედ ქვემო-ქართლში, რომელიც ჩრდილოეთით ერევნის მთებს ეკრა ე. წ. სომ-ხითში, ლორეში, ტაშირში და სხვაგან. ვახუშტს აღნიშნული აქვს, რომ „სომხით“-ში ვახტანგ VI დროს „მოსახლენი არიან სარწმუნო-ებით სომეხნი და მცირედად ქართლის სარწმუნოებისა, არამედ ქვეყა-ზნით ქართულითა“-ო (გეოგრაფია 146). ტაშირის შესახებაც მას ნათქ-ვამი აქვს. რომ იქ „მსახლობელნი არიან სარწმუნოებით სომეხნი... და მოსილნი არიან ბინძურად და გაზეთილნი. გრძელ-ჩოხიანნი ავფერად-უშვერად, გარნა არიან ჰაეროვანნი და ტანოვანნი. შემძლენი. ლამქ-რობათა შინა გამოუცდელნი. უხმარნი“-ო. (იქვე 148).

მაგრამ არც ეს სომხური შემოხიზნული მოსახლეობა შერჩენილა

აქ დიდ ხანს. თურქების შემოსევის დროითგან მოყოლებული. მე-XVIII-ე ს-ის მეორე მეოთხედშიც, თურქებისა და ლეკებისაგან სხვებზე უფრო ძლიერად ეს კუთხე დაზიანდა (ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება 122, 137, 139, პ. ორბელიანი).

ამ ხნის განმავლობაში ეს საქართველოს სამხრეთის კუთხე ისე აოხრდა და გაუცაცრიელდა, რომ 1760 წ.-ისათვის როგორც რუსეთის ხელმწიფისათვის გაგზავნილს აღწერილობაში ერეკლე მეფე სხვათა შორის ამბობს, მოსახლეობის 1—2%-ზე მეტი შერჩენილი არ იყო.

მე-XVIII ს-ის მეორე ნახევარში ამგვარ აოხრებისა და ხალხის გადასახლების წყალობით სომეხთა მოსახლეობა თვით მათს მკვიდრს მიწა-წყალზეც ისე შემცირდა, რომ ერევანის სახანოში ითვლებოდა 3000 სახლობა, ნახჭევანში 500, ყარაბაღში 7000, ყარაღაღში 300. განჯაში 1500. დანარჩენნი მათ სამშობლოში აღარა სცხოვრობდენ. დარუბანდში 1000, მარალაში 2000, ხოში 1000 სახლობა ითვლებოდა (ნ. ბუტკოვი. Материалы II, 142). ამგვარად სომეხთა რიცხვის ჯამი მთელს ამიერკავკასიაში 17000 ოჯახობას უდრიდა.

## § 7. სომეხთა გადმოსახლების განსაკუთრებული ხასიათი XVIII—XIX ს.-ში.

ერეკლე მეფის დროს სომეხთა საქართველოში შემოხიზნის ხასიათი, როგორც ეხლა ირკვევა, თვალსაჩინოდ იცვლება: თუ წინათ ეს გადმოსახლება სტიქიური თვისებისა იყო და მას არავითარი პოლიტიკური მიდრეკილება და მნიშვნელობა არ ჰქონდა, მე-XVIII-ე საუკუნის დასასრულს გარკვეული პოლიტიკური ელფერიც ზედ დაერთო. თუ წინათ საქართველოში მომავალი სომეხები საქართველოს მფარველობისა და ქვეშევრდომობის მოიმედენი იყვნენ ხოლმე, ამიერიდან ისინი უკვე გარეშე ძალის მფარველობას ეძებდენ და მათის დახმარებით ცდილობდენ საქართველოში თავიანთ საქმის გაკეთებას. როდესაც სომეხებმა შეიტყეს, რომ ერეკლე მეფე რუსეთთან ხელშეკრულობასა სდებდა და რუსეთის კავშირსა და მფარველობას ეძებდა, ჯერ კიდევ ხელშეკრულება დადებული და ხელმოწერილი არ იყო, რომ სომეხთა ეპისკოპოსებმა, მელიქებმა და სხვა წარჩინებულმა პირებმა რუსეთის მთავრობას 1783 წ. 3 მარტს შედგენილი თხოვნა მიართვეს, რომელშიაც ყარაბაღისა და ყარაღაღის სომეხები რუსეთის სამეფო სსხ-

ლობას ერთგულებას უცხადებდენ და თანაც უცხოელთა ბატონობისა-  
გახ განთავისუფლებას სთხოვდენ. რუსეთის მთავრობას ეს რასაკვირ-  
ველია მოეწონა და მან გადასწყვიტა მეფე ერეკლეს დახმარებით შუ-  
შის ხანი დაემხო და ყარაბალითგანა და ყარაბალითგან ერთი სომხუ-  
რი ოლქი (OLIACTH) შეედგინა, რომელიც მხოლოდ და მხოლოდ  
რუსეთისაგან უნდა ყოფილიყო დამოკიდებული. ამ ოლქის მართვა-  
გამგეობა სომეხთა თანამემამულეს უნდა ჩაჰბარებოდა და კარგად  
უხდა მოწყობილიყო, რომ დანარჩენ სომხების ოლქებსაც ყარაბაღელ  
სომხებისათვის მიეხმადთ და მათთან შეერთებულყვენენ. ამ გზით რუ-  
სეთის მთავრობას იმედი ჰქონდა, რომ აზიაში საქრისტიანო სახელმწი-  
ფოს აღორძინებდა (Н. БУТКОВЪ. Матеріалы II, 142).

ეს უკვე გარკვეული პოლიტიკური გეგმაა, რომელიც თითქოს სო-  
მეხთა საკეთილდღეოდ იყო შედგენილი, მაგრამ რომლის განხორცი-  
ვლებაც რუსეთს ამიერკავკასიაში მტკიცედ ფეხს მოაკიდინებდა. საქ-  
რისტიანო სომხურ სახელმწიფოს აღორძინება სომეხთა გულითადი  
ნატვრა იყო და უეჭველია, რომ რუსეთის მთავრობის მიერ სწორედ  
მათ მისაზიდავად და აღსაფრთოვანებლად იყო ამ გეგმაში ეს აზრი  
შეტანილი.

ამიერიტგან მოყოლებული უცნაური მდგომარეობა შეიქმნა: სომ-  
ხები ორმაგს კავშირს იჭერდენ: ერთის მხრით საქართველოსთან, მეფე  
ერეკლე II ან გიორგი მეფესთან, საქართველოში შემოიხიზნებოდენ  
ხოლმე, ვითარცა დევნილნი, და შედარებით მყუდრო თავშესაფარს  
პოულობდენ, იმავე დროს, მეორე მხრით-კი იღუპალ რუსეთის მფარ-  
ველობას ამოეფარებოდენ ხოლმე და რუსეთის მთავრობის დახმარე-  
ბით საქართველოში თავიანთ საქმეს იკეთებდენ.

როგორც არა ერთხელ ეს ქართველებსაც შემთხვევითა, სომხებ-  
მაც პირადად გამოსცადეს, რამდენად სახიფათო იყო რუსეთის დახ-  
მარების მოიმედეობა: რუსეთმა რომ ერეკლე მეფესთან დადებული  
ხელშეკრულობისდა მიუხედავად საქართველოთგან მეშველი ჯარი  
მთლად გაიყვანა და ჩვენი ქვეყანა გააფთრებულ მტრების პირის-პირ  
დასტოვა. ამის საბედისწერო შედეგი მართო საქართველომ-კი არ  
იკრძნო. არამედ სომხებმაც და თვით ყარაბაღის მფლობელმა იბრაჰიმ  
ხანმაც. აღამაჰმედ ხანის შემოსევის დროს ყარაბაღის ხანი იძულე-  
ბული იყო ყველა სომხებისათვის, ვისაცა-კი იარაღის ხმარების უნარი  
არ ჰქონდა ან ციხეში არ დაეტივნენ, მეზობელთა სამფლობელოებში

საქართველოში<sup>1</sup> განიზვნის ნება მიეცა იმ იმედით, რომ როცა ქარი-  
შხალი დაწყნარდებოდა ისევ უკან დაებრუნებინა, მაგრამ არამც თუ  
განიზნებული სომხები ყარაბაღში აღარ დაბრუნებულან, სხვებმაც-კი  
მათ მიჰბაძეს: თავიანთ მელიქების წინამძღოლობით აიყარნენ და  
ზოგი განჯაში. ზოგი კიდეც ისევ საქართველოში გადასახლდენ (იხ.  
Мемуары Коваленскаго о Грузии АКАГК т. I, გვ. 120).

იმ დროს, როდესაც ერთი მხრით სომეხთა კათალიკოზმა ლუკამ  
საქართველოს ასაოხრებლად 1795 წ. მომავალს სპარსეთის შაჰს ალა  
მ-მ შექცნანს, ალად შიშით, „სამხედრო ხარჯების დასაფარავად“  
100.000 მ. მისცა, მეორე მხრით და იმავე დროს შეძლებული სომხები  
ყარაბაღითგან, ერევნითგან, ნახჯავნითგან და სხვა ადგილებითგან მაჰ-  
მადიან მცხოვრებლებთან ერთად საქართველოში გამობრუნდნენ და იქ  
ბაზმბაკის ხეობაში იხიზნებოდნენ იმ იმედით, რომ აღამამედხანი სა-  
ქართველოში შესევას ვერ გაბედავდა (Бутковъ. Материалы II, 337).

ტფილისის აოხრების შემდგომაც მელიქები აბოვი და მეჭლუმი  
თავის ყმებიანად ისევ ერეკლე მეფეს შეეხვეწნენ და საქართველოში  
დასახლების ნებართვა სთხოვეს (АКАГК т. I, 113 და 134). ერეკლე  
მეფემ მელიქაბოვის ვედრება შეისმინა, ს. ბოლნისი მისცა და კოლპის  
გზის დაცვა ვალად დააკისრა (იქვე. I, 116 შენ.).

დანარჩენმა სომეხმა მელიქებმა სხვა გზა ირჩიეს: მელიქების  
ჯიმშედისა და ფრიდონის მეთაურობით საქართველოს მეფეს ზურგი  
აუქციეს და პირდაპირ რუსეთის მთავრობასთან დაიჭირეს საქმე,  
წავიდნენ და ხუთივე სომეხ მელიქის სახელით რუსთ ხელმწიფეს  
იღუმალი თხოვნა მიართვეს, თქვენ ქვეშევრდომებად და მფარველო-  
ბის ქვეშ მიგვიღეთო. ამასთანავე ისინი თხოულობდნენ, რომ მათ  
რუსთ ხელმწიფესაგან, ან რუსეთში შეხიზვნის, ან იმავე პირობით სა-  
ქართველოში დასახლების ნებართვა მისცემოდათ (იქვე I, 123 და 134).

უუქველია ეს უკვე სრულებით შეუწყნარებელი საქციელი იყო:  
საქართველოს დამოუკიდებელ არსებობის წყალობით სომხები თავი-  
ანთთვის საქართველოში აუცილებელ განადგურებისაგან თავშესაფარს  
პოულობდნენ, მადლობის მაგიერ-კი საქართველოს შინაურ საქმეებში  
გარეშე ძალის ჩარევისათვის ცდილობდნენ და რუსეთის ქვეშევრდო-  
მობისა და მფარველობის მიღებით ჩვენში მიწა-წყლის მიღება ჰსურ-  
დათ. მათი საქციელი საქართველოს დამოუკიდებლობას ძირს უთხრი-  
და და ჩვენს ქვეყანაში რუსეთის გაბატონებას უწყობდა ხელს.

როგორც ეტყობა სომეხი „შეღებები“ შაჰ არავეიარ ყუჩაუღებს არ აქცევდენ. რათგან დარწმუნებულად იტყვიან რომ თავინთ მიზანს ჰიღწევდენ.

მართლაც. რუსეთმა ისინი თავის მტარველობის ქვეშ მიიღო და თუმცა ეს დაღწეული ხელშეკრულების თანახმად იყო. მტარვე მარტო რუსთ ხელმწიფეს მათთვის სხვის სახეზე მტარვეთ დანახლების სებათთვა მიუტია. ასე იყო ეს საქმე მიწყობის ფარულად. თფუკილთვა კი რუსეთის ელჩს საქართველოში ქვეყნისულო ქილია რაჟის საქართველოს მეფესთან კდილვეა და სომეხ შეღებებსა და ხათ ვსებისათვის დანახლებელი მიწები განსაკუთრებით შეღავათიან პირობით დაეთამბინებინა. მიწერალობაში ნათქვამი იყო, რომ ელჩს უნდა ჩაეგონებინა მეფისთვის. ვითომცუა რუსეთის მთავრობა ამ შემთხვევაში თვით საქართველოს საკეთილდღეოდ კდილობდა (იხ. Инстр. изъ Госуд. Кол. Иност. делъ Коналенскому. АКЛГК. т. I, 94 § 10).

ყველამ კარგად იცის, რომ დიდ „მფარველ“ სახელმწიფოს თხოვნა პატარასთვის იძულებას უდრის. ამის წყალობით სომხებმა და რუსეთის მთავრობამ თავიანთ წადილს მიაღწიეს: სომხებმა მიწები მიიღეს. რუსებმა კი საქართველოში იღუმალი ქვეშევრდომები და თავიანთ გაბატონების უერთგულესი წინამავალი რაზმი გაიჩინეს. ვრეკლე მეფემ დაასახლა ისინი ზოგი თელავში, ზოგი სიღნაღში.

ქვემო ქართლში ე. წ. სომხითში და ლორეში მელიქ აბოს გარდა არავინ დასახლებულა. ის მაშინაც. როცა საქართველო რუსეთს შეუერთდა, თითქმის უკაცრიელი იყო და მხოლოდ 1827—9 წლებში, როდესაც ოსმალეთითგან 100000 სული მცხოვრებნი, ხოლო სპარსეთითგან 30000 სული შემოიხიზნა და ნაწილი მათგანი ბორჩალოს მაზრაში, ნაწილი ერევნის გუბერნიაში დაეშენა, მხოლოდ ამ დროითგან მოყოლებული ჩნდება ქვემო ქართლში მჭიდრო და შედარებით მრავალრიცხოვანი სომეხთა მოსახლეობა (ივანენკო Исторія гражд. упр. და Шахатуянъ Админ. перед. 168—179).

§ 8. ქვემო ქართლის კუთვნილების საკითხი ისტორიულისა და თანამედროვე თვალსაზრისით.

ამგვარად ორი გარემოებაა სრულებით ცხადი: ერთი ის, რომ ამ კუთხის ახალშენი სომხები იმ სომეხთა მემკვიდრეები არ არიან, რომელნიც საქართველოს ამ კუთხის სომეხთა მიერ ზემოაღნიშნულ პოლიტიკურ მოტაცებისა და ბატონობის გამო აქ ქართველ მკვიდრ მცხოვრებთა შორის გაჩნდნენ, არც იმ სომეხთა მემკვიდრენი არიან, რომელნიც შემდეგ საუკუნეებში საქართველოს მთავრობის ნებართვით დროგამოშვებით სახლდებოდნენ. (ის მოსახლეობა ხომ რამდენჯერმე ხან აიყარა სამუდამოდ, ხან მტრის მრავალ გზის შემოსევისაგან მკვიდრ ქართველებთან ერთად ამოწყდა), — მეორეც ის, რომ სომეხ მცხოვრებთა ეხლანდელი სიმრავლე საქართველოს სამხრეთის სამზღვარზე გარემოებათა ბუნებრივი შედეგი კი არ იყო, არამედ მხოლოდ რუსთა მთავრობის პოლიტიკურ გეგმის წყალობით მათი უცხოეთითგან ხელოვნური გადმოსახლების შედეგი.

ამ ხელოვნურ ხელშემწყობ პირობებისდა მიუხედავად სომხები მაინც მცხოვრებთა შორის აბსოლუტურ სიმრავლეს კი არ შეადგენენ, არამედ მხოლოდ შედარებითს. 1897 წ.-ის საყოველთაო აღწერის თანახმად ბორჩალოს მაზრაში სულ 128 587 მცხოვრები ითვლებოდა და მათ შორის სომხები 48609, თურქ-თათრები 37609, ბერძნები 21347 და ქართველები 6685 (იხ. აგრეთვე А. Шахатунияш. Адм. пер. 72).

საგულისხმეოა და დამახასიათებელი, რომ საქართველოს და სომხეთის პოლიტიკური განახლება და დამოუკიდებლობის აღდგენა ამ ეპოქადაც სომეხთა იერიშით და ომით დაიწყო ისევ საქართველოს სამხრეთის სამზღვარზე მდებარე ქვეყნის ქვემო ქართლის, ანუ როგორც იგი რუსების მიერ წოდებულია, ბორჩალოს მაზრის დასაპყრობად.

ზემოთქმული ვრცელი მიმოხილვის შემდგომ, რომელშიაც აღნუსხული იყო საუკუნეთა განმავლობაში საქართველოს ამ კუთხის მდგომარეობა, დასკვნა ძნელი არ არის. თავისდა-თავად ცხადია, სომეხთა უკანასკნელი დასახლება ქვემოქართლში საქართველოს ამ განუყოფელ ნაწილების მდგომარეობას ვერც ერთის მხრით ვერ შესცვლიდა. რუსეთთან 1783 წ. დადებული ხელშეკრულების ძალითაც და საქართველოს რუსეთთან შეერთების დროს რეალური მფლობელობითაც

პოლიტიკურად იგი საქართველოს უცილობელი კუთვნილება იყო, ხოლო რუსეთთან შეკრულ კავშირსა და მფარველობის ერთად-ერთი მიზანი საქართველოსთვის ჩვენი ქვეყნის მიწა-წყლისა და დამოუკიდებლობის ხელშეუხებლობა შეადგენდა. ეს დებულება თვით ხელშეკრულებაშიც არის შეტანილი და იქ მეორე მუხლში ნათქვამია, რომ რუსეთის ხელმწიფე თავდებობას კისრულობს, რომ მეფე ერეკლეს მაშინდელი სამფლობელოს ანუ სამეფოს მთლიანობა და ხელშეუხებლობა დატული იქნებოდა (E. B. даетъ Императорское свое ручательство на сохраненіе целости настоящихъ владеній Е. С. Царя Ираклія Теймуразовича“).

მამასადამე, როდესაც რუსეთის მთავრობა ამ ქვემო ქართლში სომხებს დასახლების ნებას აძლევდა, ეს შეიძლებოდა მხოლოდ და მხოლოდ ეთნოგრაფიული თვისების მოვლენა ყოფილიყო და თვით საქართველო და ქართველობა ამ გარემოებას ვერას გზით მის მიწა-წყლის სახელმწიფოებრივ სამზღვრების შემცველ გარემოებად ვერ ჩასთვლის მით უმეტეს, რომ სომეხთა სამშობლოთგან აყრა და საქართველოში გადმოსახლება მათი ოსმალეთისა და სპარსეთს მიერ დევნის შედეგი იყო და ცხადია, რა წამს მდგომარეობა მათთვის საკეთილდღეოდ შეიცვლებოდა, ისინი ისევ თავიანთ სამშობლოში უნდა დაბრუნებულიყვნენ.

რაკი სომეხთა დასახლებით ქვემო-ქართლში, ბორჩალოს მაზრაში, იმ კუთხის გეოგრაფიული თვისებებიც, თავის-თავად ცხადია, არ შეიცვლებოდა, — საუკეთესო გზებიც ტოპოგრაფიული პირობების გამო ტფილისისაკენ არის მიმართული და ამის გამო ეს მხარე წინანდებურად დანარჩენ საქართველოსთან უმჭიდროესად არის დაკავშირებული, ამიტომ ეკონომიურ დამოკიდებულების ვითარებაც მისი და ჩვენი ქვეყნის დანარჩენ ადგილებს შორის არ შეცვლილა, — კვლავინდებურად ეხლაც ეს კუთხე საქართველოსთან არის დაკავშირებული. ეს გარემოება ამ კუთხის თვით ადგილობრივ დაწესებულებათა წარმომადგენლებსაც არა-ერთხელ ხმამაღლა აღუნიშნავთ იმ დროსაც, როდესაც პოლიტიკური საკითხის წამოყენება ჯერ ფიქრადაც არავის მოუვიდოდა, იმ დროს, როდესაც კავკასიაში მეფის მოადგილედ სომეხთა თავგამოდებულ მომხრეობით ცნობილი გრაფი ვორონცოვ-დაშკოვი იყო. სომეხებმა ისარგებლეს ამ ხელსაყრელ შემთხვევით და ვორონცოვ-დაშკოვის წყალობით წამოაყენეს საკითხი ბორჩალოს და ახალ-

ქალაქის მაზრების ტფილისის გუბერნიითგან გამოყოფისა და გუმბრ-  
თან შეერთების შესახებ, რომ ამგვარი სრულებით ხელოვნური საშუ-  
ალებით გუმბრის (ალექსანდროპოლის) გუბერნია შეექმნათ.

სომეხთა სურვილი რომ განხორციელებულიყო ვორონცოვ-დაშ-  
კოვმა ბრძანება გასცა ეს საკითხი შეესწავლათ და შესაფერისი მოხ-  
სენება დაემზადებინათ. ამიტომ 1913 წელს 6 ნოემბერს და 18 დე-  
კემბერს ტფილისის გუბერნატორმა ბორჩალოს სამაზრო კომისიას  
მიწერილობა გაუგზავნა, რომ მას მცოდნე პირთა თანდასწრებით აღ-  
გილობრივ გამოერკვია, შესაძლებელია თუ არა, რომ ბორჩალოს მაზ-  
რა გუმბრს (ალექსანდროპოლს) შეუერთდეს ერთ საგუბერნიო ერობის  
შესადგენად. ამ სამაზრო კომისიამ, რომელშიაც ერთი რუსი იყო  
(მომრიგებელი მოსამართლე ბურნაშოვი), 6 სომეხი (გადასახადთა  
ინსპექტორი ზახარიანცი, შულავერის საზოგადოების წარმომადგე-  
ნელნი ერიბეკოვი და ვ. მეპრაბოვი, ჯალალოღლის საზოგადოების  
წარმომადგენელი ვ. სააკოვი და მ. ბახშინოვი, ბოლნისხაჩინის სა-  
ზოგადოების წარმომადგენელი ვ. ავეტისოვი), 4 თათარი (მექტი-  
აღა-სულთანოვი, ახმედ მირზა მამედ-ოღლი შამილი, აბბას-ოღლი და  
აბდურახმან გაიბმოვი), 1 გერმანელი (იაკობ ტაუში და 2 ქართველი  
(მაზრის უფროსის თანაშემწე ინალიშვილი, გადასახადთა ინსპექტო-  
რი ბარათაშვილი), ერთმხრივ დაადგინა, რომ ბორჩალოს მაზრის  
ტფილისის გუბერნიითგან გამოყოფა სასურველი არ არის („едино-  
гласно высказались за нежелательность выделения Борч. у. изъ  
состава Тифл. г.“). თავიანთი დასკვნა მათ იმ მოსაზრებით აქვე და-  
საბუთებული, რომ ეს მაზრა აღმოსავლეთით და სამხრეთით მთებით  
არის მორთული და გუმბრისაკენ მიმართული ორი საურმო (ბეზობდა-  
ლისა და გულიბულახის) გზატკეცილი ზამთარში ნამქერების გამო გა-  
უყვალი ხდება, დანარჩენი გარდასავლები კი ამ მთებზე ზამთარში  
სრულებით შეკრულია ხოლმე, რომ ეკონომიურად მთელი ეს მხარე  
ტფილისთან არის დაკავშირებული, იქ ჰყიდის თავის მოსავალს და  
იქვე ყიდულობს თავისთვის რაც რამე დასჭირდება.

ბორჩალოს სამაზრო კომისიის ეს დადგენილება 24 იანვარს 1914 წ.  
ტფილისის საგუბერნიო განსაკუთრებულმა საბჭომ, რომელშიაც  
11 რუსი სხვადასხვა მოხელე იღებდა მონაწილეობას გუბერნატო-  
რითგან მოყოლებული (ჩერნიავესკი, ს. პანოვი, სმირნოვი, კორვინ-  
პავლოვსკი, კ. სლავინსკი, მ. მესტაკოვი, ე. ციგანკოვი, მ. მისენკო,

ს. პერშვე, იზიუმსკი და უდანოვი), 3 ქართველი (ვ. აბხაზი, ი. აბხაზი და ტ. ქიქოძე) და 2 სომეხი (ვ. იუზბაშვილი და ელიმიზროვი), მოიწონა და თითონაც სრულებით მიემხრო (იხ. ტფილისის გუბერნიის საგლეზო საქმეთა საკრებულოს წევრის ივ. აბხაზის მოხსენება).

ამ ერთმხრივ დასკვნას ორსავე განსაკუთრებულ საბჭოთში და ბორჩალოს მაზრის ტფილისის გუბერნიის სამზღვრებითგან გამოყოფისა და გუმბრთან შეერთების აზრის ამ ერთმხრივ უარყოფას ორსავე განსაკუთრებულ საბჭოში მათ უმეტეს აქვს დიდი მნიშვნელობა, რომ თვით ამ საბჭოების მონაწილეებმა კარგად იცოდნენ, რამდენად თანაუგრძნობდნენ ამ აზრის განხორციელებას თვით შეფის მოადგილე და მისი თანაშემწე, ამიტომ მოსალოდნელი იყო კიდევ, რომ ისინი კავკასიის უმაღლეს მთავრობისა და სომეხთა გულისწადილს კვერს დაუკრავდნენ. თუ ამისდა მიუხედავად ეს აზრი ერთმხრივ უარყოფილი იყო ორჯერვე, ცხადია, რომ ბორჩალოს მაზრის ტფილისის გუბერნიისაგან ჩამოშორება და გუმბრთან შეერთება სრულებით შეუწყნარებელი და ბუნებრივ პირობების მოუხეშავი დარღვევა იქმნებოდა.

## V თავი

### სამხრეთ-დასავლეთის სამზღვარი.

#### მესხეთი ანუ ზემო ქართლი.

საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთის ნაწილს საზოგადო სახელად ზემოქართლი ეწოდებოდა, საკუთრივ-კი და უფრო ხშირად მესხეთს ეძახდნენ და სწორედ ამ სახელით იქმნება იგი ქვემოთ ნახსენები ხოლმე.

მესხეთი ბევრს სხვადასხვა სახელის მატარებელს თემს შეიცავდა. მესხეთის სანაპირო თემებად აღმოსავლეთითგან რომ მოვთხოლოთ შემდეგი ადგილები იყო: ჭავჭავთ-აბოცი, არტაპან-კოლა, კლარჯეთი, ტაო-ოლთისი და თორთუმ-ისპირი. კლარჯეთის სამხრეთ-დასავლეთით ზღვის პირას ტრაპიზონამდის უკვე ლაზისტანი, ანუ ქანეთი იყო.

## § 1. პალაკაციო, ანუ აბოცი და საქართველოს ამ სამზღვრის ხაზი.

აბოცი ჯავახეთის სამხრეთით მდებარეობდა და ვითარცა მესხეთისა და ქვემო-ქართლის შუა მდებარე თემი ზოგჯერ მესხეთს ეკუთვნოდა, მაგრამ ხშირად მე-XVII - XVIII-ე ს.ს.-ში განსაკუთრებით ქვემო-ქართლის სამღვრებში იყო მაქცეული.

აბოცს ძველად პალაკაციოსაც ეძახდნენ, შემდეგში-კი, თუნდა მაგ. კახტანგ VI მეფის დროს, ყაიყული ეწოდებოდა. იგი „გამოსვეულია სრულიად მითითა და შუაში ვაკეა“ (ვახუშტი. გეოგრაფია 148—150). აბოცს ტაშარისაგან იმკვეთდნენ როგორც ბერძულს, ანუ დებედან ბამბაკისაგან „პყოფს მთა ირჯანისა და აწ ყარაღაჯად წოდებული“ (იქვე 148). ამავე უკანასკნელ სახელით არის ეს მთა ეხლაც ცნობილი. მას ჩრდილო-სამხრეთით აქვს მიმართულება, „მდებარებს სამხრიდამ ჩრდილოთ კერძ“ (იქვე), მაღალია, „მარადის თოვლიანი და უტყეო და კალთათა ბალახოვანი“ (იქვე).

დასავლეთ-სამხრეთით აბოცს სამზღვრად აღაზიანებს მთა ჰქინდა, რომელიც ერთის მხრით ტბა „პალაკაციოს (Гладирское озеро) და აბოცს შორის“ მდებარეობდა და ამასთანავე იყო „სამზღვარი ქართლისა და ყარსისა ვიდრე თეთრციხემდე და ტბამდე ტაშელანისა“ (ვახუშტი. გეოგრაფია 150).

ამ აბოცში მდებარეობდა „ყაზანჩი“, რომელიც თურმე „იყო ქალაქი მცირე“ (იქვე). ორივე სახელი ყაიყულიცა და ყაზანჩიც ვითარცა ნაშთი ეხლაც არის საგეოგრაფიო სახელად შენახული რუკებზე „ყაიყული-ყაზანჩი“-ს სახით სწორედ ყარაღაჯის ქედსა და აღაზიანებს მთას შორის მდებარე მაღლობ კაკეზე.

მაშასადამე, აბოცის სამხრეთის სამზღვარი იწყობა იქ, სადაც ირჯანის ანუ ყარაღაჯისა და ბერძულის (ბეზობდალის) მთების შესაყარია. აქეთვან ხაზი მიდის ბაბას მთების ქედ-ქედ დიდ აღაზიანს მწყვერვალამდე, შემდეგ უკვე საკუთრივ მესხეთის სამზღვარი იწყება და იმ ძველად ყარსის მთებად წოდებული მთავარი წყალთგამყოფელი მთების ქედს მისდევს, რომელიც მტკვრისა და ქოროხის შემდინარეების აუზს არეზის აუზისაგან პყოფს და რომელიც ამ უამად ჯერ ყარსის გუბერნიის არტაანის ოლქისა და ხოლო მერმე ოლთისის ოლქის სამხრეთ აღმოსავლეთს სამზღვარს ჰქმნის. შემდეგ სამზღვარი მიდის

ძველ დროს ირიკლეს მთებად წოდებულ ქოროხისა და არეზის შემდინარეების წყალთგამყოფელი მიეზის ქედზე, მერმე ჩრდილო-დასავლეთით უხევეს, სანამ ლაზისტანის სამხლვარს არ მიაღებდა.

## § 2. ტაო-ისპირის მოსახლეობა უძველეს დროს და VIII—XII ს. ს.

უძველეს დროს ლაზისტანივით ტაო და ისპირიც ქართველთა ტომს ლაზებს (ხალიბებს) ეკუთვნოდა. მაგრამ მე-III ს. ქ. წ. სომხებმა მათ ტაო წაართვეს და ამის წყალობით, აქ შერჩეული მოსახლეობა განსაკუთრებით გაქრისტიანების დროსაც ეს ქვეყანა თითქმის ისევე სომეხთა ხელში უნდა ყოფილიყო. სპარსეთ-ბიზანტიის შორის ძე-VI ს. გამწვევებულნი და ხანგრძლივი ომიანობისა და ხოლერის მსგავსი საშინელი მოარული მძვინვარების გამო თითქმის მთელს ზემო ქართლში, ანუ მესხეთში. განსაკუთრებით-კი სამცხეში, შავშეთ-ვლარჯეთში და ტაოში, ხალხი თითქმის სრულეებით მოიხპო (იხ. ქართველი ერის ისტ. II, 320, 327, 333). სხვათა შორის ტაოში ყოფილი შერყული მოსახლეობაც ამოწყდა და თითქმის მთელი ტაო უდაბურ ტყით შეიმოსა. მხოლოდ მე-IX ს.-ში აქ კვლავ ქართული მოსახლეობა ჩნდება: შიდა ქართლთან ჯერ მეუდაბნოენი და მონაზონები შემოვიდნენ და დასახლდნენ, ხოლო მათ კვალს მდებრიო ხალხიც გაჰყვა, დაბურული ტყეები ვაჩეხა, დასახლდა და ბერებისა და ახალშენთა დაუღალვი შრომის წყალობით ეს ქვეყნები ქართული საეკლესიო და სამოქალაქო კულტურის ნაყოფიერ ასპარეზად იქცა. მე-IX—XIV ს. ს.-ების ქართული ხელოვნების მრავალი საუცხოვო ძეგლები, რომელთა ნაშთებმა მთელს მესხეთში მრავლად მოაღწია ჩვენამდისაც კი, ამ გარემოების მწვერმეტყველი დამამტკიცებელი საბუთია. მესხ მოღვაწითა და მწერლების ენაც საუკეთესო ქართულად ითვლებოდა.

## § 3. მესხეთის მდგომარეობა და პოლიტიკური ბედიღბალი XIII—XVIII ს. და მისი გამაჰმადიანება.

ზემო ქართლი, ანუ მესხეთი სამცხე-ჯავახეთითგან მოყოლებულნი ტაო ისპირამდე ერთს საგამგეო ერთეულს, საერისთავო-ერისთავოს და სამთავროს შეადგენდა. მე-XIII-ე ს.-ის მეორე ნახევარში მესხეთის მთავრის განსაგებელი აწყობოდა ბორჯომის ხეიბითგან, ტაშისკარიოგან

და კარნუქალაქამდის აღწევდა (ეპითაოდ. \* 875, გვ. 719). მე-XIII ს-ის დამდეგს თამარ მეფის მიერ დაარსებულის ტრაპიზონის იმპერიაში მოექცა ლაზისტანი, ანუ ჭანეთი, მაგრამ შემდეგში იგი საქართველოს შემოუერთდა და ჯერ მესხეთის მთავარს, შემდეგ გურიელს ეჭირა. ხოლო 1511 წ. სამცხის მთავრის, ათაბაგის ხელში გადავიდა (ვახუშტი. საქართ. ცხოვრება 241).\*

ოსმალთა გაბატონებამ მცირე აზიაში და კონსტანუპოლში მთელი დასავლეთი და სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო, მეტადრე ეს უქანასკნელი მონაპირე კუთხე, საშინელს განსაცდელში ჩააგდო. საუკუნეთა განმავლობაში ოსმალეთი დაუცხრომელი სიმედგრიტ საქართველოს ამ ძვირფას და მშვენიერ ნაწილის ჩაყლაპვას ლამობდა. ყოველგარი საშუალებით, პოლიტიკური თუ სარწმუნოებრივი დევნით და ეკონომიური შევიწროებით და ცდილობდა, რომ ქრისტიანობა აქაურ ქართველთა შორის დაემხო და ქვეყანა გაემამადიანებინა. ჯერ უმაღლეს წრითგან დაიწყო, შემდეგ ხანგძლივ ბრძოლის საშუალებით მამადიანობა თვით ხალხშიც გაავრცელეს. მე-XVII-ე საუკუნის პირველ მეოთხედში დაიწყო გამამადიანების პროცესი (ვახუშტი. საქართველოს ც-ა 254—247) და მთელს მე-XVIII-ე და მე-XIX-ე საუკუნის დამდეგამდე გაგრძელდა. წინანდელი დამოუკიდებლობისა და ქართველობის ხსენებაც-კი რომ მოესპოთ, ოსმალებმა სამცხის მფლობელნი „ახალციხის ფაშა“-დ გახადეს, მხოლოდ ეს ღირსება ამავე საგვარეულოს მემკვიდრეობითი კუთვნილებად დასტოვეს. ამ საშუალებით ოსმალეთმა ეს მშვენიერი ქვეყანა საქართველოს მოსწყვიტა და მთლად შთანქა. ოსმალთა დროს ახალციხის საფაშო (ფაშალი) კვლავინდებურად მთელი ქოროხის მხარესაც შეიცავდა და 24 თემად ანუ სანჯაყად იყოფებოდა. თვითეულს თემს ან სანჯაყს სათავეში მემკვიდრეობითი მფლობელები სანჯაყბეგები უდგნენ.

#### § 4. უფლებრივი დამოკიდებულება საქართველოს მთავრობასა და მესხეთს შორის XVIII ს.

ადვილი წარმოსადგენია, რომ საქართველო ასეთი კუთხის დაკარგვას და ამოდერი მოძმე ქართველობის მოწყვეტას ისე ადვილად ვერ შეურიგდებოდა. უფრო ძველ დროითგანაც რომ არ დავიწყოთ, ისიც საკმარისი იქნებოდა, თუ გავხსენებდით, რომ მე-XVIII-ე ს-შიაც.

მაგ. თეიმურაზ II-ისა და ერეკლე მეფის დროს, საქართველოს მთავრობა ცდილობდა ახალციხის ფაშებთან, რომელთაც მაჰმადიანობისდა მიუხედავად თავიანთი ქართველობა დავიწყებული არ ჰქონდათ, ერთის მხრით განსაკუთრებით კეთილი მეზობლური კავშირი ჰქონოდათ, — და ეს ცდა უნაყოფო არ ყოფილა (Бурнашевъ. Картина Грузіи 14 და Н. Бутковъ. Матеріалы II 141—142), — მეორე მხრით ყოველ ხელსაყრელ შემთხვევით სარგებლობდა, რომ თავიანთი უფლება მესხეთზე ანუ ახალციხის საფაშოზე გამოეაშკარაებინათ. ამიტომ იყო, რომ საქართველოს მეფეები თავიანთ თავს სამეფო სახელწოდებაში ასე ხაზ-გასმით ამ ქვეყნის მემკვიდრეობითი მფლობელად აცხადებდნენ (იხ. Бурнашевъ-ის op. cit. 14 და Н. Бутковъ. Матеріалы II, 130). ამავე მიზნის მისაღწევად, სრულიად საქართველოს გაერთიანების განხორციელების ხელშემწყობ პირობების შესაქმნელად, განსაკუთრებით კი სწორედ ამ ძველ ქვემო ქართლის, ახალციხის საფაშოს, საქართველოსთან შემოსაერთებლად იყო სხვათა შორის 1783 წ. ხელშეკრულება ერეკლე მეფისა და ეკატერინე II შორის დადებული. ერეკლე მეფის წარმომადგენლებმა ამ ხელშეკრულებაში მეორე მუხლად შეატანინეს, რომ რუსეთის ხელმწიფე არამტუ ერეკლე მეფის მაშინდელ სამეფოს სამფლობელოს ხელშეუხებლობის თავდებობას კისრულობდა, არამედ ისეთისაც, რომელიც შემდეგში შექმნილი იქნებოდა. და რომ ეს მუხლი სწორედ იმ აზრით იყო ჩართული ხელშეკრულებაში, ამას იმდროინდელი რუსეთის ერთ-ერთ წარმომადგენელის ნ. ბუტკოვის სიტყვებიც ცხად-ყოფენ. მას პირდაპირ აქვს ნათქვამი, რომ ამ „მეორე მუხლის შინაარსი სწორედ საქართველოს მეფეთა ძველ სამფლობელოს, ახალციხის საფაშოს, ანუ სამცხო-საათაბაგოს ეხებოდა“-ო (Н. Бутковъ. Матеріалы II, 142 \*). სწორედ ასე გაიგო ამ ხელშეკრულების შინაარსი იმდროინდელმა ახალციხის ფაშამ და რაკი დარწმუნდა, რომ საქართველოს მეფისაგან მის ფაშობას განსაცდელი მოელის, ამიტომ რუსეთთან ხელშეკრულების დადების შემდგომ მეფე ერეკლეს გადაეკიდა და მტრობა დაუწყო (Н. Бутковъ. Матеріалы, II, 142).

\*) „Содержаніе 2-го артикула трактата... указывало прямо на ахалцихскій пашалыкъ или Самцхэ-Саатабаго, древнес достояніе царей грузинскихъ“.

§ 5. რუსეთის მიერ სამცხე-ჯავახეთის შემოერთება და მისი შედეგი. სომეხთა გადმოსახლება ამ კუთხეში.

როდესაც რუსეთმა საქართველო შემოიერთა, მესხეთი, ანუ ახალციხის საფაშო, ოსმალეთს შერჩა და მხოლოდ 1828 წ.-ს დაპყრობილ იქნა ამ საფაშოს ერთი ნაწილი. ანდრიანოპოლის ზავით რუსეთმა შემოიერთა 24-თიგან მხოლოდ 10 სანჯაყი: ქობლიანისა, ოძრხისა. (აბასთუმანისა), ახალციხისა, აწყევრისა, ასპინძისა, ხერთვისისა, ახალქალაქისა, ჯარაქისა, ფოცხოვისა და პალაქაციოსი (ჩალდირისა), რაც ძველსა სამცხეს, ჯავახეთს, პალაქაციოს და ერუშეთს უდრის. ეს მხარე რუსთა მიერ შემდეგში ახალციხისა და ახალქალაქის მახრად და ფოცხოვის უბნად იყო წოდებული.

რუსეთ-ოსმალეთის 1877—78 წ. ომის შემდგომ მესხეთის მეორე ნაწილიც იყო შემოერთებული, სახელდობრ აჭარა-ქობულეთი, შავშეთი, კლარჯეთი, კოლა — არტაანი და ტაოს ჩრდილოეთი ნაწილი, ოლთისი, აქეთგან სამი პირველი თემი, ანუ სანჯაყი ბათუმის ოლქად იქმნა წოდებული, ხოლო ერუშეთი, არტაანი და ოლთისი რუსეთის მთავრობამ ყარსის ოლქის სამზღვრებში მოაქცია, თუმცა ერუშეთი (= ფოცხოვის უბანს) ყარსის მხარეს 7—8 თვის განმავლობაში მოწყვეტილია და ფოცხოვის უბნის ბოქაული ამის გამო იძულებულია ახალციხეში იცხოვროს.

მთელ ამ კუთხეში, განსაკუთრებით ქართველი მაჰმადიანები ცხოვრობდნენ (Иваненко. Исторія гражданскаго управ. на Кавказе. 265, 260). რუსეთის აქ შესვლას 1828 წელს ამ მკვიდრ ქართველ მცხოვრებთა აყრა მოჰყვა შედეგად, მეტადრე ჯავახეთითგან (= ეხლანდელს ახალქალაქის მახრას) და უფრო ნაკლებ სამცხითგანაც (= ახალციხის მაზ.). რუსებმა რომ ახალციხე აიღეს, კავკასიის მაშინდელს მთავარმართებელს ქართველი თავადაზნაურები წარუდგენ და საქართველოს მეფეთა წყალობის წიგნები მიუტანეს, რომლებითაც სამცხე-ჯავახეთში მათი მფლობელობითი უფლება მტკიცდებოდა, და იმ საბუთების ძალით თავიანთ უფლების აღდგენას თხოულობდნენ. მაგრამ პასკევიჩს არამც თუ ეს თხოვნა არ შეუწყნარებია, პირიქით განრისხდა კიდევ (АКАГК VIII № 291 და Иваненко op. cit. 199). ამავ დროს ოსმალეთითგან, ყარსისა და არზუმის საფაშოებითგან, იქაური სომეხობა გამორბოდა და საქართველოში თავშესაფარს ეძებდა. რუსეთის

მთავრობამ მათ მფარველობა გაუწია: თითოს 25 მან. დახმარება აღ-  
მოუჩინა და 6 წლის განმავლობაში სახელმწიფო გადასახადებისაგან  
განათავისუფლა. ამის წყალობით 90000 მეტი სომეხი ლტოლვილი  
მოაწყდა. მათ დასასახლებლად საახალშენო კომიტეტი იყო დაარსე-  
ბული და ზემო მოყვანილი რიცხვითგან 30000-მდე სომეხი დასახლე-  
ბულ იქმნა ახალციხისა და განსაკუთრებით ახალქალაქის მაზრებში.  
(Иваненко *op. cit.* 265—266).

ამ გარემოებათა წყალობით ახალციხე-ახალქალაქის მაზრების მო-  
სახლეობის სურათი არსებითად შეიცვალა: წინათ იქ შედარებით მკიდ-  
რო მოსახლეობა იყო, 1832 წ. აღწერამ-კი დაამტკიცა, რომ მთელს ამ  
ახლად შემოერთებულ ქვეყანაში 50000 ორთავე სქესის მცხოვრებიც-  
კი აღარ იყო. უწინ, მაგ. 1828 წ., ამოდენი ხალხი მარტო ქ. ახალ-  
ციხეში ითვლებოდა. ეროვნული შემადგენლობის მხრივაც მდგომარე-  
ობა ჭავახეთში ანუ ახალქალაქის მაზრაში ძირ-ფესვიანად შეიცვალა:  
თუ წინათ აქ მხოლოდ ქართველობა ცხოვრობდა, 1832 წ-ლს ქართ-  
ველთა მაგიერ უმრავლესობას უკვე სომხები შეადგენდნენ და ქართველ  
მაჰმადიანებს რიცხვით მხოლოდ მეორე ადგილი-და ეკირათ (Ива-  
ненко *op. cit.* 267).

ასე შემთხვევით და ამ გზით გაჩნდნენ სომხები ჭავახეთში ქართველ  
კულტურის ამ ძველის ძველს კერაში.

### **§ II. სომეხთა წამოდავება ჭავახეთის სომხეთთან შესაერთებლად და ამ საკითხის ახლო წარსული.**

სომხებმა დარიწყეს, რომ ისინი ჭავახეთში ოსმალეთითგან მოვი-  
დნენ მხოლოდ ვითარცა ლტოლვილნი, რომ სრულებით შემთხვევით ამ  
უძველეს დროითგან საქართველოს უცილობელს კუთხეში ისინი უმ-  
რავლესობად იქცენ და ამ გარემოებისდა მიუხედავად მაინც ახალ-  
ქალაქის მაზრაც სომხეთის მიწაწყლად გამოაცხადეს (А. Шахатуриянъ.  
Административный передель Закавказскаго края გვ. 70—72 და  
132—133). ეს რომ განხორციელებულყო, მათ ამ მაზრის ტფილისის  
გუბერნიის, ანუ აღმოსავლეთ საქართველოს სამზღვრებითგან გამო-  
ყოფა მოითხოვეს, იმ მიზნით რომ იგი დანარჩენ სომხურ მაზრებთან  
შეეერთებინათ და ამ გზით ერთი მთლიანი სომხური საეროობო თვითმ-  
მართველი ოლქი შეექმნათ. ეს აზრი წამოყენებული იყო სომხების

მიერ 1913 წ., როდესაც კავკასიაში მეფის მოადგილედ სომეხთა მწყალობელი გრაფი ილ. ვორონცოვ-დაშკოვი იყო. მათი წადილი რომ უფრო სამართლიანად და ობიექტურ მოსაზრებით ნაკარნახევად სჩვენებოდა ადამიანს, სომეხებმა საბუთად ისიც კი წამოაყენეს, ვითომც ჯავახეთი ანუ ახალქალაქის მაზრა ეკონომიურად ტფილისის გუბერნიასთან კი არა, არამედ გუმბრთან (ალექსანდროპოლთან) ყოფილიყოს დაკავშირებული.

ვორონცოვის სურვილისდა თანახმად, იმავე წელს ბრძანება იყო გაცემული, რომ ტფილისის გუბერნიის ახალქალაქის სამაზრო კომისია შემდგარიყო და გამოერკვია, შეიძლება თუ არა და რამდენად ხელსაყრელია, რომ ახალქალაქის მაზრა ტფილისის გუბერნიას ჩამოსცილდეს და გუმბრისას (ალექსანდროპოლის) მიემატოს რომ მასთან ერთად ცალკე განსაკუთრებით სომეხობით დასახლებული გუბერნია შემდგარიყო. ამ კომისიაში თავმჯდომარითურთ სულ 14 კაცი იღებდა მონაწილეობას, რომელთაგან 8 კაცი რუსი იყო (თავმჯდომარე მაზრის უფროსი პოდპოლკ. კალინინი, მომრიგებელი მოსამართლე მიტკევიჩი, ფოსტა-ტელეგრაფის კონტორის უფროსი დელიბაში, სამაზრო ბეთთალი ტოროპოვი, საუბნო ბოქაულები ჩაპლიგინი და ლაზარევი, დუხობორების წარმომადგენელი ალექსი უგლოვი და ვას. გრემიაკინი), 4 ქართველი (გადასახალთა ინსპექტორი თ-დი მაყაშვილი და მემამულეთა წარმომადგენელი ქართველ-მაჰმადიანნი მამედ-ალი-ბეგი და მუსტაფა-ბეგი ფალავანიშვილები, ბარალეთის უბნის მცხოვრებთა წარმომადგენელი მურჯიკნელი), და 2 სომეხი (ქალაქის მამასახლისი მეწატუნიაიცი და ბოგდანოვიკის უბნის მცხოვრებთა წარმომადგენელი კაროიანცი).

ბჭობის შემდგომ სამაზრო კომისიამ ერთხმევ უარჰყო ჯავახეთის ანუ ახალქალაქის მაზრის ტფილისის გუბერნიისაგან ჩამოშორება და გუმბრთან (ალექსანდროპოლთან) და ერევანთან შეერთება. თავის აზრის დასასაბუთებლად კომისია სხვათა შორის პირველად სწორედ ამ კუთხის ეკონომიურსა და მიმოსვლის საკითხს შეეხო და დაადგინა: შემცდარი აზრია, ვითომც ახალქალაქის მაზრა ქ. გუმბრთან (ალექსანდროპოლთან) ყოფილიყოს დაკავშირებული: მთელი ვაჭრობა და ყველა საქირბოროტო ინტერესები მცხოვრებლებს განსაკუთრებით ტფილისთან აერთებს, სადაც ისინი თავის საქონელს, სანოვაგესა და ადგილობრივ ნაწარმოებს ასალებს და საითგანაც მოაქვთ საქონელი

და ყველაფერი სახმარი მთელი მახრისათვის. ამასთანავე საქონლის გადატან-გადმოტანა მთელი წლის განმავლობაში, ზაფხულშიაც და ზამთარშიაც, სწარმოებს ახალციხე-ბორჯომ-ბაკურიანის შარავზით. აგრედვე როდიონოვკა — წალკა-მანგლისზე მოკლე, პირდაპირი საურმო გზით. რომელიც ზამთარშიაკი არ იკვრება ხოლმე. გუმბრთანკი (ალექსანდროპოლთან) ზამთარში ნამქერებს გამო. ხოლო გაზაფხულზე წყალდიდობის და ტალახების გამო მთელ თვეობით ყოველგვარი კავშირი, საფოსტოც-კი სრულებით შეწყვეტილია ხოლმე. ზაფხულშიც-კი როდესაც გუმბრის (ალექსანდროპოლის) გზა გახსნილია, მთელი სავაჭრო საქონელი ჯავახეთითგან (ახალქალაქის მაზ.) მაინც ახალციხეზედ. ბაკურიანზე მიდის და მხოლოდ ამ მაზრის ბოგდანოვკის უბნის სამხრეთს ნაწილს, ზოგიერთი საქონელი მეტადრე ბრინჯი, ზაფხულობით გუმბრითგან (ალექსანდროპოლითგან) მოსდის ხოლმე.

ახალქალაქის სამაზრო კომისიის ზემოაღნიშნული ერთხმივი დადგენილება 24 იანვარს 1914 წ. ტფილისის განსაკუთრებულმა საბჭომ იმავე შემადგენლობით, როგორც ბორჩალოს სამაზრო კომისიის მსგავსივე საკითხის შესახები დადგენილების განსახილველად იყო შეყრილი, ერთხმივ დაამტკიცა (იხ. Докладъ члена Тифлисск. губерн. по крестьянскимъ деламъ Присутствія И. Абхазн Председателю Особаго Закавказскаго Комитета къ № 2651).

### § 7. ჯავახეთ-სამცხის უმკიდროესი ეკონომიური კავშირი საქართველოსთან წარსულშიცა და ეხლაც.

თუ იმისდა მიუხედავად, რომ ზემოაღნიშნულ ორთავე საბჭოს წევრებმა რუსმა მოხელეებმა მეფის მოადგილის სურვილი იცოდენ და მათ გაგონილი ჰქონდათ, რომ ის ამ გამოყოფას თანაუგრძობდა, მაინც ეს აზრი ერთხმივ უარჰყვეს, ცხადია ჯავახეთის ჩამოშორება ტფილისის გუბერნიისგან და გუმბრთან შეერთება მართლაც სრულებით შეუწყნარებელი და ნაძალადევი გეგმა ყოფილა. მართლაც-და საქმარისია აღამიანმა ახალქალაქის გეოგრაფიული პირობები გაითვალისწინოს, რომ მისთვის ნათელი გახდეს, რამდენად თვით ამ ქვეყნის ბუნებრივი აგებულობა ეწინააღმდეგება მის შეერთებას გუმბრთან (ალექსანდროპოლთან). ერევნის გუბერნიისა და გუმბრისა და

ყარსისაგან ჭავახეთსა და სამცხეს ერუშეთს ანუ ახალქალაქისა და ახალციხის მაზრებს და ყარსის ოლქის ფოცხოვის უბანს მაღალი 7—8 თვის განმავლობაში თოვლიანი და გაუვალი ჭერ ბერდუჯის მთების (=რუსულს Безобдальский хреб.) დასავლეთი ნაწილი, შემდეგ აბოცის მთების (=რუსულს Мадатапинский хреб.), მერმე ნიალისყურის მთის (=რუსულს Чаддырский хреб. და Ульгарский хреб. აღმოსავლეთს ნაწილს) დასასრული ერუშეთის მთის (=რუსულს Ульгарский хреб.) სახელებით ცნობილი უღელტეხილი ჰყოფს. ამ გვარ ოროგრაფიული თვისების გამო ეს მთები მტკვრის შემდინარეების წყალთ-გამყოფველი ქედია და გზებსაც ბუნებრივი მიმართულება სწორედ მტკვრის ხეობისაკენ, ე. ი. ჩრდილოეთისაკენ, აქვს და არა სამხრეთისაკენ. ამიტომაც არის, რომ ეკონომიურადაც ამ კუთხეს მხოლოდ საქართველოსთან შეეძლო რომ ჰქონოდა კავშირი. ასე იყო ყოველთვის წარსულშიც. ისტორიკოს პაპუნა ორბელიანის სიტყვები მაგ. ცხად-ჰყოფენ, რომ მე-XVIII-ე ს-შიაც, როდესაც მესხეთი ახალციხის საფაშოს სახით ოსმალეთის სახელმწიფოს ეკუთვნოდა და საქართველოს პოლიტიკურად ჩამოშორებული იყო, მაშინაც კი მთელ მესხეთს, განსაკუთრებით კი ჭავახეთსა და სამცხეს საქართველოსთან ჰქონდა მჭიდრო ეკონომიური დამოკიდებულება და იქაური სასოფლო-სამეურნეო ნაწარმოები, სანოვაგე, განსაკუთრებით-კი პური ტფილისში და გორში ჩამოჰქონდათ გასაყიდად (იხ. ბროსესს გამოც. Histoire le Géorgie II, 466 და გორელი ქედხუდების არხა ერეკლე II-სადმი მირთმეული).

ჭავახეთის (ახალქალაქის) სამაზრო კომისიის ზემომოყვანილი დადგენილება ამტკიცებს, რომ ეხლაც ეკონომიური დამოკიდებულების ვითარება და მიმართულება არ შეცვლილა: კვლავინდებურად იქითგან საქონელი ტფილისში ჩამოდის. მაგრამ ამაზე უფრო საყურადღებო ის გარემოებაა, რომ ჭავახეთსა და სამცხეს, ანუ ახალქალაქისა და ახალციხის მაზრებს, როგორც რკინის გზის საკომერციო განყოფილების ყოველწლიური ანგარიშებითგანა სჩანს, მარტო აღმოსავლეთ საქართველოსთან კი არ ჰქონია ეკონომიური კავშირი (საქონელი მარტო რკინის გზით კი არა, იქითგან პირდაპირი, შარა და საურმე გზებითაც მოდის), არამედ დასავლეთ საქართველოსთანაც, ქუთაისის გუბერნიასთანაც. აი მაგ. ომამდის რამდენი პური და სხვა მარცვლეულობა გამოიძროდა ყოველწლივ ამ კუთხითან დასავლეთ აღმოსავლეთ სა-

ქართველოში და რამდენი მთელს დანარჩენს ამიერკავკასიაში, სომხეთში და ადერბეჯანში მიდიოდა (ყარსში, ერევანში, ქამარულაში, ბაქოში და სხვაგან):

	საქართველოში:	დანარჩენ ამიერკავკასიაში:
1910 წ.	60557 ფ.	462 ფ.
1911 წ.	152858 ფ.	1800 ფ.
1912 წ.	207752 ლ.	3588 ფ.
1913 წ.	96074 ფ.	1312 ფ.
1914 წ.	17144 ფ.	1238 ფ.

მაგრამ მართო მიწათმოქმედების მხრივ არ იყო ეს კუთხე დანარჩენ საქართველოსთან დაკავშირებული, მესაქონლეობისა და მეცხვარეობის მთელი მეურნეობა საქართველოში უმჭიდროესად, შეიძლება ითქვას განუყრელად, ამ კუთხესთან და ბორჩალოს მაზრის საზაფხულო საძოვრებთან არის დაკავშირებული. ასე იყო ძველად, მაშინაც-კი როცა მესხეთი ოსმალთა ხელში იყო, ასეა ახლაც. რაკი საუკუნეთა განმავლობაში ადგილობრივ ჰაერის პირობებისდა გვარად შემუშავებულმა ტექნიკამ უთუო აუცილებლობით დაამტკიცა საზაფხულო საძოვრების საჭიროება, ამიტომ სწორედ აქ, თვით ბუნების მიერ შექმნილს საზაფხულო საძოვრებზე იყრიდა ხოლმე თავს საქართველოში მყოფი საქონელი. ეს კუთხე იმდენად აუცილებელი იყო საქართველოს მესაქონლეებისათვის, რომ მაშინაც-კი როცა მესხეთი ოსმალთა ხელში იყო, საქონლის პატრონები, განსაკუთრებით მეცხვარეები იძულებული იყვნენ სხვა სახელმწიფოში გადასულიყვნენ საქონლით და მთელი ზაფხული იქ გაეტარებინათ (იხ. ვახუშტის გეოგრაფია 182).

მესაქონლეობის მხრივ ეხლაც საქართველოში იგივე პირობებია, როგორც წარსულში იყო. მთელს აღმოსავლეთს საქართველოში სულ 857 000. დეს. საზაფხულო საძოვარი ითვლება, აქეთგან საუკეთესო საძოვრები ქვემო ქართლში და ჭავჭავთში. ანუ ბორჩალოს და ახალქალაქის მაზრებშია, სადაც 291 000 დ. საძოვარია.

ამ უამად მთელ აღმოსავლეთ საქართველოში 3 683 000 თავი საქონელი არსებობს, სომხეთის საზღვრებში-კი (ერევნის გუბ., ყარსის ოლქ. და განჯის მაღლ.) სომეხთა მთელ მოსახლეობას სულ 3 561 000 თავი საქონელი ჰყავს. ამ მაღლობებზე სომეხებს დიდძალი 2000000 დეს.

საუკეთესო საძოვარი აქვთ ისე, რომ მთელი ბალახი მოძოვილი იყოს მათი საქონელი ამისთვის საკმარისი არ არის და ვერც შესძლებს. ამიტომ სრულებით ცხადია, რომ სომხებს საზაფხულო საძოვრები სრულებით არ ესაქიროებათ. მაშასადამე მათთვის ბორჩალოს და ახალქალაქის მაზრები ამ მხრივ, ეკონომიურად არც გამოსადეგნი არიან და არც საჭირო. სულ სხვა მდომარეობაშია აღმოსავლეთი საქართველო: უამ მაზრებოდ მთელი მესაქონლეობა უკიდურეს მდგომარეობაში და განსაცდელში ჩავარდებოდა, საქონელი, განსაკუთრებით ცხვარი, დანიხობოდა.

თვით ახალქალაქისა და ბორჩალოს მაზრის მცხოვრებთაც შედარებით იმდენი საქონელი არა ჰყავთ (ორთავეში 515772 თავი ითვლება), რომ მარტო მათმა საქონელმა მთელი ამ ფართო და ღონიერ საზაფხულო საძოვრების მოკმა შესძლოს. მაგ. ბორჩალოს მაზრაში საიჯარო საზაფხულო საძოვარი 46000 დეს. ითვლება, აქეთგან 26 სომეხთა სოფლის საზოგადოება 10000 დეს.-ით სარგებლობს საქონლის საძოვრად, დანარჩენი 36000 დეს.-კი აღმოს. საქართველოს სხვა მაზრებითგან მოსულს მესაქონლეებს უჭირავთ. როგორც წარსულშიც, საუკუნეთა განმავლობაში, ეხლაც აღმოსავლეთ საქართველოს დიდძალი საქონელი პატრონებს აქ მოჰყავთ და აძოვებენ. მაშასადამე სრულებით ცხადია, რომ თუმცა მე-XIX-ე ს.-ში შემთხვევითი მიზეზების გამო ბორჩალოს და ახალქალაქის მაზრებში სომეხი ლტოლვილები დაეშენნენ და ქართველთა მოსახლეობა აქ მცირე რიცხოვანია, მაგრამ მთელს აღმოსავლეთ საქართველოს დანარჩენს მოსახლეობას ამ მაზრებთან არამც თუ ეკონომიური კავშირი არ შეუწყვეტია, არამედ წინანდებურად უმკიდროესად მასთან არის დაკავშირებული.

### წ. 8. როგორ უნდა შევხედოთ სომეხთა წადილს ჭავახეთის დაპატრონებისას?

ყველა ზემონათქვამის შემდგომ ცხადია, თუ როგორ შეიძლება შეხედოს ქართველობამ სომეხთა წადილს ჭავახეთის (ახალქალაქის მაზ.) დასასაკუთრებლად. ერეკლე მეფის პირით საქართველოს რასაკვირვე-

\* დაწერილებითი ცნობები ამ საგნის შესახებ ახ. აგრონომ უახახაშვილს თხოვრებაში „საქართველოს საეროვნო მეურნეობის მოთხოვნებიან-გადამოჭენის საკითხთან დაკავშირებით.

ლია რუსეთთან ამისთვის არ დაუდვია 1783 წ. ხელშეკრულება, რომ მას შემდგომ, რაც მესხეთი ოსმალეთს ჩამოერთო, ეს უხსოვარ დროითგან საქართველოს კუთვნილი ქვეყანა, ქართული კულტურის ერთი ძლიერ კერათაგანი, სომხებს გადასცემოდა. სომეხთა ამ კუთხეში დასახლებისათვის ქართველობას შეეძლო შეეხედნა მხოლოდ ვითარცა დროებითი მოვლენისათვის: ვითარცა ოსმალთა მიერ დევნილი ხალხის დროებითი შემოხიზნისა და თავშეფარებისათვის. რა წამს სომეხთათვის პოლიტიკურად ხელსაყრელი პირობები შეიქმნებოდა, — და ეხლა ხომ სწორედ ასეთი ხანა დადგა, — ეს ოსმალეთითგან შემოხიზნული სომხობა კვლავ თავის სამშობლოს, მამა-პაპათა კერას უნდა დაუბრუნდეს. იქითგან კი, ოსმალეთითგან აქ დაბრუნდებიან ამ მიწაწყლის წინანდელი პატრონები. მე-XIX საუკუნის განმავლობაში ოსმალეთში გადასახლებულს ქართველს მაჰმადიანებს არა-ერთხელ უნდოდათ გულით თავიანთ სამშობლოში დაბრუნება და ჭავახეთ-მესხეთში, მამა-პაპეულ მიწებზე დასახლება, მაგრამ მათი ადგილი დაჭერილი იყო. ეხლა რაკი სომხები თავიანთ წინანდელ ქვეყანაში, სომხეთში წავლენ. მაშინ სამართლიანობა აღდგენილი იქმნება და ორთავე ერს თავისი მამა-პაპეული კერა დაუბრუნდება.

## VI თავი

### საქართველოს სამფლვრის უკიდურესი სამხრეთ-დასავლეთის ხაზი.

#### § 1. კოლა-არტანის, ტაო-თორთუმ-ისპირი.

რაკი ეხლა საკითხი ჭავახეთის (ახალქალაქის მაზრის) შესახებ უკვე ყოველმხრივ გამორკვეული გვაქვს, უნდა საქართველოს დანარჩენ მონაპირე კუთხეების შესახებ ზოგიერთი ზედმეტი ცნობები დაუერთოთ.

ზევით უკვე აღნიშნული იყო, რომ ეხლანდელ ყარსის გუბიის არტანისა და ოლთისის ოლქები, რომლებიც ძველად კოლა-არტანისა და ტაოს ჩრდილოეთს ნაწილს უდრიდენ, საუკუნეთა განმავლობაში ქართველ მოსახლეობას და ერს ეკუთვნოდა. მხოლოდ XVII ს-ითგან მოყლებული არტანისა და ოლთისის ოლქში თურქთა 200 წლის ბა-

ტონობის და ისლამის წყალობით ქართველ-მამაქადიანებს ქართული ენა დავიწყებული აქვთ. მოსახლეობა აქ თხელია და 1889 წ. არტაანის ოლქში 65763 სული იყო და აქეთგან მხოლოდ 1923 სომეხი ითვლებოდა. ოლთისის ოლქში მთლად 31519 მცხოვრებთა შორის სომეხი 3130 იყო.

ამ გვარად ცხადია, რომ არტაანისა და ოლთისის ოლქებში სომხები მოსახლეობის უმნიშვნელო რაოდენობას შეადგენენ. ამას ჯერ კიდევ შარშან, 1918 წ. თვით სომხებიც არ უარპყოდნენ და ა. შაპატუნიათი მაგალითად ამბობდა: აქ „სომხები უმნიშვნელო უმცირესობას შეადგენენ“ და ამის გამო ამიერკავკასიის გადამიჭენის დროს სომხეთის სამზღვრებს გარეშე დავტოვეთო (Административный переделъ Закавказскаго Края ტფილისი 1918 წ. გვ. 73-74 და 75). ეს გარემოება სომხებს ეხლა ალბად დაჰვიწყებიათ და სომხეთის სახელმწიფოს სამზღვრებში მოქცევა ჰსურთ არტაანისა და ოლთისის ოლქისაც, რომელიც მათ არც ისტორიულად და არც სომეხთა თანამედროვე მოსახლეობის რაოდენობის მხრივ არ ეკუთვნით.

ხოლო ოსმალეთის სამზღვრებში დარჩენილს მესხეთის, ზემო ტაოს ნაწილში, თორთუმის ხეობაში მთელი მცხოვრებნი 1400 სული მთლად გამაჰმადიანებული ქართველები არიან, მაგრამ ქართული დავიწყებული აქვთ. ის-პარში-კი, პარხალის, ხევეკის, გუდახევის და ქირქიმის ხეობებში ყველგან ქართველი-მამაქადიანები ცხოვრობენ და ქართულად ლაპარაკობენ.

## § 2. ლაზისტანი

ქართველთა მოსახლეობის უუკიდურესი სამხრეთ-დასავლეთი ნაპირი ქანებს, ანუ ლაზებს უჭირავთ. ასე იყო წარსულშიაც. მათი კილო მეგრულს ახლო უდგება. ოდესღაც ლაზების ანუ ქანების მოსახლეობა ტრაპიზონისა-კი სცილდებოდა და თვით ეს ქალაქი და ოლქიც მათ ქვეყანას ეკუთვნოდა. ჯერ კიდევ წარსულ საუკუნეში, მაგ. 1868 წ. ლაზთა რაოდენობა ინგლისის კონსულის ვ. ჭიფფორდ პალკერის ცნობით რამდენსამე ასს ათასს აღემატებოდა. (Извест. Кавк. отд. геог. Общ. 1881 წ. VII წიგ. № 1. დამატება გვ. 15, 17, 59-60 და 68).

პროფ. ნ. მარჩის ადგილობრივმა დაკვირვებამ გამოარკვია, რომ

ისლამის წყალობით ლაზების გათურქება მსწრაფი ნაბიჯით წინ წასულა.

ამ ემად ლაზური ან ქანური მოსახლეობა მხოლოდ რიზეს სანჯაყით განისაზღვრება, რომელსაც ლაზისტანის სანჯაყსაც უწოდებენ. მაგრამ ეს მიწაწყალიც ორ მთავარ ნაწილად უნდა გაიყოს: რიზესა და ათინას ოლქად. პირველში ხალხს უკვე დედაენა დავიწყებული აქვს და თურქული შეუთვისებია, მეორეში-კი მცხოვრებთა დედაენა ქანური ანუ ლაზურია. ეს ათინას ოლქი საკუთრივ ათინისა და ხოფას ყაზებისაგან შესდგება. სამხრეთ-დასავლეთით მისი სამზღვარი ქემერის კონცხთან (ქემერბურუნ) იწყობა, შემდეგ აპყვება მდ. ყანლი-დერეს, გადასკრის ათინას წყლისა და ბეიუკ-დერეს სათავეებს და მიაღვება პონტოს ქედის მწვერვალს, რომელსაც ვარსამბეკი (ვერ-შემბეკი) ჰქვია. აქეთგან მოყოლებული ქანეთის მიწა-წყალი ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ მიემართება და პონტოს ქედსა და შავზღვას შუაა მოქცეული. ეს ზოლი თანდათან ვიწროვდება და ბათუმის ოლქში სარპთან თავდება.

ათინას ოლქი ექვს უბნად იყოფა: ხოფას, არქაბეს, ვიწეს, არტაშენის, ათინას და ხემშინის უბნებად. სულ 178 სოფელი არის. აქეთგან 39 სოფელი ხემშინის ოლქში ითვლება, რომელშიც 12778 სული მცხოვრებია. ხემშინები გამაჰმადიანებული და გათურქებული სომხები არიან. თვით ლაზთა რაოდენობის შესახებ ზედმიწევნითი ცნობები იმ გვარადვე, როგორც ოსმალეთში მცხოვრებ სხვა ეროვნებათა შესახებ, არ მოიპოვება. რუსეთის გენერ. შტაბის საიდუმლო გამოცემაში გენ. ავერიანოვს თავის მონოგრაფიაში „Этнографический и военно-политический обзор азиатских владений Османской империи“ (СПГ. 1912 г. издание отд. генераль-квартирмейстера, გვ. 20) ლაზების რაოდენობა 200000-ად აქვს აღრიცხული. როდესაც რუსეთის ჯარმა ამ მსოფლიო ომის დროს ლაზისტანი დაიჭირა, მცხოვრებთა უმრავლესობამ ოსმალთა ჯართან ერთად უკან დაიხია და ადგილობრივ მხოლოდ 35000 ლაზი-ლა იყო დარჩენილი. უდროვოდ გასვენებული პროფეს. იოს. ყიფშიძის მიერ ადგილობრივ შეკრებილი ცნობების მიხედვით ათინას ოლქში მკვიდრ ლაზთა რაოდენობა თუ მეტი არა 80000-მდე მაინც უნდა ყოფილიყო. ზედმიწევნითი რიცხვის გაგება მხოლოდ ეხლა შეიძლება, როდესაც მცხოვრებნი თავიანთ სახლ-კარს დაუბრუნდენ, ისიც მხოლოდ ხალხის აღწერის საშუალებით.

## ბოლო სიტყვაობა

ყველა ზემოაღნიშნული მკითხველს უეჭველია ნათლად დაანახევებდა, თუ რა სამზღვრები ჰქონდა საქართველოს და როგორის თავგამოდებით იცავდა მათ ჩვენი ერი საუკუნეთა განმავლობაში. ამ სამზღვრებში მოქცეული მიწაწყალი და მოსახლეობა მთლიანს ერთეულს წარმოადგენს, რომელიც ბუნებრივ ზღუდეებითაც (მთებითა და მდინარეებით) არის შემოფარგლული და, თანაც, ვითარცა მტკვრისა, რიონისა და ჭოროხის აუზების შემცველი, გეოგრაფიულად და ეკონომიურადაც ურთიერთთან მკიდროდ დაკავშირებულია. თუმცა ისტორიული და საერთაშორისო სამართლის ძალით საქართველოს სწორედ ის სამზღვრები უნდა ეკუთვნოდეს, რომელიც ზევით იყო აღნუსხული, მაგრამ ზოგან, სადაც საქართველოს დამოუკიდებელი არსებობისათვის უვნებლად დათმობა შეიძლება, საქართველოს შეუძლიან დაუთმოს მეზობლებს, რომ მეზობლური განწყობილება, რომელიც საქართველოს წარსულშიაც კარგი ჰქონდა, ეხლაც თანხმობითა და მშვიდობიანობით დაიწყოს.

სახელმწიფოებრივს ერთეულს თავისი აუცილებელი მოთხოვნილება და არსებობის პირობები აქვს, რომელთა შორის საპატიო ადგილი სამზღვრებს უჭირავს. საქართველოს სამზღვრების საბოლოო მოხაზულობის გამორკვევის დროს ქართველ ერსა და მის მთავრობას შეუძლიან მხოლოდ სახელმწიფოებრივი თვალსაზრისით იხელმძღვანელოს. მართალია სომეხთა მმართველი წრეები და სომეხეთის რესპუბლიკის მთავრობა ჩვენს ერსა და მთავრობას მხოლოდ ეთნოგრაფიულ თვალსაზრისით ხელმძღვანელობას ურჩევენ, მაგრამ რამდენად მათი რჩევა გულწრფელია და გამოსადეგი, ის გარემოებაც ცხად-ჰყოფს, რომ თვით მათ პირადად ამ თვალსაზრისით არას დროს თავიანთ პოლიტიკურ გეგმაში არ უხელმძღვანელიათ. მათ მიერ თავდაპირველი კონფერენციისათვის წარსადგენად დამზადებული დიდი სომეხთის

სახელმწიფოს სამზღვრები შავი ზღვიდან ხმელთაშუა ზღვამდე გადა-  
ჭიმული და ტფილისისა, ბათუმისა და ტრაპიზონ-სინოპის შემცველი,  
ნათლად მოწმობს, რომ თვით მათ თავიანთ სახელმწიფოს სამზღვრე-  
ბის შემოხაზვის დროს არამცთუ თანამედროვე ეთნოგრაფიული მო-  
სახლეობის პირობებით არ უხელმძღვანელიათ, არამედ ზოგან მეტის-  
მეტად შორეულს ისტორიულს საბუთებზე, უფრო-კი მხოლოდ საკუ-  
თარ ნება-სურვილზე დაუწყარებიათ თავიანთი მიწაწყლის მოხაზუ-  
ლობის რუკა. ამის შემდეგ სწორედ გასაოცარია, როდესაც სომეხთა  
პოლიტიკური და გავლენიანი წრეები ჩვენი მთავრობის წევრებს  
ნ. ჟორდანიას და ე. გეგეჭკორს და საქართველოს საზავო დელეგა-  
ციის წარმომადგენლებს ნ. ჩხეიძეს და ირ. წერეთელს სტამბოლის  
სომხურს პრესაშიაც-კი პრინციპების დალატსა და იმპერიალისტობას  
სწამებდენ მხოლოდ იმიტომ, რომ ისინი საქართველოს რესპუბლი-  
კის სამზღვრების შემოხაზვის დროს სახელმწიფოებრივი თვალსაზრი-  
სით ხელმძღვანელობენ და არა მარტო ეთნოგრაფიულით. როცა  
საერობო ერთეულზე იყო ლაპარაკი, ამგვარი მოსაზრება ასე-თუ-ისე  
კიდევ გასაგები იყო, სახელმწიფოს სამზღვრების შემოფარგვლის  
დროს კი უმთავრესი საფუძველი სახელმწიფოებრივი თვალსაზრისი  
უნდა იყოს.

რატომ არის, რომ თვით სომეხთა პოლიტიკოსები ყოველთვის და  
ყოველგან სომხეთის რესპუბლიკის სამზღვრების შემოხაზვის დროს  
ეთნოგრაფიულს პრინციპებს არ ემყარებიან? იმიტომ, რომ ყველაზე  
მეტად ეს პრინციპი თვით სომეხთათვის არის საზარალო. თუ ამისდა  
მიუხედავად ისინი ჩვენს მთავრობასა და წარმომადგენლებს ამ პრინ-  
ციპით ხელმძღვანელობას ურჩევენ, ისინი ალბათ ფიქრობენ, რომ ეს  
თვალსაზრისი მხოლოდ საქართველოსთვის არის სავალდებულო, სომ-  
ხეთს-კი უფლება აქვს ყოველგვარ თვალსაზრისით იხელმძღვანელოს  
და რომ მაშინაც-კი, როცა ისინი სომხეთისათვის საფრანგეთზე დიდი  
მიწაწყლის დასაკუთრებას ლამობდენ და თავიანთ რესპუბლიკის  
სამზღვრებში სომეხებზე უფრო მრავალრიცხოვან უცხო ტომთა მოქ-  
ცევაზე ოცნებობდენ, ეს იმპერიალისტობა-კი არ არის, არამედ უაღ-  
რესი დემოკრატობაა.

სახელმწიფოს არსებობისათვის აუცილებლად საჭიროა, რომ მას  
გარეშე მტრის შემოსევისაგან თავდაცვის საშუალება ჰქონდეს და  
მისი მყუდრო სამოქალაქო ცხოვრება უზრუნველყოფილი იყოს. ამი-

ტომაც არის რომ ქართველი ერის შეგნებულს ნაწილს, მისს მოთავეებსა და რესპუბლიკის მთავრობას არ შეუძლიანთ თავიანთ სახელმწიფოს სამზღვრების მოხაზულობას სამხედრო თვალსაზრისითაც არ შეხედონ. თვით სომხებმა და არარატის რესპუბლიკის მთავრობამ ამ მხრივ ქართველობას, რასაკვირველია თავისდა უნებურად, დიდი სამსახური გაუწიეს და მეზობლურ ძმობა-ერთობაზე ტკბილ საოცნებო სიზმრებითგან გამოაფხიზლეს, როდესაც წინასწარი ფართული სამხედრო მომზადების შემდგომ მოულოდნელად საქართველოს სამხრეთის სამზღვრები გადმოლახეს და დაუნდობელი საომარი მოქმედება დაიწყეს. ბ-ნ ჩალხუშინის როსტოვის რუსულ-სომხურ გაზეთში ამ ამბავის ერთი თვით უწინარეს მოთავსებული ცნობა, რომ სომეხ-ქართველთა შორის ომია და ძღვევამოსილი სომხები ტფილისს მიადგნენ, რომელიც დღე-დღეზე სომეხთა ჯარის მიერ აღებული იქნებაო, აგრეთვე ინგლისურ გაზეთში დაბეჭდილი სომხეთის წარმომადგენელთა მიერ სომხეთისათვის მოთხოვნილი სამზღვრების მოხაზულობა და სტამბოლში გამოცემული სომხეთის ორი რუკა, რომლებშიაც ტფილისი მცხეთა, გორი და ბათუმიც სომხეთის სახელმწიფოს სამზღვრებშია მოქცეული, დასასრულ სომეხთა საომარ მოქმედების მთელი მსვლელობა სრულის სიცხადით ააშკარაებენ, რამდენად ფართო გეგმა ჰქონდათ სომხეთის მთავრობასა და ხელმძღვანელებს: მათი მიზანი ტფილისის დაპყრობა და დასაკუთრება იყო, ხოლო თუ სამხედრო ბედი გაუღიშებდათ, იქმნებ სომხურ რუკაზე მოხაზული მიწაწყლის აღებაც. ადვილი წარმოსადგენელია როგორი ძმობა-ერთობის პანგებზე დამღერდენ დაშნაკელთა ბელადები და რა სამზღვრებს მიაკუთვნებდენ ისინი საქართველოს, მათ მოუფიქრებელს მოქმედებას მთელი ქართველობა რომ დილით პატარამდე, კილით კიდემდე არ შეეძრა და შემოსეული მტერი მედგრად არ უკუეგდო. თუ ეხლანდელი საშინელი განსაცდელისა და უბედურების შემდგომაც, თუ ისტორიისა და თანამედროვე მრავალი მწარე გაკვეთილებისდა მიუხედავადაც სომხეთის გავლენიანი წრეები მაინც საქართველოს სამზღვრების გადმოლახვას არ დაერიდენ და ჩვენ დედაქალაქის ძალით ხელში ჩაგდება მოისურვებს, ძნელი წარმოსადგენი არ არის, რამდენად მათ მაღა მოემატებათ შემდეგში, როდესაც წარსულისა და აწმყოს მწარე დღეები დავიწყებულნი ექმნებათ. ამიტომ ქართველი ერი და მისი მთავრობა შთამომავლობისა და ისტორიის წინაშე მოვალეა თავის რესპუბლიკის

სახელმწიფოებრივი სამზღვრების მოხაზულობას ჯეროვანი ყურადღება მიაქციოს და ფხიზელ დარაჯად უდგეს. ეს არც ძმობა-ერთობას და არც კეთილ მეზობლობას დაუშლის იმათთან, ვინც მართლაც ძმობაზე და მეზობლობაზე ფიქრობს და ქართველ ერსაც ყოველგვარ მოსალოდნელ ხიფათისაგან გადაარჩენს. სწორედ ამ კეთილმეზობლურ დამოკიდებულების დამყარება-განმტკიცებისათვის ქართველობას შეუძლიან უარი სთქვას თავის უფლებაზე იქ, სადაც საქართველოს თავდაცვის საშუალებას ეს დათმობა საგრძნობ ზიანს არ მიაყენებს, მაგ., აღმოსავლეთით, საინფლოში სამზღვრად გიშის წყლის მაგიერ კაშკა-ჩაი დასდვას, სამხრეთ-აღმოსავლეთის სამზღვრის ხაზად-კი ისტორიულის მაგიერ დებედას შემდინარეების წყალთ-გამყოფელი მთა აირჩიოს. ხოლო სამხრეთის ხაზად ისტორიულის სამზღვრის ერეენის (=ბამბაკის) მთების მაგიერ უფრო ჩდრილოეთით მდებარე ბერდუჯის (=რუს. ბეზობდალის) მთები მიიჩნიოს მოსამზღვრე ხაზად: საქართველოს ხელში ბერდუჯის მთები იქმნება, სომხეთის ზღუდედ და სამზღვრად ერეენის მთები.

ბათუმი — კონსტანტინეპოლი  
1919 წ. იანვარი — მარტი.

---

## შემოკლებულ დაბეჭდილ სათაურების განმარტება.

АКАГК.=Акти, собранные Кавказской Археографической комиссією.

Бурнашевъ. Картина=С. Д. Бурнашевъ. Картина Грузіи или описаніе политическаго состоянія царствъ Карталинскаго и Кахетинскаго. Тифлисъ изд. Бегичева 1896 г.

С. Н. Бурнашевъ Новые Мат.=Новые Матеріалы для жизнеописанія С. Д. Бурнашева, бывшаго въ Грузіи съ 1783 по 1787 г., собралъ и издалъ съ приложеніемъ картъ, портретовъ и факсимиле С. Н. Бурнашевъ СПБ. 1901 г.

ბუტკოვი Матеріалы=П. Г. Бутковъ Матеріалы для новой исторіи Кавказа съ 1722 по 1803 годъ I т. II წ. СПБ. 1869 წ.





## წინასიტყვაობა.

რუსეთ-საქართველოს ურთიერთშორისი დამოკიდებულებისა და საქართველოს რუსეთთან შეერთების შესახებ გამოკვლევანი და წერილები წინათაც საკმაოდ მოიპოვებოდა, მათ შორის ხელთუფლი-შვილისა და ზ. ავალიშვილისა ცნობილი თხზულებებიც ითვლება. ამისდა მიუხედავად ამ მონოგრაფიის გამოქვეყნება განსაკუთრებით იმიტომ გადავსწყვიტე, რომ ყველა აქამდის გამოცემულ თხზულებებში რუსეთში არსებულ პოლიტიკურ და საცენზურო პირობების სიმკაცრის წყალობით ავტორებს ისტორიული სიმართლის სრული სინამდვილითა და გულახდილობით გამოთქმა არ შეეძლოთ. ეს ნაკლი უნდა შევსებულყო და ჩემი მონოგრაფიის უმთავრეს მიზანსაც სწორედ ეს შეადგენდა. ამას გარდა ვითარცა ისტორიკოსს მე იმდროინდელი ამბების ფარული ამამოძრავებელი ძალისა და მისწრაფების სიკვადიდ გამოაშქარავება მაინტერესებდა. თვით რუსეთ-საქართველოს 1783 წ. ხელშეკრულების განხილვაც ახალ თვალთსაზრისით შეიძლებოდა და საჭიროც იყო. მკითხველი ალბად შეამჩნევს რომ ყველა ამ მხრივ ამ მონოგრაფიაში არა ერთი ახალი შეხედულებაა, ან ძველი წინანდელზე უფრო მეტის ხაზგასმულობითა და დასაბუთებით არის გამოთქმული. ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ხელთუფლი-შვილისა და ავალიშვილის თხზულებები რუსულად არიან დაწერილნი და სრულებით შეუწყნარებელი მდგომარეობა იყო, რომ აქამდის ასეთ დიდმნიშვნელოვან ხანისა და საკითხის შესახებ ქართულად ერთი სპეციალური ცალკე მონოგრაფია არ იყო გამოცემული. საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენის შემდგომ საქართველოს რესპუბლიკის ყოველი მოქალაქე მოვალეა თავის ქვეყნის წარსული იცოდეს, განსაკუთრებით ისეთი ხანა, როგორიც მე-XVIII-ე ს-ეა. აწინდელმა ქართველმა პოლიტიკოსმა ამ ჩვენს წარსულშიაც შეიძლება თანამედროვე მდგომარეობისათვისაც ბევრი რამე საგულისხმო და გამაფრთხილებელი ამოიკითხოს.

სტამბოლი. 1919 წ. თებერვალი — მარტი.



## შ ე ს ა ვ ა ლ ი.

### აღმოსავლეთ საქართველოს საზოგადო მდგომარეობა მე-XVIII საუკუნის დამდეგს.

საქართველოს და ქართველი ერის ცხოვრებაში ეროვნული თვალსაზრისით უაღრეს გაქირვებისა და განსაცდელის ხანად მე-XVII-ე ს. უნდა ჩაითვალოს. შას შემდგომ, რაც ქართლის სამეფო ტახტზე სპარსეთის შაჰმა 1634 წ. როსტომი დაამტკიცა, აღმოსავლეთი საქართველო სპარსეთის წამლეკავ გავლენის ასპარეზად იქცა. თვით სპარსეთის სამეფო კარზე აღზრდილი და სპარსულ-მაჰმადიანურ ზნეჩვეულებებისა და დაწესებულებათა თაყვანისმცემელი როსტომ მეფე ამ გავლენის გავრცელებას საქართველოში შეგნებულად უწყობდა ხელს. ქართული სახელმწიფო სამართლის ტერმინების მაგიერ მან სპარსულ-თურქული შემოიღო. თვით სახელმწიფო წესწყობილებაშიაც მან ზოგიერთი იმგვარი ცვლილება შეიტანა, რომელიც სპარსულს უახლოვდებოდა. სპარსული ენა და მაჰმადიანობა მეფის წაბაძულობით ქართველთა უმადლეს წრეებში თანდათან უფრო-და-უფრო ვრცელდებოდა. ეს და ბევრი სხვაც ქართულ ეროვნულ თვითშემეცნებას და არსებობასაც კი დიდს საბრთხეს უმზადებდა.

1636 წ. რომ სპარსეთმა და ოსმალეთმა ერთმანერთს შორის მუდმივი მტრობის მოსასპობად საქართველო ორად გაჰყვეს და აღმოსავლეთი ნაწილი ოსმალთა მიერ სპარსთა უცილობელ გავლენის სფეროდ იყო ცნობილი, დასავლეთი საქართველო კი სპარსეთმა ოსმალეთს დაუთმო, დასავლეთ საქართველოშიც ოსმალეთის გავლენამ ისე ძლიერად იჩინა თავი, რომ ქართულ ეროვნულ საქმისთვის საშიში შეიქმნა.

პირადად როსტომ მეფე ქვეყნის ურიგო მმართველი არა ყოფილა: ქვეყნის კეთილდღეობაზე და ქონებრივ მოლონიერებაზე ზრუ-

ნავდა, მაჰმადიანობის-და მიუხედავად განსაკუთრებით თავის სახე-ლოვან თანამეცხედრის მარიამ დედოფლის გავლენით ქართული ეკ-ლესიების განახლებასაც კი მისდევდა, მაგრამ თვით ის სპარსული გავლენა, რომელსაც იგი აღმოსავლეთს საქართველოში აძლიერებდა. მთელს მის სახელმწიფოებრივ მოღვაწეობას უკუღმართობის დაღს ასვამდა და ჩვენი ქვეყნისათვის დამღუპველად ხდიდა.

ამას ერთი უფრო ახირებული გარემოება დაერთო ზედ. რაკი სპარსეთის შაჰები ხშირად თავიანთ სარდლებს არ ენდობოდნენ ხოლ-მე, ქართველთა პირიანობა და ფიცგაუტეხელობა-კი გამოცდილე-ბით იცოდნენ, ამის გამო ისინი თავიანთ დახლართული სამხედრო საქ-მეების მოწესრიგებას ქართველ მეფეებს ანდობდნენ ხოლმე. ამის წყალობით ისეთს ნიჭიერ სამხედრო პიროვნებებს, როგორც მაგ. მეფე გიორგი XI იყო, უნებლიეთ სპარსეთის აჯანყებული ქვეშევრ-დომების დამორჩილება უნდა ეკისრა და ხან ავღანისტანში ყოფი-ლიყო, ხან ბელუჯისტანში, ხან სხვაგან სადაც-კი ამბოხება იფეთქებ-და. ამიტომ ისე მოხდა, რომ ქართველ მეფეებს თავიანთ საბრძანე-ბელში წასვლისა და მართვა-გამგეობის საშუალება არ ჰქონდათ და თავიანთი ძალა და ნიჭი სპარსეთის შაჰების ტახტის გამაგრებისათვის უნდა შეეღიათ. ამის გამო ისინი იძულებული იყვნენ თავიანთ მა-გიერ მახლობელი ბატონიშვილები მეფის მოადგილედ დაენიშნათ ხოლმე საქართველოში და მათთვის მიენდოთ ქვეყნის მზრუნველო-ბა. სპარსეთის სამეფო კარი მაშინ დაუსრულებელი ვერაგობისა და ქიშპობის ბუდედ იყო ქცეული. ცვალებადი იყო ხოლმე იქ გავლენა და ამასთანავე ცვალებადი იყო ხოლმე სპარსეთის შაჰების პოლი-ტიკაც ქართველი მეფეების მიმართ. ეს გარემოება შხამავდა ჰაერს და სრულ გამოურყვევლობის გრძნობას ჰქმნიდა საქართველოში. ქართ-ველი ერი ამ დროს მართლაც უღარესს განსაცდელში იყო ჩაყარდნი-ლი. მისი მომავალი სახეიროს არას მოასწავებდა, თუ რომ ის მთელს თავის სულიერს ძალას არ მოიკრებდა და ეროვნულ განსა-ცდელის თავითგან აცილებას არ ეცდებოდა.

საბედნიეროდ ქართველობამ ეს შესძლო. ამ საშინელ გასაქირში მან მართლაც მთელი თავისი ენერგია და შემოქმედებითი ნიჭი მო-იკრიფა და გამანადგურებელ მიმართულებას წინააღმდეგა. ქართული ენა რომ სპარსული სიტყვებით არ შერყვნილიყო და ნამდვილი ქარ-თული უცხოურისაგან გაერჩიათ, დიდი ქართული ლექსიკონის შედ-

გენას მიჰყევს ხელი. გიორგი XI-ის წინადადებით ამ გვარი შრომა გამოჩენილმა ქართველმა მწერალმა და მოღვაწემ საბა-სულხან ორბელიანმა შეადგინა, რომელსაც მან 30 წელიწადი მოანდომა. ეს შესანიშნავი ნაწარმოები ეხლაც ძვირფას განძად ითვლება მეცნიერებისათვის, მაშინ ხომ იგი ცის მანანასავით უნდა მოვლენოდა ქართველობას. უცხო ენის ზეგავლენით რომ ქართული ენის ბუნება და კანონები არ შებღალულიყო, ქართული გრამატიკა იქმნა შედგენილი ჯერ მოკლე შანშოვანის მიერ, ხოლო უფრო გვიან ვრცელი ანტონი კათოლიკოზის მიერ.

ეროვნულ თვითშემეცნების გამოღვიძებისა და გაღვივებისათვის, განსაკუთრებით კი განმტკიცებისათვის წარსულის ცოდნას აქვს დიდი მნიშვნელობა: ისტორია ადამიანის მსოფლმხედველობას აფართოვებს და იმავე დროს საჭირო სიღრმესა და საფუძვლიანობას ანიჭებს. ეს კარგად ესმოდა საქართველოს დიდებულ მეფეს ვახტანგ მე-VI-ეს (1703—1714, 1719—1724 წ.წ.), რომლის მრავალმხრივი, დაუღალავი მოღვაწეობა საქართველოს საკეთილდღეოდ ქართულ ისტორიის ერთ-ერთ საუკეთესო ფურცელს შეადგენს. ყოველს განათლებულ ქართველს რომ საშუალება ჰქონოდა თავის ერისა და ქვეყნის თავგადასავალი სცოდნოდა, მან ქართველ ისტორიკოსთა კომისია მოიწვია, რომელსაც ამის შესაფერისი შრომა უნდა გაეწია. ქრონოლოგიურად დალაგებული ქართული სხვა და სხვა საისტორიო დროის თხზულებები ძველ დროსვე ერთ კრებულად იყო შედგენილი, რომელიც „ქართლის ცხოვრების“ სახელით არის ცნობილი. ეს კრებული მხოლოდ მე-XIV-ე ს-ის დამდეგამდის იყო მოყვანილი. ამ სახითაც ხელთნაწერები იშვიათი საშოვარი შეიქმნა იმიტომ, რომ მომეტებული ნაწილი მტრების შემოსევის დროს დაიღუპა. ვახტანგ მეფემ შეაგროვა ყველა საუკეთესო ხელთნაწერები, აგრედვე ყველა ის საისტორიო წყაროები, რომელნიც ჯერ იმ კრებულში შეტანილი არ იყვნენ, და სიგელ-გუჯრებიც, მოგროვილ საისტორიო მასალებისდა მიხედვით მან ამ კრებულის გაგრძელების შედგენა დაავალა, რომ მე-XIV-ე ს-ითგან მოყოლებული საქართველოს ისტორია მე-XVIII-ე ს-ის დამდეგამდის ყოფილიყო მიყვანილი. შემდეგ ან ნაშრომის გავრცელება უკვე ადვილი საქმე იყო.

ეს დაეალება ისტორიკოსთა კომისიამ შეძლებისდაგვარად აასრულა კიდევ. რადგან ქართული წყაროების ძიებასა და შესწავლას შე-

უდგენ, ამ გარემოებამ ქართული საისტორიო მწერლობა კვლავ გამოადიდა და გააცხოველა. იმავე მიზანს, რომელიც ვახტანგ VI-ის მიერ მოწვეულს კომისიასა ჰქონდა დასახული, ისტორიკოსი ფ. გიორგიჯანიძის ფრიად საგულისხმეო და შინაარსიანი ნაწარმოებიც ემსახურებოდა. ვახტანგ მეფისავე თანამედროვე იყო ისტორიკოსი ს. ჩხეიძე. მაგრამ ამ ხანის ქართულ საისტორიო მწერლობის საუკეთესო სამკაულად ბატონიშვილი ვახუშტის განთქმული საისტორიო და საგეოგრაფიო თხზულებები უნდა ჩაითვალოს. პირველი წყაროების შესანიშნავ კრიტიკულ განხილვითა, ხოლო მეორე საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილებისა, ზნე-ჩვეულებისა და ტანისამოს-თავ-საბურავის მოკლე, მაგრამ საუცხოვო მკაფიო ისტორიული მიმოხილვით არის შემკული. ორთავე თხზულებას, განსაკუთრებით საქართველოს გეოგრაფიულს აღწერილობას მეცნიერებისათვის ეხლაც თავისი მნიშვნელობა არ დაუკარგავს.

ქართული მოწინავე წრეები საისტორიო თავგადასავალთა და თემებით იყვნენ გატაცებულნი სხვათა შორის ამითაც აიხსნება ის გარემოება, რომ ამ ხანაში პოეტებმა განსაკუთრებით საისტორიო პოემების წერას მიჰყვეს ხელი. ქართული მხატვრული მწერლობის სხვა დარგებსაც ეროვნული სიმთა ეღერა დაეტყოთ. ეს გარემოება საზოგადოებრივ ჰანგებზე ამღერებულს ქართულს ამ დროინდელს პოეზიას სამშობლოს გაჭირვებული მდგომარეობის გამო ჩუმი მწუხარების ელფერს სდებდა.

თავის ნაყოფიერი მოღვაწეობა ვახტანგ მეფემ სახელმწიფო საქმეებშიც გამოიჩინა. მას მშვენიერად ესმოდა, რომ წესიერი და კარგად მოწყობილი სახელმწიფოსთვის თავი და თავი სამართალია. საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილება რომ მკვიდრ საფუძველზე ყოფილიყო დამყარებული, უნდა მტკიცედ გარკვეული ყოფილიყო ყველა დაწესებულებათა და მოხელეების უფლება-მოვალეობანი. როგორც უკვე წინათაც და მე-XIV-ე ს-შიც არსებობდა, მაგრამ დროთა განმავლობაში დავიწყებული და უყურადღებოდ მიტოვებულ იქმნა, ვახტანგ მეფემ ისევ შეაგროვა წინანდელ ქართველ მეფეთა ყველა განკარგულებანი და დადგენილებანი, როგორც სხვა და სხვა სახელმწიფო დაწესებულებათა, ისევე სხვა და სხვა მოხელეების უფლება-მოვალეობათა შესახებ, დაალაგა შინაარსისდა მიხედვით, მოაწესრიგა და სახელმწიფო კანონების სახელმძღვანელო წიგნად აქ...

ამ ძეგლით, რომელსაც ვახტანგ VI-ემ „დასტურლამალი“ უწოდა, ქართულ სახელმწიფო სამართლის განვითარებასა და შესწავლას მკვიდრი საფუძველი დაუდგა.

საქართველოში მართლმსაჯულების ასამაღლებლად და განსამტკიცებლად ვახტანგ VI-ემ ამ გვირგვინზე ჭერ ქართული სამართლის ყველა ძეგლები შეაგროვა, რომელიც კი ძველ დროითგან შერჩენილი იყო, შემდეგ სხვა ერთა კანონმდებლობითგანაც გამოარჩია სამართლის წიგნები და სამართლის ყველა ამ ძეგლების განსაკუთრებული კრებული შეადგინა, რომელსაც მისგანვე მოწვეულ ქართულ საკანონმდებლო კრების მიერ შედგენილი სამართლის წიგნი დაურთო. უკანასკნელი ნაწარმოები მაშინდელ ცხოვრების უფლებრივ ვითარების უფრო შესაფერისი გამომხატველი იყო. დიდი ხანია უკვე რაც სპეციალისტებს აღნიშნული აქვთ ვახტანგ მე-VI-ის სამართლის წიგნის ლმობიერებისა და ჰუმანურ მისწრაფების უტყუარი თვისებები.

დაუფასებელია ის დიადი ღვაწლი, რომელიც ვახტანგ მეფეს, მის უფროსს, თანადროულსა და უმცროს თანამშრომლებს მიუძღვით ქართველ ერის წინაშე. მათი წყალობით ხალხის თვითშემეცნება ფხიზელი გახდა და გაღრმავდა. ყველაფერს კულტურული აღორძინების იერი დაეტყო. ხელშემწყობი პოლიტიკური ცხოვრების პირობები-ლა იყო მხოლოდ საჭირო, რომ ეს აღორძინება განმტკიცებულიყო და თანდათან აყვავებისა და ძლიერების ხანად ქცეულიყო. ვახტანგ მეფეს ჩრდილოეთითგან მოსულმა ერთმა ამბავმა იმედი მისცა, რომ საქართველო მალე ცხოვრების ამ ხელშემწყობ პირობებსაც ეღირსებოდა.

ეს ამბავი რუსეთითგან მოვიდა.

## I თავი

### რუსეთის კოლიტიკური დახმარების მოიხვედობა ვახტანგ VI-ის დროს საქართველოში და მისი შედეგი.

რუსეთს სპარსეთში განსაკუთრებით ეკონომიური ინტერესები ჰქონდა. პეტრე დიდს უნდოდა, რომ სპარსეთის ვაჭრობა რუს ვაჭრებს ჩაეგდოთ ხელში და მთელი აბრეშუმის სპარსეთითგან რუსეთში ყოფილიყო შეტანილი. სპარსეთის ეკონომიურად ხელში ჩაქვრა რომ

უფრო გაადვილებულიყო და შემდეგ უფრო ვრცელი პოლიტიკური ზრახვის განხორციელება შესძლებოდა, პეტრე I გადასწყვიტა, კასპიის ზღვის მიდამოები ამიერკავკასიაში ჯერ თავის მფარველობის ქვეშ მოექცია, შემდეგ ქვეყანა დაეპყრა და შიგ რუსი ჯარისკაცები ჩაესახლებინა. ავღანელთა მიერ სპარსეთის დაპყრობის შიშმა თითქოს დააჩქარა ამ წადილის განხორციელება (Бутковъ Матеріалы I, 4—6). ამ იღუმალი გეგმის ასასრულებლად რუსეთისათვის საქართველოს სამეფოს სამხედრო დახმარება იყო საჭირო. ამიტომ პეტრე დიდმა გადასწყვიტა საქართველო და მეფე ვახტანგიც ჩაერია ამ საქმეში და რუსეთის სასარგებლოდ გამოეყენებინა. პეტრე I-მა სწორედ ამგვარი საიდუმლო დავალებით 22 მარტს 1720 წ. ვოლინსკი აშტრახანში გუბერნატორად გაისტუმრა. მას ვახტანგ VI უნდა დაერწმუნებინა, რომ პეტრე I მისა და ქრისტიანებისადმი უალრესად კეთილი განწყობილებით არის გამსჭვალული, და თანაც დაეიმედებინა, რომ რუსეთის ხელმწიფე მას მაჰმადიან ძლიერ სახელმწიფოებისაგან მფარველობას გაუწევდა (ბუტკოვი. Матеріалы I, 6) <sup>1</sup>.

რუსეთის ხელმწიფის ელჩმა ისე ოსტატურად მოაწყო და მოაჩვენა საქმე ქართველებს, თითქოს პეტრე I-ს შეეტყოს ვახტანგ VI გაჭირვებული მდგომარეობა. მისი შველა და დახსნა სდომნოდეს სპარს-ოსმალთა კლანჭებისაგან და სწორედ იმიტომ აპირებდეს იგი სპარსეთის წინააღმდეგ ამხედრებას. მეფე ვახტანგმა და ქართლის სამეფოს გავლენიანმა წრეებმა ეს დიპლომატიური ხრიკები სინამდვილედ მიიჩნიეს. მათ ვერ წარმოედგინათ, რომ ძლიერ ქრისტიან ხელმწიფეს გულში სხვა რაიმე იღუმალი ზრახვა ექმნებოდა და ვახტანგ VI დარწმუნებული იყო კიდევ, რომ რა წამს იგი პეტრე I-ს და რუსთა ჯარს მიემხრობოდა, პეტრეც თავის მხრივ მის მეთაურობით საქართველოს მტრის წინააღმდეგ გაილაშქრებდა (დ. გურამიშვილი დავითიანი. ზ. კიკ. გამ. 33) <sup>2</sup>.

<sup>1</sup> «Волынскій... получилъ указъ делать тайно приготовления къ персидскому походу... и склонять карталиискаго царя Вахтанга и прочихъ христіану къ пользамъ Россіи, уверяя ихъ въ благорасположеніи Петра I. и сбнадеживая ихъ въ государевомъ покровительстве».

<sup>2</sup> პეტრე I „საქმე ვახტანგ მეფისა სენა, მისი შველა ენება: ზღვა გავლო, დაპყრა ავღანთა, სოლდს დაუწყო შენება და დაღისტანს მოხვდა ღვთის რისხვა...”

ხელმწიფემ ვახტანგს მისწერა: მოდი მიგიჩნევ მამადო... გიჯობს მე ზურგი მომყუდო, გულზედა გული მამადო და მერმე შენს მტერზედ მომიძღვე“...

როდესაც ეს საკითხი სახელმწიფო დარბაზში ირჩეოდა, ყველა დარბაისელნი არ იყვნენ ამ სამხედრო გეგმის მომხრენი. პირიქით ზოგი სალი შორსგამსჭვრეტელობით ამტკიცებდა კიდევ რომ ამ ომში ჩარევა საქართველოსთვის ფრიად სახიფათო და სწორედ დამლუპველი ნაბიჯი იქმნებოდა, რომლითაც ქართველთა მრავალრიცხოვანი გარეშე მტრები ისარგებლებდნენ და რუსთა ჯარის ამიერ-კავკასიაში მოსვლამდის ჩვენს ქვეყანას ააოხრებდნენ (იქვე 35)<sup>1</sup>.

მაგრამ მეფე ვახტანგი ისე გატაცებული იყო რუსთა ხელმწიფის წინადადებით, რომ არავითარი ეჭვიც არ ებადებოდა და ღრმად დარწმუნებული იყო, რომ პეტრე I-თან თანხმობრივი სამხედრო მოქმედება საქართველოს ბედნიერებას მოანიჭებდა. ამიტომ ის და მისი თანამოაზრე დარბაისელნი დაუყოვნებლივ გალაშქრების მომხრენი იყვნენ.

რაკი მეფე თავისას არ იშლიდა, მოწინააღმდეგე წინდახედულმა ჯგუფმა ურჩია მეფეს რუსთა ხელმწიფისათვის მხოლოდ ფარული დახმარება ვაეწია და მარტო პატარა ლაშქრით და საიღუმლოდ წასულიყო პეტრე I მისაშველებლად (დ. გურამიშვილი. დავითიანი 35). მაგრამ ვახტანგ მეფემ არც ეს ისურვა: პეტრე I-ს მისივე მოციქულის პირით თანხმობა შეუთვალა და მზადებას შეუდგა (დ. გურამიშვილი იქვე 36 და Бутковъ Матеріалы I, 16).

2 ივლისს 1722 წ. პეტრე I-მა მეფე ვახტანგს ბორის თურქისტანოვის პირით შემოუთვალა, რომ ის მალე სპარსეთის სამზღვრებს მიადგება და ამიტომ მეფე საჩქაროდ ლეკებს უნდა დასცემოდა, ამასთანავე თავის დაწყობილ ლაშქრითურთ სპარსეთს შეჰსეროდა და იქ მოეცადა, სანამ პეტრეს მოსვლის შესახებ ცნობები მოუვიდოდა, თუ სად შეყრილიყვნენ ერთად (Бутковъ I, 19).

ვახტანგ მეფემ სიხარულით 30.000—40.000 ჯარისკაცი შეჰყარა, მსწრაფად განჯისაკენ გაილაშქრა და შანქორში დაიბანაკა რუსთა ხელმწიფისა და ძლიერ ლაშქრის მოუთმენლივ მომლოდინემ. 6 ენკენისთვის 1723 წ-სა პეტრეს ეს ამბავი დარუბანდში მიუვიდა, 7 ენკენისთვის-კი ის დაიძრა და წავიდა, მაგრამ საქართველოს ჯართან შესაერთებლად-კი არა, არამედ შინ, აშტარხანისაკენ (ს. ჩხეიძე, კიკ. 34. ჩუბ. 330, Бутковъ. Мат. I, 30—31).

<sup>1</sup> «მაგრამ მტერი შეჯვრებოვნ, ყველა ჩვენზე წამოდგებოს და ვინემ რუსნი გვიშველიან, მანამ ჩვენი გარდაგებულების».

იმ დროს რუსეთი სპარსეთისადმი მხოლოდ იმ ეკონომიური გამორჩენის თვალსაზრისით ხელმძღვანელობდა, რომელიც პეტრე I, მხოლოდ თეორიულად, გეგმის მიხედვით ეხატებოდა. მაშინ რუსეთს იმდენად მოკარბებული ეკონომიური ძალაღონე არ ჰქონდა, რომ მისთვის სპარსეთის ბაზარი სააღებმიცემო ასპარეზად აუცილებლად საქირო ყოფილიყო. სპარსეთში იგი თავის მრეწველობის ნაწარმოების გასაღებისათვის-კი არ შედიოდა, არამედ რუსეთის სავაჭრო მოქმედების გეგმა მხოლოდ უბრალო შუამავლობაზე იყო აგებული.

ამგვარ პირობების გამო პეტრე I-ისათვის და რუსეთისათვის სპარსეთთან ომი პირველ-ხარისხოვანი, აუცილებელი მოვლენა არ ყოფილა. ამიტომაც არის, რომ პირველივე დაბრკოლების შემდგომ, რომელიც რუსთა ხელმწიფის გეგმის განხორციელებას გადაელობა, მან ამ საქმეს უყოყმანოდ თავი დაანება და შინ დაბრუნდა.

სულ სხვა მდგომარეობაში იყო საქართველო: მისთვის რუსების მიმხრობა და ომში მონაწილეობა სპარსეთის წინააღმდეგ იმოდენად საბედისწერო და თავგანწირული ნაბიჯი იყო, რომ თუ რუსეთის ხელმწიფე ამ ომს წააგებდა, საქართველოს პოლიტიკური არსებობა უუკიდურეს განსაცდელში უნდა ჩავარდნილიყო, — მას უკან დასახევი გზა აღარ ექმნებოდა და ხსნა არსაითგან იყო მოსალოდნელი.

„აღმოსავლეთის ქრისტიანეთა მფარველი“ ხელმწიფე პეტრე I ამ გარემოებას ოდნავაც არ შეუფიქრიანებია: მას ამის გამო თავისი გადაწყვეტილება არ შეუცვლია. მეფე ვახტანგი 40.000 ქართველი ჯარითურთ იდგა და უცდიდა „ქრისტეს მოყვარე“ სახელმწიფოს და ვერ გაეგო თუ რატომ „შეიქმნა დაყოვნება ხელმწიფისა“ (ს. ჩხეიძე. კიკ. 34, ჩუბ. 330). დაპირებული თანხმობრივი სამხედრო მოქმედების მაგიერ სპარსეთის წინააღმდეგ პეტრე I ვახტანგ მეფეს თავისი დესპანი გამოუგზავნა, რომლის პირითაც მეფეს ურცხვად ურჩევდა საქმე განეგრძო: თუ გაიმარჯვებ, მაშინ დიდად მოიგებ იმიტომ, რომ ურწმუნოთა ბატონობისაგან განთავისუფლდები და ჩვენგანაც იქაურ ქრისტიანებზე უფლება მოგეცემაო. რუსთა ხელმწიფე მეფე ვახტანგს თითქოს იმ ცნობით ანუგეშებდა, რომ იგი ამ საქმეს სრულებით თავს არ ანებებდა და მომავალში ამ ომისათვის კვლავ მზადებას შეუდგებოდა (Бутковъ. Матеріалы 1, 31—32).

მხოლოდ ამ ამბავის გაგებისთანავე შეიტყო მეფემ დაყოვნების ნამდვილი მიზეზი, რომ „თურმე ხელმწიფე აშტარხანიდამ დაბრუნე-

ბულიყო“ თავის ქვეყანაში (ს. ჩხეიძე. კიკ. 34. ჩუბ. 330). მაშინ-კი დარწმუნდა ვახტანგ მეფე რომ ლაშქრობის მოწინააღმდეგე დარბაისელნი მართალნი იყვნენ. „შეექმნა მეფეს კმუნვა დიდი“, მაგრამ რაღა დროს (იქვე).

საქმე გაცილებით უფრო ცუდად დატრიალდა, ვიდრე ომის მოწინააღმდეგე დარბაისელებს გათვალისწინებული ჰქონდათ. მათაც-კი ფიქრად არ მოსვლიათ, რომ რუსთა ხელმწიფე თავის სიტყვას არ აასრულებდა და საქართველოს განრისხებულს მტრებს უმწეოდ მიუტოვებდა. სანამ პეტრე I-ი ვახტანგ მეფეს შეაცდენდა და საბედისწერო ნაბიჯს გადაადგმინებდა, ოსმალეთი არზრუმის ფაშის პირით ვახტანგ VI მფარველობას ჰპირდებოდა (Бутковъ. Матеріалы I, 32). მას რომ სპარსეთის წინააღმდეგ რუსეთის ომში მონაწილეობა არ მიეღო და რუსეთს ცხადად არ მიჰმხრობოდა, ოსმალეთისაგან მაინც საქართველოს განსაცდელი არ მოელოდდა. მაგრამ რაკი ოსმალეთმა დაინახა, რომ რუსეთი სპარსეთის დაპყრობას ლამობდა და ქართველებიც მათი მოკავშირენი იყვნენ, რუსების შიშით დაიძრა და ჯერ ერევნიტგან თავრიზამდის მთელი ქვეყანა დაიჭირა, ხოლო შემდეგ გამოილაშქრა თვით საქართველოს წინააღმდეგაც (Бутковъ. Матеріалы I. 31).

მეორეს მხრით განა სპარსეთს კი შეეძლო საქართველოსთვის მისი მოქმედება ეპატიებინა? სპარსეთის შაჰს ვახტანგ მეფეზე მოახსენეს: ის იმდენად „არის მტერი შენი“, რომ „ეყმო ხელმწიფესა რუსეთისასა“ და „ამოსწყვიტა რჯულისა შენისა მოსაენიო“ (ს. ჩხეიძე. კიკ. 35. ჩუბ. 330). საქართველო გადიდებისა და გაძლიერების მაგიერ მტრის სათარეშოდ გახდა: ქართლი აოხრდა და ოსმალებს ჩაუვარდა ხელში, ლეკებმა ხალხს ცარცვა-გლეჯა დაუწყეს. ვახტანგ მეფეს, რომელსაც საქართველოს სახელმწიფოებრივი, კულტურული და ეკონომიური აღორძინებისათვის დაუღალავი შრომა ჰქონდა გაწეული და ქვეყნის აღმაშენებლობითი მუშაობით იყო გატაცებული, პეტრე I-ისაგან ასე მოტყუებულსა და ყოვლად უმწეოდ მიტოვებულს საქართველოთგან გახიზნვის მეტი აღარაფერი დარჩენოდა. ქართლში ოსმალები გაბატონდნენ.

მაგრამ საქმე მართო ამით არ დამთავრებულა. როდესაც პეტრე I-მა დაინახა, რომ ოსმალეთი რუსთა სამხედრო მოქმედებით სპარეთში იმდენად განრისხებული იყო, რომ რუსეთისათვის ომის აამო-

ცხადებას აპირობდა, 12 ივნ. 1724 წ. მსწრაფად ოსმალეთთან ზავი შეკრა, რომლის პირველ მუხლში რუსთა ხელმწიფემ მთელი აღმოსავლეთი საქართველო ოსმალეთს დაუთმო, თუმცა იგი მას სრულებითაც არ ეკუთვნოდა (Бутковъ. Матеріалы I, 57, гл. 11. 58—59, 62—63 და მისიონ. კრუზინსკის *Tragica vertentis Belli Persici historia sub II*. ზ. ავალიშვილი *Присоединение Грузии къ Россіи, მეორე გამოც.* 69). ასე უკუღმართად დამთავრდა საქართველოსთვის რუსთა ხელმწიფის მიერ აღთქმული აღმოსავლეთის ქრისტიანთა „მფარველობა“: ჯერ თავის სასარგებლოდ ქართველთა ომში ჩათრევით და შემდეგ მტრის წინაშე უმწეოდ მიტოვებითა და მტრისთვის გაცემით. პეტრე დიდმა ისეთი უმადურობაც-კი გამოიჩინა, რომ მის მიერვე მოტყუებული და გაუბედურებული მეფე ვახტანგისათვის შესაფერისი თავშესაფარისა და საცხოვრებელი ადგილის მიჩენა არ ნებავდა. როდესაც ვახტანგ მე-VI-ემ თავის ოჯახობით აშტარხანში დასახლების ნებართვა ითხოვა, პეტრე I გარისხებული იყო: დახედეთ, უბედურების დროსაც მეფე მაინც ამპარტავნობას არ იშლისო<sup>1</sup>. რუსეთის მეფის აზრით ვახტანგ VI-ე უნდა სადმე საქართველოს სამზღვრის მახლობლად დასახლებულიყო და სწორედ ასეც მოხდებოდა, აშტარხანის გუბერნატორს რომ გულუბრყვილობა არ გამოეჩინა და ხელმწიფის დაუკითხავად პეტრეს სახელით ვახტანგისათვის მისი სურვილის აღსრულება არ აღეთქვა (Бутковъ. Матеріалы I, 63).

## II თავი.

### აღმოსავლეთ საქართველოს განსაცდელი და თეიმურაზ II და ერეკლე II ღვაწლი საქართველოს წინაშე.

საქართველო, განსაკუთრებით აღმოსავლეთი, მტრების სათარეშოდ იქცა. ჯერ ოსმალეთი, შემდეგ ნადირშაჰის დროს სპარსელები სცარცვამდენ და აოხრებდენ ქვეყანას. აღმ. საქართველოს სახელმწიფოებრივი მანქანა მთლად მოშალეს, ყოველგვარი ადგილობრივი დაწესებულება მოსპეს და ჯერ ოსმალთა ფაშები, შემდეგ სპარსეთის

<sup>1</sup> „Хотя царь и въ бедстве, но гордости не оставляетъ“.

ვეჯილები განაგებდენ საქმეს. მხოლოდ ფრთხილი, შორსგამსჯერეტელი პოლიტიკისა და დაუცხრომელი თანდათანობითი სახელმწიფოებრივი აღმაშენებლობის წყალობით მეფე თეიმურაზ II-ემ და ერეკლე II-ემ და მათმა ღირსეულმა თანამშრომელებმა აღმოსავლეთი საქართველო იმ საშინელ განსაცდელს გადაარჩინეს, რომელშიაც იგი პეტრე I-ის გადამკიდე ჩაეარდნილი იყო.

თეიმურაზ II-ისა და ერეკლე მეფის ღვაწლი მარტო საქართველოს სამხედრო გაძლიერებითა და გარეშე მტრებისაგან უზრუნველყოფით-კი არ ამოიწყევბა, თვით იმ დროინდელი ქართველობის ცხოვრებისა და კულტურის ვითარებაც მხოლოდ გარეგან წესიერებისა და მშვიდობიანობის დამყარებით-კი არ განისაზღვრება, არამედ თვალსაჩინო შინაგანი აღმაშენებლობაც სწარმოებდა. სახელმწიფოებრივს წესწყობილებაშიაც, ეკონომიურს სფეროშიაც, მეცნიერებასა და ხელოვნებაშიაც საგულისხმიერო და ცხოველმყოფელი შემოქმედება იყო.

სპარსთა და ოსმალთა გამანადგურებელი ბატონობის წყალობით გახრწნილი სახელმწიფო წესწყობილება მეფე თეიმურაზისა და ერეკლეს წყალობით განახლებული იქმნა: ჭერ საგანგებო გამოკვლევების საშუალებით ქართული სახელმწიფო სამართლის სხვადასხვა სფეროები იყო შესწავლილი, ხოლო შემდეგ სწყდებოდა ხოლმე საკითხი იმის შესახებ, თუ რა ცვლილება იყო საჭირო ამათუიმ დაწესებულებაში, რომ იმ დროინდელი ცხოვრების შესაფერისი ყოფილიყო. ამ გვარად გადასინჯული და შესწორებულ-შეესებული იყო ადგილობრივი მართვა-გამგეობის საკითხი (ქიზიყისა და კახეთის გარიგება), საქალაქო მმართველობისა და თვითმმართველობის ძირითადი დებულებანი (ქალაქის მოურავის სარგო და გარიგება), კვლავ განახლებული იყო საქართველოს მკვიდრთა დროგამოშვებითი აღწერა და შემოსავლის დავთრების შედგენა. ერეკლე მეფემ მორიგე ჭარის დაწესება შემოიღო და მუდმივ ჭარის არსებობას საქართველოში საძირკველი ჩაუყარა. ამავე დროს მოხდა ქართული სამართლის ძეგლების შესწავლა შინაარსის მხრივ და საკოდინფიკაციო მუშაობის პირველი საფეხური განვლილი იყო.

საქართველოს ეკონომიური და საფინანსო ძალის გამო საცოცხლებლად და გასალონიერებლად ერეკლე მეფემ საქართველოს მდიდარი მადნების დამუშავება განაახლებინა. უცხოეთითგან დახელოვნე-

ბული მემადნენი დაიბარა და წინანდებურად ქართულ ლითონის ფულის მოჭრა დაიწყო.

საქართველოში ევროპულ სამეცნიერო ცოდნის გასავრცელებლად უცხო ენებიდან საუკეთესო თხზულებები ითარგმნებოდა, თანაც მეცნიერების ყოველ დარგისათვის პატარ-პატარა სახელმძღვანელოები მზადდებოდა. ამ სფეროში განსაკუთრებული ღვაწლი ანტონ კათალიკოსს მიუძღვის, რომლის ღრმა და მრავალმხრივი სამეცნიერო ცოდნა იმდენადვე გასაოცარია, როგორადაც მისი დაულალავი ენერგია და ნაყოფიერება. ბატონიშვილი ვახუშტის შესანიშნავი კრიტიკული მიმართულების წყალობით ქართულმა საისტორიო მწერლობამაც თვალსაჩინო წარმატება გამოიჩინა. საქართველოს ისტორიის ძველი შრომა გადასინჯული იყო და წყაროების ფაქიზი სარგებლობის მხრივ ფრიად შინაარსიანი ახალი მატიანე დაიწერა. მშვენიერია თავის ღრმა აზროვნობითა და შორსგამსჭვრეტელობით პაპუნა ორბელიანის ორიგინალური საისტორიო თხზულება თეიმურაზ II-ისა და ერეკლე მეფის მოღვაწეობის შესახებ, რომელშიაც ასე საუცხოვოდ სჩქეფს ავტორის მამულიშვილური გრძნობა და გამოსჭვავის ისტორიკოსის მიუდგომელი, ბრძენი გონება.

თვით მხატვრულს მწერლობასაც თვალსაჩინო წარმატება ემჩნევა: ძველი, უკვე დრომოკმული ენისა და იერის მაგიერ უკვე ახალი, ხალხურ პოეზიის სალართგან მომდინარე მიმართულებისა და ენის ნიშან-წყალი ეტყობა. ამ მხრივ იგი ახალი ქართულ მწერლობის წინამორბედი იყო. ერთი სიტყვით ყველაფერი ცხოველყოფელი შემოქმედებითი სულით იყო მონაბერი და მომავალ თვალსაჩინო აღორძინების მომასწავებელი იყო. ცხადია, რომ ამისთვის მხოლოდ ხელშემწყობი, მყუდრო ცხოვრება იყო საჭირო და თეიმურაზ II-ისა და ერეკლე მეფის მუდმივი საზრუნავიც სწორედ ეს იყო.

### III თავი.

## დამოკიდებულება საქართველოსა და რუსეთს შორის 1783 წ. ხელშეკრულებამდე.

§ 1. რუსეთ-ოსმალეთის პირველი ომი ეკატერინე II დროს, საქართველოს ჩათრევა ამ ომში ოსმალეთის წინააღმდეგ და ამის შედეგი.

თეიმურაზ მეფეს უნდოდა რომ თავისი პოლიტიკური გამარჯვების შედეგი სამუდამოდ უზრუნველ ეყო. ამიტომ მან იფიქრა, რომ ორ ძლიერ მამკდიან სახელმწიფოს, ოსმალეთისა და სპარსეთის წინააღმდეგ პატარა ქართველ ერს და საქართველოს ძლიერი ერთგული მფარველი მოკავშირე ესაჭიროებოდა. მას ეგონა, რომ ასეთ მფარველად სწორედ ერთმორწმუნე რუსეთი და მათი ხელმწიფეები გამოდგებოდნენ. ამიტომ 1752 წ. თეიმურაზ მეფემ რუსთა ხელმწიფეს ელისაბედ პეტრეს ასულს სვიმონ მაყაშვილი და ათანასე ტფილელი ელჩად გაუგზავნა და მამკდიან ძლიერ მეზობლებისაგან მფარველობა და შველა სთხოვა. მაგრამ რუსეთითგან მფარველობაზე უარი მოუვიდა: რუსეთს არავითარი სურვილი არა ჰქონდა, რომ საქართველოს გულისათვის ოსმალეთს და სპარსეთს წასჩხუბებოდა. მშვიდობიანობა იყო და საქართველო მაშინ რუსეთს არ ესაჭიროებოდა (Бутковъ. Матеріалы. I. 240. პ. ორბელიანი. კიკ. 217. ჩუბ. 458) <sup>1</sup>.

მაგრამ თექვსმეტი წლის შემდგომ, 1768 წ., როდესაც ოსმალეთმა რუსეთს ომი გამოუცხადა და რუსეთი უნებლიედ უნდა ბრძოლაში ჩაბმულიყო, მაშინ მისთვის საქართველო რასაკვირველია ძალიან გამოსადეგი იქმნებოდა და ამიტომ საქართველოს არსებობაც გაახსენდა. რუსეთის სამხედრო გეგმა ისე იყო შედგენილი, რომ ოსმალეთთან ომში ბერძნები და სლავები და საქართველოს სამეფოებიც უნდა ყოფილიყვნენ ჩათრეულნი (პროფ. ა. ცაგარელი Грамоты I,

<sup>1</sup> .. «Не принять, чтобы не ссориться съ Турками и Персами» (Бутковъ იქვე). შედ. პ. ორბელიანისა და იმ დროინდელ ქართველთა ამ უარის გულუბრყულო და მარტივი განმარტება (პ. ორბელიანი იქვე).

გვ. II და Бутковъ. Матеріалы I, 274, 275). მაგრამ ქართველებს გარდა სხვებმა ყველამ სიფრთხილე და წინდახედულობა გამოიჩინეს და რუსეთის მთავრობის დაგებულს ქსელში არ გაეზნენ.

ამ გეგმის განსახორციელებლად რუსეთის დედოფალმა ეკატერინე II-ემ მინისტრთა უპირველესმა იმერეთის მეფეს სოლომონ I-ს საგანგებო მოციქულის თ-დ ხვაბულოვის (ქობულაშვილის) ხელით მოსწერა, რომ რუსეთი ოსმალეთს ეომება და ეს ომი მას სწორედ ეხლა საუკეთესო საშუალებას აძლევს დაადწიოს თავი ოსმალთა ბატონობას. ამისთვის მას ჯარი უნდა შეეყარა და თანაც ცდილიყო, რომ ამავე ომში ერეკლე მეფეც გაერია და მათ ორთავეს საქართველოს შეერთებულ ლაშქრობით რუსების დახმარებით ოსმალთა წინააღმდეგ ებრძოლათ (იხ. პროფ. ცაგარელის Грамоты I, 21, 25). რუსეთის მინისტრთა უპირველესი დედოფლის მაგიერ ატყობინებდა, რომ ზავის შეკერის დროს საქართველოს თავისუფლების შესახებაც ხელშეკრულებაში პირობა იქმნებოდა შეტანილი (პროფ. ცაგარელის Грамоты I, 24 და Бутковъ. Матеріалы I, 277). სოლომონსაცა და ერეკლე მეფესაც ეგონათ; რომ ეხლა კი ნამდვილად ეღირსებოდნენ იმ სამხედრო დახმარებას, რომელსაც საქართველო ასე დაჟინებით სთხოვდა რუსეთს. ორთავემ სიხარულით ომში ჩარევის თანხმობა განაცხადეს იმ პირობით კი, რომ რუსეთიც თავის მხრივ საქართველოში საკმაო ჯარს გამოგზავნიდა (ბუტკოვი I, 277—278).

იმავე დროს, როდესაც ერეკლე მეფესთან რუსეთის ხელმწიფის ელჩი ტფილისში ჩამოვიდა და ცდილობდა, რომ ოსმალთა წინააღმდეგ ომში საქართველოსაც, ვითარცა რუსეთის მოკავშირეს, მონაწილეობა მიეღო, ტფილისშივე ერეკლე მეფესთან ოსმალეთის დესპანები იმყოფებოდნენ, რომელნიც თავის მთავრობის პირით მხოლოდ იმას სთხოვდნენ, რომ ამ ომში საქართველო არ ჩარეულიყო. ერეკლე მეფემ ოსმალეთის ელჩები უპასუხოდ გაისტუმრა და უყოყმანოდ რუსეთს მიემხრო (Бутковъ, Матеріалы I, 278).

რუსეთის მთავრობამ საქართველოში ოსმალეთის საწინააღმდეგოდ სამხედრო მოქმედებისათვის გენ. გრაფი ტოტლებენი გამოგზავნა ერთი ქვეითი პოლკით, 2 ასეული ცხენოსან კარაბინერებით. 2 ასეული ცხ. ჰუსარებით, 200 დონის ყაზახით, 300 ყალმუხით და 12 ასეული ზარბაზნით (ომან ხერხეულიძე. ჰიქ. 264, ჩუბ. 491 და Бутковъ, Матеріалы I, 280—281).

1770 წ. ერეკლე მეფე საქართველოს ჯარითურთ და ტოტლებენი რუსის ჯარითურთ ახალციხის საფაშოს შეესივნენ და აწყურის ციხეს მიადგნენ. სამი დღის ბრძოლის შემდგომ რუსეთის ჯარის უფროსმა მოულოდნელად ბრძოლის ველს და აღმ. საქართველოს ჯარს თავი მიანება და მთელი თავის ლაშქრითურთ უკან გაბრუნდა (ხერხეულიძე. ჰიქ. 264, ჩუბ. 491 და Бутковъ I, 281—282).

თავზარდამცემი იყო რუსეთის მხედრობის უფროსის ეს ლალატის მსგავსი საქციელი და ამიტომ „მეფე ირაკლი მრავალს ეხვეწნა“ ტოტლებენს, მაგრამ „მან არა უსმინა“ (იხ. ხერხეულიძე. ჰიქ. 264, ჩუბ. 491). ამგვარად რუსეთისავე წყალობით და რუსთა გულისთვის ოსმალეთთან ომში ჩათრეული აღმოს. საქართველო რუსეთის ჯარის სარდლის მიერვე მრავალრიცხოვან მტრის წინაშე მუხანათურად მარტოდ-მარტოდ იყო დატოვებული. საშინელი მდგომარეობა შეიქმნა, მაგრამ ამ უადრეს განსაცდელის დროსაც ერეკლე მეფის დიდებულმა სამხედრო ნიჭმა იხსნა ჩვენი ერი და სამშობლო სხვაფრივ აუცილებელი განადგურებისაგან: მცირე ლაშქრითურთ მან სამხედრო გეგმისა და ხერხის წყალობით რუსთა მოქმედებით გათამამებული ოსმალთა მრავალრიცხოვანი ჯარი ჯერ ადგილობრივ, შემდეგ ს. ასპინძასთან საშინლად დაამარცხა და მთლად მოსპო (იხ. ხერხეულიძე. ჰიქ. 264—266, ჩუბ. 491—492 და Бутковъ Материалы I, 282).

რუსთა ჯარის მიერ ვერაგულად მიტოვებულსაც მოსვენებას არ აძლევდა ერეკლე მეფეს რუსეთის „მინისტრად წარმოვლენილი“ ლვოვი და ოსმალეთის წინააღმდეგ სხვა და სხვა საბუთებით საომრად აქეზებდა. სწორედ „ამისის რჩევით“ მეფე ერეკლე 1771 წ. კვლავ ახალციხის საფაშოს შეესია და ხერთვისის ციხე და ქალაქი აიღო, მაგრამ როდესაც ციხეში თავისი მეციხოვნენი შეაყენა, რუსეთის წარმომადგენელმა ამას წინააღმდეგობა გაუწია იმიტომ, რაკი ოსმალთა დიდ ჯარის მოსვლისა ეშინოდა, რომ მოვიდნენ და „ძალად აგართვან სირცხვილი არისო“ (იხ. ხერხეულიძე. ჰიქ. 266, ჩუბ. 492—493).

მეორედაც 1772 წ. ლვოვმა კიდევ იმდენი მოახერხა, რომ ერეკლე მეფეს ჩააგონა „ერთხელ კვალად დაჰკარ ხვანთქრის მამულსაო“ და მანაც სოლომონ მეფეც მოიძხო და შეერთებულის ლაშქრით ჯერ ჯავახეთის ახალქალაქს გარსშემოერტყნენ და სოლომონ მეფე საოფლით რომ არ გამხდარიყო, აიღებდნენ კიდევ, შემდეგ როდესაც ამ

მოარულის გამო აქეთგან აიყარნენ, მოარბიეს ახალციხის, არტანის და ჯავახეთის ოლქები (იხ. ხერხეულიძე. კიკ. 267, ჩუბ. 493).

ორთვე შემთხვევა სრულებით ცხადყოფს, რომ რუსეთის წარმომადგენელს თავის მთავრობის გეგმისაებრ საქართველოს დანიშნულებად ამ ომში მიწა-წყლის დაქვრა-კი არ მიაჩნდა, არამედ უმთავრესად შესევითა და თარეშის საშუალებით ოსმალეთის მუდმივი შეწუხება, რომ ოსმალეთის მთავრობა ამის გამო იძულებული ყოფილიყო აქ საკმაო ჯარი დაებანდებინა.

როდესაც ტოტლებენი რუსის ჯარითურთ დასავლეთს საქართველოში გადავიდა, იქ იგი სოლომონ მეფეს ქართულ ლაშქარს შეუერთდა. შეერთებულის ძალით ოსმალები შორაპნისა, ბაღდადისა და ქუთაისის ციხეებიტგან განდევნილ იქმნენ (Бутковъ, Материалы I, 282—284). შემდეგ ფოთის ციხე უნდა წაერთმიათ თურქებისათვის, მაგრამ ვერც ტოტლებენმა და ვერც მის მაგიერ დანიშნულმა გენ. სუხოტინმა ჯარის სიმცირის გამო ფოთის აღება ვერ მოახერხეს.

1771 წ. რუსეთის ჯარმა ჯერ ფოთს თავი მიანება, მერმე დასავლეთი საქართველოც სრულებით მიატოვა და აღმ. საქართველოში გადავიდა სადგომად, ხოლო 1772 წ. რუსეთის დედოფალმა „წარასხნა მხედრობა თვისი მიზეზითა ამით, რომელ ზავ-ჰყო ხონთქარისა თანა“ (Бутковъ, Материалы I, 285—6 და ომ. ხერხეულიძე. კიკ. 267, ჩუბ. 493).

ადვილი წარმოსადგენია, რა მდგომარეობაში უნდა ჩავარდნილიყო რუსეთის წყალობით ოსმალეთთან ომში ჩაბმული საქართველო, როდესაც ეკატერინე II-ის ბრძანებით რუსეთის მცირერიცხოვანმა ჯარმაც-კი საქართველო მიატოვა! თვით ხონთქარი ხომ რასაკვირველია საქართველოზე განრისხებული იყო და რაკი „განძვინდა მეფის ირაკლის ზედა“, მას არც ფული, არც ჯარები დაუზოგია, რომ ჩვენი ქვეყნისთვის ომში ჩარევისათვის სამაგიერო გადაეხადა. ოსმალებმა ფულით ლეკებიც საქართველოზე აამხედრეს და ჩრდილო-აღმოსავლეთითგან დაღესტნელნი, სამხრეთ-დასავლეთითგან ოსმალები ქვეყანას მოსვენებას არ აძლევდენ და აოხრებდენ (იხ. ხერხეულიძე. კიკ. 267—268, ჩუბ. 494, Бутковъ. Материалы I, 289).

მეორეს მხრით არც სპარსეთს მოსწონებია საქართველოსაგან რუსეთის ცხადი მომხრეობა და სამხედრო მოკავშირეობა. რუსეთის მსწრაფს გაძლიერებას და გადიდებას იგი შიშის თვალით შეჰყურებ-

და და რასაკვირველია, როდესაც სპარსეთის შაჰის მოადგილემ ქერიმხანმა „სცნა მეფის ირაკლისაგან რუსეთის იმპერიასა საფარველს ქვეშე შესვლა, განძინდა ამისთვის“ და საქართველოს წინააღმდეგ ჯარითურთ წამოვიდა (იქვე ქიკ. 268, ჩუბ. 494).

აი რა მდგომარეობაში ჩააგდო რუსეთის მთავრობამ საქართველო თავის სამხედრო გამარჯვების გულისათვის.

ადვილი არ იყო ამგვარ ორპირ მოვლენილ განსაცდელისაგან თავის დაღწევა. როდესაც ერეკლე მეფემ ქერიმხანის გამოლაშქრების ამბავი შეიტყო, „არა მცირედ მწუხარე იქმნა, ვინაიდან იმედულმან რუსეთისა მფარველობისამან არა რიდა ბრძოლად ხვანთქრისა და არცა-ღა კმორჩილებდა მოადგილესა ყაენისასა და ამ ეამად დაშორებული იყო მფარველობა რუსეთისა“ (იხ. ხერხეულიძე. ქიკ. 268, ჩუბ. 494).

რუსეთმა თავის მიზანს მიაღწია, ოსმალეთის ომის საფრთხე ზავის გამო უკვე აღარ არსებობდა. ამიტომ საქართველოსაც მისთვის მნიშვნელობა არ ჰქონდა და დანაპირებ მფარველობის გაწევა თითქოს დაავიწყდა კიდევ. სხვა საშუალება აღარ იყო, საქართველოს ისევ თავის საკუთარ ძალით და გამჭრიახობით უნდა მოეწყო ძლიერ მეზობლებთან ასე მოუფიქრებლივ გაფუქებული დამოკიდებულება.

## **§ 2. აღმ. საქართველოს მდგომარეობა 1778—1788 წ. ერეკლე II დამოუკიდებელი პოლიტიკის წყალობით.**

თავის დიდ დიპლომატურ ნიჭის წყალობით ერეკლე მეფემ დესპანების პირით როგორც იყო დაამშვიდა ქერიმ-ხანი და სპარსეთის მხრით განსაცდელი საქართველოს თავითგან ააცილინა (იხ. ხერხეულიძე. ქიკ. 268—270, ჩუბ. 494—495).

ოსმალეთის წინააღმდეგ ერეკლე მეფეცა და სოლომონიცი სამხედრო ძალით იბრძოდნ და მსწრაფი, ყოველთვის საუცხოვოდ მოუფიქრებულ სამხედრო მოქმედების წყალობით ერეკლემ ისე შეაწუხა ყარსის, ბაიაზეთისა და ახალციხის საფაშოები რომ სულტანი იძულებული იყო სპარსეთის მბრძანებელისათვის დახმარება ეთხოვა, რომ მას ოსმალეთი საქართველოს მეფის თავდასხმისაგან განეთავისუფლებინა. ქერიმხანის თხოვნით ერეკლე II-ემ ზავი ჩამოაგდო ოსმალეთის სულტანთან, რომლისაგანაც ძვირფასი საჩუქრები და

ტყვეობითგან განთავისუფლებული ქართველები მოუვიდნენ (იხ. ხერხეულიძე, ჰიქ. 270, ჩუბ. 495—496 და Бутковъ, Матер. I, 288, 289).

ერეკლე მეფე კვლავ მარტო თავის ქვეყნის ძალით შეუდგა საქართველოს სამეფოს პოლიტიკურ მდგომარეობის განმტკიცებას და ზოგან მოხერხებული დიპლომატიური მოლაპარაკებითა და ჩაგონებით, ზოგან თავის პირად სამხედრო ნიჭითა და ქართ. ჯარის მამაცობით, მან არამც თუ მშვიდობიანი დამოკიდებულება ჩამოაგდო მეზობლებთან, არამედ ზოგი მათგანი ისევ ყმად-ნაფიცად გაიხადა: ერეკლესაგან განჯის ხანად დადგენილი შუშის ხანი მისი უერთგულესი მოხარკე იყო ისე, რომ ყოველწლიური გადასახადის გარდა თვით განჯაში საქართველოს მეფეც თავის წარმადგენელს ნიშნავდა (Бурнашевъ Картина 13), ისე რომ „ერთი ამის (შუშის ხანის) კაცი და ერთი მეფის ირაკლისა განაგებდნენ ქალაქსა განჯისასა“ (იხ. ხერხეულიძე, ჰიქ. 274, ჩუბ. 498). თუმცა 1780 წ. ერეკლის ხანმა ასანალი ხანმა ურჩობა გაბედა და ხარკის მოცემა აღარ ჰსურდა, მაგრამ მეფე ერეკლემ მის წინააღმდეგ გაილაშქრა და იგი დაემორჩილა: „ვევდრა ერეკლის ხანი და დაიდვა ვიდრე ოთხიათას თუმნამდე გარდაკვეთით“ ყოველწლიურ ხარკად (იხ. ხერხეულიძე, ჰიქ. 273, ჩუბ. 497—498. Бутковъ Матеріалы II, 75). ამას გარდა საქართველოს მეფემ ერევანის ხანს „განუწესა მოურავიცა თვისი მუხრანის ბატონი“. ამის შემდგომ არც ასან ალიხანს, არც მის შვილს საქართველოსთვის აღარ უღალატიათ, მოცემულს ფიცს და პირობას ერთგულად ასრულებდნენ (იხ. ხერხეულიძე, ჰიქ. 273, ჩუბ. 498. Бутковъ Матеріалы II, 75 და Бурнашевъ Картина 14). იმას გარდა, რომ „დამორჩილებულ“ იყვნენ ირაკლისადმი განჯა, ყარაბაღი“ და ერევანის ხანი, მან ისეთი სახელი მოიხვეჭა, რომ „ყოველი აღრიბეყანის (sic) ხანები დაემორჩილნენ მეფესა ირაკლის და მოართვეს ელჩნი და ფეშქაშნი ძვირფასნი თავრიზის ხანისაგან, ხოის ხანისა, ურუმის ხანის, შაყაყის ხანისა, ბაიაზეთის ფაშისა და ყარსის ფაშისაგან“. დასასრულ „მრავალთა ქურთთა მეპატრონემ“ შამადინადამ „მისცა თავი თვისი ყმად“ საქართველოს და „შორავალის სულტანიც ერეკლე მეფეს „მოერთვა ყმად“ (იხ. ხერხეულიძე, ჰიქ. 272, ჩუბ. 496—497. Бурнашевъ Матеріалы 14).

## 1788 წ. ხელშეკრულება რუსეთ-საქართველოს შორის.

## § 1. მისი წარმოშობის ისტორია.

ამ თვალსაჩინო პოლიტიკურ გამარჯვებისდა მიუხედავად ერეკლე მეფეს საქართველოს ბედი და თავისი თავი მთლად უზრუნველყოფილად არ მიაჩნდა. მას განსაკუთრებით ოსმალეთის გავლენა აფიქრებდა დაღესტანზე და ის ტახტის მაძიებელიც, რომელიც რუსეთითგან ჩამოვიდა და სახელმწიფოს მყუდროების დარღვევას და გამეფებას ცდილობდა. თუმცა ამ ტახტის მაძიებელის წადილი უნაყოფო გამოდგა, მაგრამ რაკი ოსმალეთის მთავრობა თავის მიზნებისათვის დაღესტანს ფულის საშუალებით საქართველოს წინააღმდეგ ამხედრებდა ხოლმე და არც სპარსეთის შაჰი შეკუთრებდა ერეკლე მეფეს მოწყალებს. თვალთ, ამის გამო მას მომავალი საკმაოდ უზრუნველყოფილად არ მიაჩნდა. ერეკლე მეფე გრძნობდა, რომ მტრებისაგან თავდაცვისთვის საქართველოსათვის მუდმივი ჯარია აუცილებლად საჭირო. ამის შესანახად-კი ფული მას საკმაოდ არ ჰქონდა. ქვეყნის მშვიდობიანი ცხოვრება ამ გაწეულ ხარჯს აინახლაურებდა და მხოლოდ დროებითი დახმარება ესაჭიროებოდა.

ამ თავის გეგმის განსახორციელებლად მან ჯერ დასავლეთ ევროპას მიჰმართა თხოვნით. 1781 წ-ს. ერეკლე მეფემ რომის იმპერატორს იოსებ II-ს წერილი მისწერა, რომელშიც სესხსა სთხოვდა საქართველოსა და ქრისტიანობის გადასარჩენად მტრებისაგან. მაგრამ მეფის ელჩი გზაში მოკვდა. ამის გამო 1782 წ. ამგვარივე თხოვნა ხელმეორედ გაგზავნა და თანაც თავის მხრივ ჰპირდებოდა რომ, თუ იმპერატორი სესხს მისცემდა, ოსმალეთის ომის დროს იმპერატორისა და გერმანიასთან საქართველო მთელი თავის ძალღონით თურქების წინააღმდეგ იმოქმედებდა. გამოურკვეველ მიზეზების გამო მეფე ერეკლეს არც ამის პასუხი მოსვლია (Бутковъ Матеріалы II, 120).

რუსეთს კი უკვე 1778 წ-ლითგან მოყოლებული საიდუმლო გეგმა ჰქონდა სპარსეთის შესახებ და ამის საშუალების იყო (Бутковъ. Матеріалы II, 70). ამ გეგმის ფარული მიზანი იმაში მდგომარეობდა რომ მას გადაწყვეტილი ჰქონდა კასპიის ზღვაში ასტარაბადის

ყურეს პირდაპირ მდებარე კუნძული დაეჭირა და რუსთა ახალშენი, წინასწარ „მელიტონისად“, ე. ი. ფუტკართ კუნძულად წოდებული, დაეარსებინა აქეთგან რუსეთის ვაჭრობის გასავრცელებლად თვით აღმოსავლეთ ინდოეთამდის (იქვე, II, 71—72). მწარე გამოცდილება მ რუსეთის მთავრობა დაარწმუნა, რომ სპარსეთში მარტო კასპიის ზღვითგან მტკიცედ ფეხის მოკიდება შეუძლებელი იყო. ამისთვის სხვა გზაც იყო საჭირო.

ერეკლე მეფესთან საქართველოში გერმანელი მოგზაური დოქტორი რაინეგის ცხოვრობდა, რომელმაც ვითარცა აღმოსავლეთში ნამყოფმა კაცმა ადგილობრივი ენებიც კარგად იცოდა. სხვათა შორის ქართულიც შეისწავლა და ერეკლე მეფესთან დაახლოვებული იყო. რუსეთის სახელმწიფოს მხედართ-მთავარმა, ფელდმარშალმა თავადმა პოტიომკინმა ეს რაინეგის საქართველოთგან თავისთან დაიბარა და 1782 წ. შემოდგომას ისევ საქართველოშივე გამოისტუმრა, მაგრამ ეხლა უკვე ვითარცა რუსეთის წარმომადგენელი ერეკლე მეფისა და სოლომონ მეფის წინაშე. მას საგანგებოდ დავალებული ჰქონდა, ერეკლე მეფისათვის ჩაეგონებინა, რომ მას რუსეთის თვითმპყრობელისაგან მფარველობა ეთხოვა ფორმალურად (Бурнашевъ. Матеріалы 118\*).

ამ დროს პატარა საქართველო და მისი გმირი, ნიჭიერი მეფე განმარტოებული და განათლებულ ქვეყნიერებას ყოველ მხრივ მოწყვეტილი იყო. საქართველოს მთავრობა დაარწმუნდა, რომ ამო იყო ყოველივე მისი ცდა ევროპის სახელმწიფოებამდის ხმის მისაწვდენად, რომ მოზღვაებულ მტრების წინააღმდეგ იქითგან დახმარების მოლოდინი ტყუილი ოცნება იქმნებოდა. ასეთს გარემოებაში ერეკლე მეფე და საქართველოს მთავრობა რაინეგის რჩევას, რომელიც, როგორც ეხლა ირკვევა თვით რუსეთის მთავრობის მიერ დავალებული საიდუმლო მინდობილობა ყოფილა, რასაკვირველია სიამოვნებით შეიწყნარებდა. რუსეთის მეტი მომშველბელი მაშინ მათ აღარავინ

---

\* Въ Грузіи пребывалъ.. докторъ Рейнегосъ, который.. знакомъ былъ съ состояніемъ дель сею края... Князь Потемкинъ вызвалъ его къ себе и обратно отправилъ въ Грузію осенью 1782 г. въ качестве комиссіонера своего при царяхъ Иракліи и Соломонъ... Рейнегсу поручено было подвигнуть Ираклію искать формально покровительства самодержицы Россійской, на что послѣдовало Высочайшее соизволеніе.

ეგულებოდათ და ისევ ამ ძლიერს ჩრდილოეთის სახელმწიფოს მიკმართეს.

ოფიციალური თხოვნა გაიგზავნა რუსეთში.

რუსეთის მთავრობას ძალიან იამა ეს ამბავი. ეკატერინე II-ეც ამ საქმისგან რუსეთისათვის დიდს სარგებლობას მოელოდა (1783 წ. წერილი იხ. Дубровинъ. Исторія войны т. II, 11). 24 ივლისს 1783 წ. აღმ. საქართველოს და რუსეთის წარმომადგენლებმა ხელშეკრულებას ხელი მოაწერეს.

## § 2. 1783 წ. ხელშეკრულების შინაარსი და მის მიერ დამყარებული უფლებრივი დამოკიდებულება.

ამ ხელშეკრულებაში განსაზღვრულია უფლებრივი დამოკიდებულება რუსეთსა და საქართველოს შორის. მეექვსე მუხლში სახელდობრ ნათქვამია, რომ „მისი იმპერატორობითი უდიდებულესობა ქართლისა, კახეთისა (ქართლ-კახეთისა) და საქართველოის სამეფოებზე უზენაესის ხელმწიფებისა (ВЕРХОВНОЙ ВЛАСТЫ) და მფარველობის კეთილმოსურნეობით მიმღები თავისი და თავის შთამომავლობის სახელით აღთქმასა სდებს: 1) რომ ამ სამეფოთა ერნი მის სახელმწიფოსთან მჭიდრო კავშირში და სრულს თანხმობაში ჩასთვალოს და მასა-სადამე მისი მტრები თავის მტრებად მიიჩნიოს“

ამისდა მიხედვით რუსეთის ხელმწიფე თავის და თავის შთამომავლობის სახელით „უზაკველის აღთქმით“ აღთქმასა სდებს, რომ „მოწყალეობა და მფარველობა მათი ქართლისა და კახეთის (ქართლ-კახეთის) მეფეებს არას დროს არ ჩამოშორდებათ“ (§ 2). საქართველოს მეფეთა უფლება მემკვიდრეობით გადავიდოდა და რუსეთის ხელმწიფე აღთქმასა სდებდა, რომ ერეკლე მეფე და მისი შთამომავლობა მუდამ, განუწყვეტლივ სამეფო უფლებით მოსილი იქმნებიან (§ 62). საქართველოს სამეფო ტახტზე მისი მეფეები მემკვიდრეობის ძალით ადიან. დამოკიდებულება რუსეთის ხელმწიფესა და საქართველოს მეფეს შორის ამ მხრივ მხოლოდ იმით გამოიხატებოდა, რომ მემკვიდრეობის უფლებით საქართველოს ტახტზე ახლად ასულს მეფეს უმალ ეს ამბავი უნდა რუსეთის ხელმწიფისათვის ეცნობებინა და თავის დესპანის პირით საინვესტიტურო სიგელით და სამეფო ნიშნების გამოგზავნით დამტკიცება ეთხოვა. ამაების მიღებისთანავე მეფეს

უნდა რუსეთის მინისტრის თანდასწრებით რუსეთის სახელმწიფოს ერთგულებისა და გულმოდგინებისა, ხოლო სრულიად რუსეთის ხელმწიფეების უზენაესი ხელმწიფებისა (верховной власти) და მფარველობის ცნობის აღთქმა დაედვა (§ 3).

სამეფოს შინაურ საქმეების მართვა-გამგეობაში, კანონმდებლობაში და უზენაეს მართმსაჯულებაში, გადასახადების დაწესებასა და აკრიტაში საქართველოს მეფე სრულიად დამოუკიდებელი იყო (§ 6).

თვით რუსეთის ხელმწიფის კარზე საქართველოს მეფეს თავისი მინისტრი, ანუ რეზიდენტი ჰყავდა და რუსეთის ხელმწიფესაც თავის მხრივ საქართველოს სამეფო კარზე რუსეთის წარმომადგენელი მინისტრი, ანუ რეზიდენტი იმყოფებოდა (§ 5). საქართველოს მეფეს საერთაშორისო დამოკიდებულების უფლებაც ჰქონდა, მხოლოდ იმ მხრივ შეზღუდვილი, რომ ამ ურთიერთობისათვის რუსეთის მინისტრ-რეზიდენტისა და მონაპირეთ — მთავართან წინასწარი შეთანხმება იყო საჭირო. სხვა სახელმწიფოების დესპანებისათვის, ან მიღებული წერილების გასაცემ პაქების შესახებაც რუსეთის იმავე წარმომადგენლებთან თათბირი უნდა ჰქონოდა (§ 4).

ამ ხელშეკრულების მიზანი საქართველოსთვის იმაში მდგომარეობდა, რომ რუსეთის სახელმწიფო საქართველოს მიწაწყლისა, მეზობლებისა და მტრებისაგან დაცვა-დახმარებას კისრულობდა. ამისთვის მას ქართული ლაშქრისათვის მისაშველებლად აღმოსავლეთ საქართველოში 2 სრული ბატალიონი ქვეითობა, ოთხი ზარბაზნითურთ უნდა ჰყოლოდა (ცალკე არტიკ. § 2). ეს მუხლი აღმოსავლეთ საქართველოს მხოლოდ მაშინდელ სამზღვრების ხელშეუხებლობას ეხებოდა.

მაგრამ ერეკლე მეფეს მარტო ამისთვის არ დაუდვია ეს ხელშეკრულება: მას უფრო ფართო და შორსგამქვერტელი მიზანი ჰქონდა დასახული: ქართველობის გაერთიანებასა და სრულიად საქართველოს აღდგენაზე ოცნებობდა. ამიტომ ამ ხელშეკრულებაში მან განსაკუთრებულ მე-4-ე არტიკულად შეატანინა, რომ რუსეთის ხელმწიფე აღთქმას სდებდა ომის დროს იარაღის საშუალებით, ხოლო მშვიდობიანობის დროს თავგამოდებით ყოველგვარად ეცდებოდა, რომ ქართლ-კახეთის სამეფოს დაუბრუნდენ და მის სამფლობელოდ დარჩენ ყველა ის ადგილები, რომელნიც მას ძველითგანვე ეკუთვნოდენ. ამასთანავე რუსეთის ხელმწიფეები აღთქმას სდებდენ, რომ საქართველოს

ველოს ამ ახლად დაბრუნებულ და შემოერთებულ ქვეყნების ხელშეუხებლობის უზრუნველყოფის თავდებობასაც კისრულობდენ (არტიკ. 2).

თავის მხრივ საქართველოს მოკალეობად ჰქონდა, რუსეთის სახელმწიფოს მიხმარებოდა და რუსეთის ქვეშევრდომებისადმი საქართველოში განსაკუთრებული მფარველობა გამოეჩინა (არტიკ. 7). მაგრამ ცხადია ამით არ განისაზღვრებოდა ის სარგებლობა, რომელიც ამ ხელშეკრულებას რუსეთისთვის უნდა მოეტანა. რუსეთის მთავრობა განსაკუთრებით იმ იდუმალ დიდ სარგებლობაზე ოცნებობდა, რომელსაც ასეთი წინასწარი სიამოვნებით მოელოდდა ეკატერინე II-ე.

თავდაპირველად ისე იყო გადაწყვეტილი, რომ 1783 წ. ხელშეკრულება უნდა მთელ, დასავლეთ-აღმოსავლეთ საქართველოსთან ყოფილიყო დადებული და ამ ხელშეკრულების შავად დაწერილი დედანი სწორედ ასეც არის შედგენილი: ყველგან იქ ერეკლე მეფის სახელის გვერდით და ქართლ-კახეთის სამეფო მოხსენების დროს დამატებულია „იმერეთის მეფე სოლომონ“, ან „იმერეთის სამეფო“ (იხ. პროფ. ა. ცაგარელის გამოც. Грамоты и др. исторические документы, относящиеся до Грузии. т. II, вып. II, გვ. 32—37 შენიშვნები). თვით სოლომონ მეფეც მოწადინებული იყო, რომ ეს ხელშეკრულება მასთანაც ყოფილიყო დადებული. მაგრამ რუსეთის მთავრობას ოსმალეთისა ეშინოდა, რომლისაგანაც რუსეთის თანხმობით დასავლეთი საქართველო ქუჩუკ-კაინარჯის ხელშეკრულებისდა მიხედვით ერთგვარს დამოკიდებულებაში იმყოფებოდა, სოლომონ მეფესთან და დასავლეთ საქართველოსთან ამგვარივე ხელშეკრულების დადება გადაწყვეტილი იყო მაშინვე, როცა კი ამისათვის ხელშემწყობი გარემოება იქნებოდა (Бутковъ. Материалы. II, 135).

რა თვისების საერთაშორისო დამოკიდებულება მყარდებოდა 1783 წ. ხელშეკრულებით აღმ. საქართველოსა და რუსეთის სახელმწიფონ შორის? ამის შესახებ მკვლევართა შორის სრული თანხმობა არ არის.

ბრიუსელის უნივერსიტეტის საერთაშორისო სამართლის ცნობილი პროფესორი ერნესტ ნჰსი (Ernest Nys) იმ აზრისაა, რომ რუსეთსა და საქართველოს შორის 1783 წ. მეგობრობისა და კავშირის

ხელშეკრულება იყო დადებული. იგი ამბობს: „C'était un traité d'amitié et d'alliance ou se trouvaient les formules les plus expressives du respect que le gouvernement russe prétendait manifester pour les droits des Géorgiens“.

ბერლინის უნივერსიტეტის განთქმული პროფესორის ფონ ლისტ-ცის სიტყვით-კი ეს ხელშეკრულება რუსეთის პროტექტორატს და სუვერენობას ამყარებდა საქართველოზე, რომელიც შინაურ მართვამგებობაში, კანონმდებლობაში და საეკლესიო სფეროში თუმცა სრულებით დამოუკიდებელ, მაგრამ მაინც მის ვასალურ სახელმწიფოდ ხდებოდა (Die völkerrechtliche Stellung der Republik Georgien Ein Gutachten von Professor von Liszt-Berlin. Als Manuskript. gedruckt. გვ. 2). თითქმის იგივე აზრი გამოთქმული აქვს ზ. ავალიშვილსაც თავის წიგნში „Присоединение Грузии къ Россіи“. მას აღნიშნული აქვს, რომ ის პოლიტიკური დამოკიდებულება, რომელიც საქართველოსა და რუსეთს შორის 1783 წ. ხელშეკრულების ძალით შეიქმნა, არც ვასალურ დამოკიდებულებას წარმოადგენს, არც პროტექტორატს, მფარველობას, არამედ ერთსა-და-იმევე დროს მფარველობაც, პროტექტორატიც იყო და ვასალური დამოკიდებულებაც (იხ. მეორე გამ. გვ. 141 და 143) <sup>1</sup>.

მ. ხელთუფლიშვილის აზრით 1783 წ. რუსეთს საქართველოს მიმართ წმინდა პროტექტორატის უფლება და მხოლოდ მფარველობა მიენიჭა (Вступление Грузии въ составъ Россійской имперіи, 1901 წ. გვ. 88—89).

ასეთი აზრთა სხვადასხვაობა იმ გარემოებით აიხსნება რომ ხელშეკრულება. ყოველმხრივ სრულს იურიდიულს ნაწარმოებს არ წარმოადგენს და იქითგან თანამედროვე საერთაშორისო და სახელმწიფო სამართლის თვალსაზრისით თვითოეულ ზემომოყვანილ შეხედულების გასამართლებლად საბუთის მოყვანა შეიძლება.

---

<sup>1</sup> «Была-ли Грузія (отъ 1783—1801 г.) въ вассальной зависимости отъ Россіи, или находилась подъ ея протекторатомъ? Ни то, ни другое, или, лучше сказать, одновременно и то и другое“ (გვ. 141). „Итакъ, разбираемый случай не подходит ни подъ понятіе вассальности, ни подъ понятіе протектората—въ строгомъ смыслѣ, и подходит одинаково и подъ одно, и подъ другое, если разуметь ихъ болѣе обще“ გვ. 143).

მაგრამ წარსულის საკითხების დაფასება, თუნდაც ეს საკითხი სამართლის მეცნიერების სფეროს ეხებოდეს, თანამედროვე სამეცნიერო ნორმების მიხედვით-კი არ შეიძლება, არამედ ამისთანა შემთხვევებში ისტორიული თვალთსაზრისი აუცილებელი და ერთადერთი უტყუარი გზა არის. თუ გამორკვეული იქმნება რა თვისების დამოკიდებულების დამყარება ჰსურდათ საქართველოს და რუსეთის მთავრობებს, როდესაც 1783 წ. ხელშეკრულებას სდებდენ, და თანაც გვეცოდინება, თუ რა სახელს უწოდებდენ იმ დროინდელი ქართველები და რუსები ამ დამყარებულ საერთაშორისო დამოკიდებულებას, მაშინ თვით საკითხიც არსებითად გამორკვეული იქმნება.

ზემოთქმულითგან უკვე ცხადია, რომ საქართველო რუსეთისაგან დახმარებას და „მფარველობას“ ითხოვდა. იმ სრულწმუნებულების ქალაღში, რომლითაც მეფე ერეკლემ თავის დესპანებს ხელშეკრულების დადება მიანდო, ნათქვამია, რომ ისინი უნდა ცდილიყვნენ აღმოს. საქართველოს მეფეების „მიღებისათვის... მფარველობასა ქვეშე იმისის იმპერატორებითის დიდებულებისასა“ (პრ. ა. ცაგარელის Грамоты II, 99). თვით რაინგესაც რუსეთის მთავრობისაგან, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, სწორედ ისეთი მინდობილობა ჰქონდა, რომ ერეკლე მეფისათვის რუსეთისაგან მფარველობის თხოვნა ერჩია. რუსეთის იმ დროინდელი ელჩი საქართველოში იმ დამოკიდებულებას, რომელიც 1783 წ. ხელშეკრულების ძალით დამყარდა, „მფარველობას“ „მფარველობით უფლებას“ („Покровительство“, „покровительствующая власть Россіи) უწოდებს (Бурнашевъ. Картина 11—12, 15, 18). მას აღნიშნული აქვს, რომ საქართველოს მეფეები „ყოველთვის ერთმორწმუნეობის გამო დახმარებას და მფარველობას“ ეძებდნენ სრულიად რუსეთის ხელმწიფეებისაგან („Всегда искали по единоверію помощи и покровительства Всероссийскихъ Великихъ Государей») იქვე 18).

უფრო დიდმნიშვნელოვანია ის საბუთი რომელიც 1783 წ. ხელშეკრულების შედგენის დროს ოფიციალურად თვით რუსეთის დედოფლის ეკატერინე II-ის ბრძანებით სახელმძღვანელოდ იყო დაწერილი. ამ საბუთებს სათაურად აქვს «Высочайше указанныя основанія для заключенія Русско-Грузинскаго Трактата».

იქ სრულებით გარკვევით ნათქვამია, თუ რა თვისების ხელშეკრუ-

ლება უნდა დადებულიყო და რაგვარი უფლებრივი დამოკიდებულება უნდა დამყარებულიყო ამ ხელშეკრულებით რუსეთის მთავრობის სურვილისამებრ საქართველოსა და რუსეთს შორის. ამ საბუთში სწერია: „Мнение Ея Величества было... заключить съ Грузинскими Царями союзный трактатъ, не именуя ихъ поданными, но союзниками отъ Имперіи Всероссийской покровительствуемыми“. (პრ. ა. ცაგარელი Грамот. II, в. II, 30) „მის უდიდებულესობის აზრი იყო, რომ ქართველ მეფეებთან (ე. ი. ერეკლე II-სთან და სოლომონთან) დადებულიყო მოკავშირეობის ხელშეკრულება ისე, რომ ისინი ქვეშევრდომებად კი არა, არამედ სრულიად რუსეთის სახელმწიფოს მფარველობის ქვეშე მყოფ მოკავშირეებად ყოფილიყვნენ წოდებულნი“.

იმაზე მკაფიოდ წადილისა და აზრის გამოთქმა შეუძლებელია.

საკმარისია 1783 წ. ხელშეკრულება გადაიკითხოს ადამიანმა, რომ დარწმუნდეს, თუ როგორის სისწორით აუსრულებიათ რუსეთის დედოფალის ეკატერინე II-ეს ზემომოყვანილი დავალება: არსად მართლაც საქართველოს მეფის და ქართველ მოქალაქეთა შესახებ რუსეთის ქვეშევრდომობის ხსენებაც არ არის. სამაგიეროდ ისევე, როგორც თვით რუსეთის ხელმწიფესაც ჰსურდა, იქ ნათქვამია, რომ რუსეთის ხელმწიფე პირადადაც და თავის შთამომავლობის მაგიერადაც აღთქმასა სდებს საქართველო რუსეთის სახელმწიფოსთან „მკიდრო კავშირში და სრულს თანხმობაში მყოფად ჩასთვალოს“ და მისი მტრები თავის მტრებად მიიჩნოს.

მეორე მხრით ისიც ფრიად საყურადღებოა, თუ როგორ უყურებდა ერეკლე მეფე ამ ხელშეკრულებას და რანაირ დამოკიდებულებად სთვლიდა იმ მდგომარეობას, რომელიც ამ ხელშეკრულების დადების შემდეგ შეიქმნა? როგორც ქვევით თავის ადგილას აღნიშნული იქმნება, ერეკლე II-ემ ვითარცა სრულიად საქართველოს უზენაესმა მეფემ დასავლეთ საქართველოს მეფესა და მთავართა თხოვნით იკისრა მათთვისაც ისეთი უფლებრივი დამოკიდებულება მოეპოვა რუსეთთან, როგორიც თვით მას ჰქონდა 1783 წ. ხელშეკრულების ძალით. ამის შესახებ ერეკლე მეფის წერილობითი განცხადებაა შენახული და სწორედ ამ საბუთითგან ნათლად სჩანს მისი აზრი რუსეთ-საქართველოს შორის მყოფ უფლებრივი დამოკიდებულების შესახებ. მას ნათქვამი აქვს: ვკისრულობ „შუამდგომითა ჩემით მოგიპოვოთ

მფარველობა და კავშირი უზენაესი საიმპერატორო მთავრობისა“-ო)\*. ხოლო იქ სადაც იმერეთის მეფე, სამეგრელოს მთავარი და გურიელი თავის მხრითაც აღთქმას უღებდენ, რომ ამ ფარგლებში რასაც კი, ერეკლე მეფე გაარიგებდა. უთუოდ შეიწყნარებდენ. მათ ნათქვამი აქვთ: „უზენაეს საიმპერატორო მთავრობის მფარველობა და კავშირი თქვენის უმაღლესობით ჩვენდა სასარგებლოდ მოპოვებული მოვალე ვარ მივიღო“-ო (იხ. პრ. ა. ცაგარლის Грамоты II, в. II 69)\*. ამ-ვევარად სრულებით ცხადია, რომ ერეკლე მეფეც, სოლომონ მეფეც და მთავრებიც ყველანი დარწმუნებული იყვნენ, რომ საქართველოს რუსეთთან ჰქონდა მხოლოდ „მფარველობა და კავშირი“.

მაშასადამე 1783 წ. ხელშეკრულება თვით ხელშემკვრელ მხარე-ებს „მფარველობითი მოკავშირეობის“ ტრაქტატად მიაჩნდათ და ჩვენც არავითარი უფლება არა გვაქვს გვერდი აუხვიოთ მათს ცხა-დად გამოთქმულს ამ ნებისყოფას და იმ ზოგიერთი განსხვავების გა-მო. რომელიც თანამედროვე მეცნიერებასა და მაშინდელ უფლებრივ შეხედულებათა შორის არსებობს. 1783 წ. ხელშეკრულება სხვა თეი-სების საბუთად ჩავთვალოთ.

## V თ ა ვ ი

### 1783 წ. ხელშეკრულების შედეგი.

1783 წ. ხელშეკრულებას საქართველოსათვის სარგებლობა არა მოუტანია რა. ზიანი-კი აუარებელი. პოლიტიკური მდგომარეობა გაუმ-ჯობესების მაგიერ საშინლად გაუარესდა. ხმა ამ ხელშეკრულებას და რუსეთის სახელმწიფოს მფარველობას დიდი ჰქონდა. საქმით კი ძა-ლიან მცირედი იყო ის დახმარება, რომელიც რუსეთის მხრით საქარ-თველოს აღმოეჩინა. ხელშეკრულების თანახმად საქართველოში 2 ბატალიონი რუსის ჯარი მოვიდა. სამაგიეროდ შეექმნათ „შიშნე-ულობა მხედრობისა გამო რუსეთისა“ ადერბეჯანის ხანებს, რომელ-

\* „Доставить Вамъ покровительство и союзъ верховныя Императорскія власти черезъ посредство ходатайства Мосго“,

\* „Покровительство и союзъ верховныя Императорскія власти. списки вде-мия В. В. къ нашему благу, обязанъ принять“.

თაც წინათ, როგორც აღნიშნული იყო, მეფე ერეკლესთან კარგი განწყობილება ჰქონდათ. მათ საღი ალლოთი იგრძნეს, რომ საქმე მართო საქართველოს მფარველობით არ გათავდებოდა და ამას აუცილებლად მოჰყვებოდა მათი „დაპყრობა ძალითა როსიის მხედრობისათა“. ამ მოსალოდნელ განსაცდელის წინაშე ადერბეჯანის ხანებმა ერთიერთმანეთის მტრობა დაივიწყეს და შეეკმნათ ერთიერთმანეთისადმი დაფარვით „დინ-თასლიბისა თანხმობა“ (ომ. ხერხეულიძე ქიკ. 274, ჩუბ. 498. Бутковъ. Матеріалы II, 132, Бурнашевъ Картина 15—16).

არაფრად მოეწონათ საქართველოს რუსეთთან დაკავშირება ოსმალებს და ახალციხის ფაშას სულეიმანსაც. წინათ მასაც ერეკლე მეფესთან კარგი დამოკიდებულება ჰქონდა, 1783 წ. ხელშეკრულებამ ისიც დააფრთხო და საქართველოს მეფის მტრად აქცია. (ომ. ხერხეულიძე, ქიკ. 274, ჩუბ. 498). ოსმალებმა თავის ჩვეულებრივს ხერხს მიჰმართა და ფულით დალესტანიც აამხედრა საქართველოს წინააღმდეგ (Бурнашевъ Картина 16). „სულეიმან ფაშამ მოუწოდა დალესტნის ომარხანს, ხუნძახის ბატონს“, და ისიც 30000 ჯარით კახეთს შემოესია (ომ. ხერხეულიძე იქვე).

თვით ერეკლე მეფის უერთგულესი ყმად-ნაფიცი და მეგობარი შუშის ხანიც-კი რუსების შიშით საქართველოს მეფეს გადაუდგა და გადაემტერა. მის ჩაგონებით განჯელებმა ერეკლე მეფის მიერ დანიშნული განჯის გამგე გამოაძევეს (იქვე). ყაზახისა, შამშადილისა და შამქორის ელებიც, რომელთაგან საქართველოს 6000-მდე საუკეთესო ცხენოსანი მებრძოლი ემატებოდა ხოლმე, ამავე პოლიტიკურ მიზეზის გამო შუშის ხანს მიემხრნენ და მტრობა დაიწყეს (Бурнашевъ Картина 16).

დალესტნელების შემოსევა რომ უკუექცია ერეკლე მეფემ სექტ. 1787 წ. ქართული და რუსული მხედრობითურთ განჯის წინააღმდეგ გაილაშქრა. სრული გამარჯვება იყო მოსალოდნელი, რომელსაც ერეკლე მეფის წინანდელი სახელი უნდა აღედგინა. მაგრამ სრულებით მოულოდნელად რუსის ჯარის უფროსს მინისტრ-რეზინდენტს ბურნაშევს პოტიომკინისაგან საქართველოთგან დაბრუნების შესახებ ბრძანება მოუვიდა. მან განუცხადა მეფეს, რომ „დალესტნე უნდა გაებრუნდეთ“ და რამდენი არ სთხოვა ერეკლემ, რომ ლაშქრობის დამთავრებამდის მაინც მოეცადა, არ დარჩა: საჩქაროდ აიყარა და გა-

მობრუნდა ტფილისისაკენ, ხოლო იქითგან რუსეთში გაემგზავრა მთელი ჯარით (ოპ. ხერხეულიძე. კიკ. 275—276, ჩუბ. 499. Бутковъ. Матеріалы, II, 194—195).

1783 წ-ის ხელშეკრულების წყალობით საქართველო გაძლიერების და გარეშე მტრებისაგან უზრუნველყოფის მაგიერ სამის მხრით მტრებით შემორტყმული გახდა და განუწყვეტილვ საომარ განწყობილებაში ჩავარდა იმ თავის მეზობლებთანაც, რომელნიც წინათ მისი ერთგული მოკავშირენი იყვნენ. თვით ერეკლე მეფეც და მმართველი წრეები ხედავდნენ, რომ ამ პოლიტიკურ ნაბიჯის გამოისობით საქართველო ისეთს საშინელს განსაცდელში ჩავარდა, რომლის მსგავსში შაჰაბაზის შემდგომ არ ყოფილა (Бутковъ. Матеріалы II, 188).

ოსმალეთმა ახალციხის ფაშის პირით ერეკლე მეფეს შემოუთვალა, რომ ოღონდ ის რუსეთს ჩამოჰშორებოდა და რუსის ჯარი საქართველოთგან გაესტუმრებინა, და არამც თუ წინანდელი კეთილმეზობლური დამოკიდებულება საქართველოსთან აღდგენილი იქმნებოდა, არამედ გაცილებით უფრო მეტს სარგებლობასაც ჰპირდებოდა. ერეკლე მეფემ უარი შეუთვალა ამის გამო 1786 წ. თურქები ფოთისა და ბათუმის გამაგრებას შეუდგენ. 12000 დაღესტნელიც საქართველოს წინააღმდეგ იყო მათ მიერ ნაქირავეები.

ერეკლე მეფე რწმუნდებოდა, რომ რუსეთის დახმარება და მფარველობა იმდენად მცირედი (სულ 1800 ჯარის კაცი) იყო, რომ ის ვერაფერს უშველიდა. ამიტომ რომ ქვეყანა მოსალოდნელ შემოსევისაგან და ოსმალეთის გულისწყრომისაგან ეხსნა, იძულებული იყო ახალციხის ფაშისათვის დაზავების პირობად აღეთქვა, რომ ის მეტს რუსის ჯარს საქართველოში აღარ შემოიყვანდა. მაგრამ ოსმალეთმა ეს საკმარისად არ დაინახა და ამ დაპირების ასრულების საწინდრად 12 საუკეთესო თავადთა საგვარეულოთგან ორი წარმომადგენელი ამანათად მოითხოვა. ერეკლე მეფე იმდენად უმწეო მდგომარეობაში იყო, რომ იძულებული გახდა 1787 წ. ივნისში ეს მძიმე და დამამცირებელი მოთხოვნილება აესრულებინა (Бутковъ. Матеріалы II, 191—193).

რუსეთმა თავისი ჯარი საქართველოთგან იმიტომ გაიყვანა, რომ იძულებული იყო ოსმალეთთან ომში ჩაბმულიყო. ერთ-ერთ მიზეზად, რომელმაც ოსმალეთი რუსეთის მტრად აქცია და ომი გამოიწ-

ვია, რუსეთის საქართველოში მფარველის სახით შემოსვლა იყო. 15 ივლისს 1787 წელს ოსმალეთმა რუსეთის დესპანს გადაჭრით მოსთხოვა, რომ მას საქართველოსთვის თავი დაენებებინა და ამ ქვეყნისა და სახელმწიფოს საქმეებში აღარ გარეულიყო. მალე ოსმალეთმა რუსეთის წინააღმდეგ მტრული მოქმედება დაიწყო კიდევ, ხოლო 7 ენკ. 1787 წ. რუსთემაც ოსმალეთს ომი გამოუცხადა (Бутковъ. Матеріалы II, 198).

ასეთ პირობებში იმ მცირედ ჯარის გაყვანის მაგიერ, რუსეთისგან, ვითარცა მფარველის მხრივ, სრულებით ბუნებრივი იყო საქართველოსთვის უფრო მეტი ჯარის მოშვებება იმიტომ, რომ რაკი უთანხმოების ერთ-ერთ მიზეზად საქართველო ითვლებოდა, ოსმალეთის მხრით ამ ქვეყნის წინააღმდეგ მტრული მოქმედება თავისდათავად მოსალოდნელი იყო. მაგრამ რუსეთის სამხედრო შტაბმა სამოქმედო გეგმა ისე შეადგინა, რომ ოსმალების წინააღმდეგ ბრძოლა ამ მხრივ განზრახული არ იყო. ამიტომ რუსეთის მთავრობამ საქართველო-მიატოვა და გადასწყვიტა, რომ საქართველოსთვის უკეთესი იქნებოდა თავის ძალით და წინანდელ მშვიდობიანი კავშირის აღდგენით თავისი თავი ამ ომის დროს ოსმალეთისაგან უზრუნველ ეყო (Бутковъ. Матеріалы II, 196)\*. ასე უცნაურად, სხვა არა იყოს რა, მსჯელობდა საქართველოს „მფარველი“ რუსეთის სახელმწიფოს მთავრობა, რომლის თაოსნობითაც, როგორც ვიცით, დადებული იყო 1783 წ-ის ხელშეკრულება ეგოდენ მშვენიერ საზიემო აღთქმებით აღსავსე.

რუსეთის მთავარსარდალმა და ფელდმარშალმა თავად პატიომკინმა კიდევ იმდენი ურცხვობა გამოიჩინა, რომ 1788 წელს ასე უმწეოდ მიტოვებულს საქართველოს მეფესა ერეკლე II-ეს აქეზებდა, რომ მას სოლომონ მეფესთან შეთანხმებით ოსმალთა წინააღმდეგ ემოქმედა. მაგრამ მეფის გული მწუხარებისა და წყრომისა ცეცხლით

---

\* „Причины побудившія къ выводу изъ Грузіи россійскихъ войскъ заключались во многихъ статьяхъ: 1-я, что въ плане войны вновь открывшейся съ Турками не было предположено действовать противу ихъ въ сей стороне; 2-я, что царю Ираклію удобнее будетъ въ теченіе сей войны обезопасить себя чрезъ возобновленіе прежнихъ своихъ союзовъ, разрушившихся единственно пребываніемъ въ земле его россійскихъ войскъ“... (იქვე).

იყო მოცული და მწარე გამოცდილებამ მას უკვე საკმაოდ თვალი აუხილა, რომ ასეთ უცნაურ რჩევისათვის ყური ეთხოვებინა (Бутковъ, Матеріалы II, 197).

## VI თავი.

### რუსეთის მიერ მიტოვებულ საქართველოს მდგომარეობა.

საქართველო ისევ მარტოდ-მარტო დარჩა. ერეკლე მეფემ ამ გაპირებულ მდგომარეობაშიც იმდენი დიპლომატიური ნიჭი გამოიჩინა, რომ აბოზოქრებული მტრები დააშოშმინა და მეზობლებთან შედარებით მყუდროება ჩამოაგდო (Бутковъ. Матеріалы II, 197, 277—278, 282, 293). ამასთანავე მან ძლევამოსილ სამხედრო მოკმედებით 1788 წ. განჯაც დაიმორჩილა (იქვე II 278—283). განჯაში გაქცეული შამშადილისა და ყაზახის ელნიც ისევ საქართველოში დაბრუნდნენ (იქვე, II, 278).

1790 წელს საქართველოს მეფე-მთავრების სრული შეთანხმება მოხდა და მათ შორის ერთობის კავშირი იყო შეკრული. „ვინაითგან ყოველთავე ივერიელთა მსახლობელთა სამეფოსა შინა ქართლისა, კახეთისა, იმერეთისა, ოდიშისა და გურიისასა აქეთ ერთმორწმუნეობა, არიან ძენი ერთისა კათოლიკე ეკლესიისაგან შობილნი და ერთისა ენისა მქონებელნი, აქვსთ... სიყვარული ვითარცა სისხლით ნათესავეთა და მოყვრობით შეკრულთა ურთიერთთა შორის, ამისთვის ჩვენ ზემოხსენებულნი ქვეყანათა ივერისათა მეფენი და მთავარნი, დამამტკიცებელნი საუკუნოსა პირობისა... აღვსთქვამთ მტკიცესა ამასა ერთობასა“ (პრ. ა. ცაგარელის Грамоты II. 1. გვ. 183—184).

ამ ხელშეკრულებით საქართველოს განცალკევებული ნაწილების პოლიტიკური ერთობა მყარდებოდა კავშირის სახით. ამ კავშირს ერთი უზენაესი თავი ჰყავდა, რომელიც უაღრესი ხელმწიფებით იყო მოსილი. საქართველოს სამეფო-სამთავროთა კავშირის ასეთ თავად ქართლ-კახეთის მეფე იყო ცნობილი, იგი კავშირის დანარჩენ ნაწილების წარმომადგენლებს შემდეგს პირობას უდებდა: ჩვენ „მეფე ქართლისა, კახეთისა და სხვათა ირაკლი მეორე... გარწმუნებთ ყოვე-

ლრსა საიმერეთოსა მეფესა... სოლომონსა და მთავარსა ოდიშისა და სხვათა სამთავროთა დადიანს გრიგოლს და მთავარსა გურიისასა სვიმონს და ერთობით თავადთა, აზნაურთა და ერთა“ დასავლეთ საქართველოსათა, რომ „ვიყო მწადნელი ბედნიერებისა თქვენისათვისა და დაცვად ქეთა იმერეთისათა“ (ე. ო. ლიხი იმერ.) ვითარცა მამა საზოგადო მათი“ და „უკეთუ აღსდგეს მტერი ვინმე თქვენზედა დიდი ანუ მცირე, მხედრობითა ჩემითა ანუ სხვითა ძალითა, სიტყვითა და საქმითა... მზავიყო შემწეთ თქვენდა“ (იქვე II, 1, გვ. 183—184).

მაშასადამე კავშირის თავი მოვალე იყო მთელი საქართველოს დაცვასა და კეთილდღეობაზე ეზრუნა და მთელი თავისი სამხედრო, თუ დიპლომატიური, ან სხვა გვარი ძალა შეეწირა ამ მიზნის მიღწევისათვის. თავის მხრით დასავლეთი საქართველოს ყველა მეფე-მთავრები ამ კავშირის თავის, ქართლ-კახეთის მეფის, უზენაესს უფლებასა და ხელმწიფებას აღიარებდნენ. ეს გარემოება კავშირის ყველა წევრებს იმერეთის მეფეს სოლომონ II-ესა, სამეგრელოს მთავარს გრიგოლს და სვიმონს გურიის მთავარს სათითაოდ საკუთრივ აღნიშნული აქვსთ: „თქვენი უმაღლესობის უზენაეს ხელმწიფებას მამებრ — საგონებლობითს აღვიარებ“-ო (იქვე Грамоты II, B. II 6\*).

რუსეთმა, რომ ოსმალეთთან ომი გაათავა, 1792 წ. თვალი კვლავ სპარსეთისაკენ იბრუნა. სპარსეთში თანდათანობით აღამაჰმედ ხანი ძლიერდებოდა. 1786 წ. აღამაჰმედ ხანმა, როცა ჭერ კიდევ თავის მეტოქეებთან ბრძოლა ჰქონდა, ერეკლე მეფეს შემოუთვალა, რომ ის მისი მეგობარია და მასთან კავშირის შეკვრა სწადიან, მთელ აღერბეიჯანსაც კი მის სრულუფლებიან მართვა-გამგეობაში გადმოსცემდა, ოღონდ მისთვის რუსეთის ხელმწიფის კეთილგანწყობილების მოპოვებაში დაჰხმარებოდა (Бутковъ. Матеріалы II, 301). პირველ ხანებში რუსეთი მას დიდის ყურადღებით ეპყრობოდა კიდევ (იქვე II. 304—305). მაგრამ იმავე დროს რუსეთის მთავრობა მის მოქიშპეს გილანის მმართველს მურთუზა-ყული ხანსაც მფარველობას უწევდა და ეხმარებოდა იმიტომ, რომ ის თავისი თავის გასაძლიერებლად

\* „Признаю верховную власть вашего высочества отце-почтительную“.

რუსეთის ქვეშევრდომობის მიღების სურვილის გამომკლავნებასაც-კი არ დაერიდა (იქვე II, 304). ეს რასაკვირველია არაფრად მოეწონა ალა-მაჰმედ ხანს. მან ბრძანება გასცა, რომ გილანი აეღოთ, მურთუზალი ხანი მოეკლათ, რუსთა ახალშენი ენზელში მოესპოთ და რუსის ქვეშევრდომები აეკლოთ (იქვე II, 309). მრავალგზისი ბრძოლის შემდგომ მურთუზა-ალი-ხანი იძულებული იყო სპარსეთითგან გაქცეულიყო და რაკი ამაში მას რუსები ეხმარებოდნენ, ალა-მაჰმედ-ხანსა და რუსებს შორის მტრული განწყობილება ჩამოვარდა (იქვე II, 323—326).

1791 წ. ალა-მაჰმედ-ხანმა ადერბეჯანში გაილაშქრა იქაურ ხანების დასამორჩილებლად და იმათაც შიშით მძევლები მისცეს და ყოველწლიური ხარკი დაიდეს. ჭერი შემდეგ ყარაბაღისა და ერევნის ხანებზე მიდგა. ორთავემ ალა-მაჰმედ-ხანის მოთხოვნილება უარჰყვეს. ერევნის ხანმა იბრაჰიმ-ხანმა თანაც შეუთვალა, რომ ის საქართველოს მეფის ერეკლე II-ის სრულს მორჩილებაშია და სწორედ ამიტომაც არ შეუძლიან ალა-მაჰმედ-ხანის მოთხოვნილება ასრულოს. ამ უკანასკნელს გადაწყვეტილი ჰქონდა ორთავე ხანი ძალით დაემორჩილებინა. ასეთ გარემოებაში სრულებით ბუნებრივი იყო, რომ ერეკლე მეფეს ალა-მაჰმედ-ხანის შემოსევის მოლოდინი ჰქონოდა (Бутковъ. Матеріалы II, 319—320). რუსეთის მთავრობამ ყველა ეს ამბები მშვენივრად იცოდა, მაგრამ არავითარ ყურადღებას არ აქცევდა იმ საბრძოლეს, რომელიც მის ერთგულს მოკავშირეს, პატარა საქართველოს სპარსეთისაგან მოელოდა. მაშინ 1792 წ. თვით ერეკლე მეფემ რუსეთის მთავრობას 1783 წ. ხელშეკრულების არსებობა მოაგონა და ამის ძალით საქართველოში მეშველი ჯარის გამოგზავნა მოითხოვა. რუსეთის ხელმწიფემ ეკატერინემ 8 მისის იმავე წელს საქართველოს მეფეს მოკლედ და ცივად შემოუთვალა, რომ „საქართველოში ჯარის გამოგზავნა ეხლა საჭიროდ არ არის ცნობილი“\* და სანამ საამისოდ ხელსაყრელი შემთხვევა და ხელშემწყობი პირობები არ შეიქმნება, ჩვენი ჯარების მანდ ყოფნის საკითხი გადადებულიაო“ (Бутковъ. Матеріалы II, 334). ისე გამოდიოდა, რომ ხელშეკრულებას მხოლოდ მაშინ ჰქონდა ძალა, როდესაც ამას რუსეთი საჭიროდ დაინახავდა და არა მაშინ, როცა საქართველოს უჭირდა.

\* „Нынче отправлять въ Грузію войска за благо не пріемлется“.

საბედნიეროდ სპარსეთში ატეხილმა არეულობამ ალა-მაჰმედ-ხანს 1792 წ. საშუალება არ მისცა, რომ თავისი ზრახვა განეხორციელებინა: ის იძულებული იყო შინ გაბრუნებულიყო.

## VII თავი.

### ალა-მაჰმედ-ხანის შემოსევა საქართველოში

1794 წ. ალა-მაჰმედ ხანმა სძლია თავის უკანასკნელს მოწინააღმდეგეს ლოტფ-ალი-ხანს, რომელსაც თვალები დაათხრებინა. ამის შემდგომ ალა-მაჰმედ-ხანმა თავისი თავი სპარსეთის ერთადერთ ბატონპატრონად იგაძნო და თავი სპარსეთის შაჰის ჯილით შეიმკო. მაშინვე ის სპარსეთის სამზღვრების გაფართოვებას შეუდგა და პირი კვლავ ადერბეჯანისა და საქართველოსაკენ იბრუნა (იქვე II, 327—328). იმავე 1794 წ. მეფე ერეკლემ რუსეთში თავის დესპანად გენერალი გარსევან ჭავჭავაძე გაგზავნა (იქვე II, 335), რომელსაც, ვითარცა რუსეთში წინათაც ნამყოფს. პეტერბურგის მთავრობაზე გავლენა შეეძლო მოეხდინა, რომ ხელშეკრულება რუსეთის მხრით ასრულებული ყოფილიყო.

1795 წ. მაისში ალა-მაჰმედ-ხანმა არდაველში 100 000 კაცამდე ჯარის შეგროვება დაიწყო იმ მიზნით, რომ ჯერ ადერბეჯანის ყველა ხანები ძალით დაემორჩილებინა, ხოლო შემდეგ საქართველოს დასაპყრობად წამოსულიყო, რომ ამ უკანასკნელისათვის ძალა დაეტანებინა და სპარსეთის უზენაესი უფლება ეცნობებინა (Бутковъ. Матеріалы II, 331—332).

ერეკლე მეფემ მოსალოდნელი უბედურების ამბავი იმავე 1795 წ. მაისში რუსეთის მონაპირე ჯარის უფროსს აცნობა და ხელშეკრულების ძალით 3000 ჯარისკაცის მოშველება სთხოვა (იქვე II, 335). ერეკლე მეფეს რუსეთის მხრით დახმარების სრული იმედი ჰქონდა და ეპყვიც არ ებადებოდა, რომ მეშველი ჯარი მოუვიდოდა. იგი თავის ერთგულს ყმადნაფიცს შუშის ხანს ქართველი ჯარით ალექსანდრე ბატონიშვილის სარდლობით მიეშველა. ამის წყალობით სპარსეთის შაჰის ლაშქარი დამარცხებულ იქნა (იქვე II, 333).

აღა-მაჰმედ-ხანმა თავის ელჩის პირით ერეკლე მეფეს მოსთხოვა, რომ რუსეთის ხელმწიფის მფარველობა ერთხელდა სამუდამოდ უარეყო და სპარსეთისა აღიარებინა. რუსეთითგან მეშველ ჯარის მომლოდინემ ერეკლემ შაჰს ცივი უარი შეუთვალა (იქვე II, 337).

რუსეთის მონაპირე ჯარის უფროსმა 1792 წ. უარყოფითი განკარგულების გამო თავისით მეშველი ჯარის საქართველოში გამოგზავნა ვერ გაბედა და 7 მაისს 1795 წ. ერეკლე მეფის თხოვნა თავის მთავრობას აცნობა. მაგრამ რუსეთის მთავრობა არ ჩქარობდა: პასუხი არ მოდიოდა.

ერეკლე მეფე გრძნობდა აუცილებელ განსაცდელს და რუსეთს შველას ემუდარებოდა. 2 აგვისტოს მონაპირე ჯარის უფროსმა თავის მთავრობას საქართველოს გაკირვებული მდგომარეობა და ერეკლე მეფის თხოვნა ხელმეორედ აცნობა (იქვე, II, 335). ამასობაში აღა-მაჰმედ-ხანი დაიძრა, 10 ენკენისთ. 1795 წ. ცხენოსანი ჯარით მსწრაფად საქართველოს დედაქალაქს მოადგა და ორი დღის შემდგომ აიღო: ჯერ მთლად გაცარცვა და წაიღო რის წაღებაც-კი სამეფო სასახლითგან შეიძლებოდა, შემდეგ ეს მშვენიერი სასახლე მთლად დაანგრია და ქალაქი ცეცხლით გადასწვა.

შაჰის ჯარმა საშინელი სიმხეცე გამოიჩინა. ტფილისის მიდამოებიც მოკლული მამაკაცებისა, ქალებისა და ბავშვების გვამებით იყო მოფენილი. სატახტო ქალაქს რომ მორჩნენ, მერმე შიდა და ქვემო ქართლის აოხრებას შეუდგენ. განძინებულნი იქერდენ ხალხს და ვინც წინააღმდეგობას გაბედავდა ხოცავდენ, დანარჩენი ტყვეთ მიჰყავდათ. აღა-მაჰმედ-ხანის შემოსევამ ისე გაანადგურა აღმოსავლეთ საქართველოს სამეფო, რომ, იმ 61000 კომლითგან, რომელიც შემოსევამდე მაგალითად თუნდ 1783 წ.-ს იყო, 1795 წ.-ის შემოსევის შემდეგ 35000 კომლი ძლივს-ღა იქნებოდა შერჩენილი (Бутковъ. Матеріалы II, 339—340).

სიბერის დროს ძლიერ „მფარველ“ მოკავშირის მიერ მოტყუებული, ამ პირველ თავზე დამტყდარ საშინელ უბედურებით გულგატეხილი, ოთხმოცი წლის მოხუცი მეფე იძულებული იყო მწუხარებით და სასოწარკვეთილებით აღსავსე ანანურის მონასტერში შეხიზნულიყო. მაგრამ სპარსეთის შაჰმა არც აქ მოასვენა: აღა-მაჰმედ-ხანმა ერეკლე მეფეს კვლავ შემოუთვალა, რომ თუ ის მის უზენაეს უფლებას სცნობდა და ერთ-ერთ ბატონიშვილს მას მძევლად გამოუგზავ-

ნიდა, მაშინ შაჰი თავის მხრივ ყველა ტყვეებს განუთავისუფლებდა. ყველაფერს, რაც თბილისში ომისგან დაზიანებული იყო, შეაკეთებინებდა და თანაც მოკავშირეობის ხელშეკრულებასაც დასდებდა. ამ აუნწრელ უბედურებაში მყოფმა მეფე ერეკლემ თავის დამცირება მაინც არ ინდობა და მოსახსნლე მტერს არავითარი პასუხი არ აღირსა (Бутковъ. Матеріалы II, 341).

8 დღის განმავლობაში ქართლის აოხრებისა და დაწიოკების შემდგომ, ალა-მაჰმედ-ხანი უკვე კახეთში აპირებდა გალაშქრებას. რომ ერთხანად საქართველოთგან გასვლა ამჯობინა რათგან ყარაბაღის ხანი და ზოგი სხვაც დამორჩილებული არა ჰყავდა და ამის გამო ზურგი უზრუნველყოფილი არა ჰქონდა. საქართველოს სრული განადგურება მან შემდეგი, უფრო მარჯვე დროისთვის გადასდვა (იქვე II, 341).

ტფილისის აღებისა და განადგურების მხოლოდ 18 დღის შემდგომ, 1 ოქტომბერს, მოუვიდა რუსეთის მონაპირე ჯარის უფროსს თავის მთავრობისაგან ბრძანება, რომ ხელშეკრულების ძალით და ჩვენი ღირსებისა და ინტერესების თანახმად საქართველოს მეფეს ორი სრული ბატალიონი ჯარით მიეშველეთო. მას ამასთანავე უფლება ეძლეოდა საჭიროებისამებრ კიდევ ორი ბატალიონი მიემატებინა დამხმარე რუსთა ლაშქრისათვის (Бутковъ. Матеріалы II, 344). ეს მეშველი ორი ბატალიონი აღმ. საქართველოში მხოლოდ 1795 წ. დეკემბრის დამდეგს მოვიდა.

ერეკლე მეფე ქვეყნის აოხრების გამო რუსეთის მთავრობას 1.000.000 მ. სთხოვდა სესხად და საწინდრად თავისი და თავის სახლობის მამულებს იძლეოდა, მაგრამ ამის პასუხი არ მოდიოდა. ამავე დროს ოსმალეთის მთავრობა ამ სესხს აძლევდა რასაკვირველია იმ იმედით, რომ საქართველოს გული თავიანთის მოეგოთ და რუსეთისაგან აეყრეინებინათ. რაკი რუსეთის სამხედრო დახმარებაც მაშინდელ პირობებში მეტად მცირელი იყო და სესხის შესახებაც რუსეთის მთავრობისაგან არავითარი პასუხი არ მოსდიოდა, ერეკლე მეფეს გამოცდილების გამო ეჭვი შეეპარა, რომ რუსეთისაგან შეპირებულ ძლიერს სამხედრო დახმარებას ოდესმე მართლაც ეღირსებოდა. ამიტომ ერეკლე მეფე ყოყმანში იყო, უარეყო თუ არა ოსმალეთის წინადადება (იქვე II, 345).

რუსეთის გალაშქრება ალა-მაჰმედ ხანისა და სპარსეთის  
წინააღმდეგ. 1796 წ. შისი ქოჩვენებული და ნამდვილი  
მიზეზები და დასასრული.

1796 წ. მარტში რუსეთს მთავრობამ სპარსეთს ომი გამოუცხადა. ეკატერინე II-ის მანიფესტში, რომელიც ომის დაწყებისთანავე გამოქვეყნდა, ნათქვამი იყო, რომ რაც სპარსეთის მთავრობის ზოგიერთი მოხელეები რუს ქვეშევრდომ ვაჭრებს ავიწროებდნენ, ხოლო თვით ალა-მაჰმედ-ხანმა რუსეთის წარმომადგენელს შეურაცხყოფა მიაყენა, დასასრულ, რათგან სპარსეთის შაჰი საქართველოს შეესია და მოსამწყვრე ხანებს მოსვენებას არ აძლევს, ამიტომ საქართველოს მეფის თხოვნა მფარველობისა და დაცვის შესახებ შევიწმინეთ და ჩვენს ჯარს სპარსეთის სამზღვრების გადაღახვა ეუბრძანეთო (Бутковъ. Материалы II, 371).

რუსეთის მთავრობამ ეს საჯარო განცხადება ომის მიზეზების შესახებ სპარსულად, ქართულად და სომხურად დაბეჭდა და ამ ხალხთა შორის გაავრცელა. ერეკლე მეფეს, შუშის ხანს იბრაჰიმ-ხანსა და ყარაბაღის მელიქებს და დაღესტან-შირვანის მფლობელით ამას გარდა საგანგებოდაც აცნობეს. რომ რუსეთი თავის მხედრობით მათ განსათავისუფლებლად მოდის და ამიტომ მათგან მადლობასა და დახმარებას ელის (იქვე II, 372).

მაშასადამე რუსეთის მთავრობას საქმე ისე ჰქონდა საქვეყნოდ მოჩვენებული, ვითომც ის საქართველოს აოხრების გამო შურის მძიებლად გამოდიოდა და შუშისა, შირვანისა და დაღესტნის ხანებისა და ყარაბაღის მელიქების მყუდროებას იცავდა. მაგრამ ეს მხოლოდ თვალების ასახვევად და შესაცდენად იყო გამოცხადებული. ომის ნამდვილი მიზეზი და მიზანი კი სულ სხვა ყოფილა.

1795—1796 წ-ის ზამთარში ალა-მაჰმედ-ხანის ბრძანებით ენზელში რუსთა ყველა ხომალდები და ვაჭრები დაიჭირეს (Бутковъ. Материалы II, 354). რუსეთის მაშინდელი მთავრობა მეტად ფხიზლად აღევენბდა თვალყურს თავის ქვეშევრდომების სავაჭრო ინტერესებს. მეტადრე სპარსეთში ცდილობდა ამ მხრივ მტკიცედ ფეხის მოკიდებას, რათგან აქეთგან მას ფართო და უაღრესად მიმზიდველი სამოქ-

მედო ასპარეზი ეხატებოდა. ამიტომ რუსეთის მთავრობამ ზემოაღნიშნულს შემთხვევას დიდი ყურადღება მიაქცია (იქვე).

რუსეთის მთავრობა ხედავდა, რომ სპარსეთში მომხდარი ამბები იმ ინტერესებისათვის და მიზნისათვის, რომელიც მას დასახული ჰქონდა. მეტად სახიფათო იყო. მას-კი ჰსურდა, რომ რუსეთის ვაჭრობა სპარსეთში ისე გაძლიერებულიყო, რომ მარტო კასპიის ზღვის პირას-კი არა. არამედ ქვეყნის თვით შუაგულშიც ყოფილიყო გავრცელებული. მას იმედი ჰქონდა, რომ ამ ადგილებითგან ინდოეთისაკენ გზის გახსნა უფრო მარჯვედ მოხერხდებოდა. იგი დარწმუნებული იყო, რომ ამნაირად რუსეთი ინდოეთის მდიდარს ვაჭრობას ევროპელ ხალხებზე გაცილებით უფრო მოკლე გზით ჩაიგდებდა ხელში, რათგან ისინი ამისთვის „კეთილი იმედის კონცხს“ უვლიდენ ხოლმე. ამის გამო რუსეთის მთავრობას ამ გეგმის განხორციელების წყალობით აურაცხელი სიმდიდრე და სარგებლობა ეხატებოდა (Бутковъ. Матеріалы II, 355)\*.

რუსეთის მთავრობას საჭიროდ მიაჩნდა, რომ სპარსეთში ერთის მხრით მშვიდობიანობა და წესიერება ყოფილიყო, იმიტომ რომ უაშისოდ მისი საკომერციო ფართო გეგმის განხორციელება შეუძლებელი იქნებოდა. ამისთვის კი ძლიერი გაერთიანებული მთავრობა უნდა ყოფილიყო სპარსეთში. მაგრამ მეორის მხრით რუსები ფიქრობდენ, რომ სპარსეთის გაერთიანება და გაძლიერება რუსეთისათვის სასარგებლო კი არა, სახიფათოც იყო\*\*.

ეს ალა-მაჰმედ-ხანის მოქმედებამაც ცხად-ჰყო. ამიტომ რუსეთმა გადასწყვიტა, რომ ალა-მაჰმედ-ხანის გაძლიერება და მის საბრძანებლის სამზღვრების გაფართოება რუსეთის მთავრობის ფართო ეკონომიურ და პოლიტიკურ გეგმას ეწინააღმდეგებოდა და სავაჭრო ინტერესებისათვის ფრიალ სახიფათო

---

\* „Спокойствіе... въ Персіи откроетъ Россіи богатый торгъ не только при берегахъ моря Каспійскаго, но и внутри пределовъ персидскихъ областей; посредствомъ сихъ послѣднихъ удобовозможно будетъ открыть путь въ Индію и привлечь къ намъ богатѣйшій торгъ сей кратчайшими путями, чемъ тотъ, коему следуютъ все народы европейскіе, обходя мысль Добраго Надежды“.

\*\* Польза имперіи російской взыскуетъ предостерегать и не допускать до соединенія и утвержденія всехъ силъ народа сего воедино“ (Бутковъ. Матеріалы II, 336).

იყო. ალა-მაჰმედ-ხანი უნდა დაუძღვრებულყო, სპარსეთშიაც რუსეთისათვის კარი ფართოდ უნდა გაღებულიყო.

ასეთ პირობებში რუსეთს საქართველოს გამოყენებაც მშვენიერად შეეძლო. ის ჯერ ეს ერთი გამოდგებოდა პოლიტიკურად მით, რომ ოსმალეთთან და სპარსეთთან ომის დროს რუსთა საქმისთვის სასარგებლო იქმნებოდა. ამიტომ მისი გაძლიერებაცა და გაფართოებაც ამ უამად ურიგო არ იქმნებოდა. მეორეც ისა, რომ რუსეთს საქართველოს გამოყენება შეეძლო ეკონომიურადაც, რათგან მის საშუალებით უფრო განმტკიცდებოდა და უზრუნველყოფილი იქნებოდა რუსეთის ვაჭრობა სპარსეთში\* (Бутковъ. Матеріалы II, 366).

ამ სარგებლობის აზრმა ისე გაიტაცა რუსეთის მთავრობა, რომ განჯის და ერევნის სახანოს შემოერთებაც კი უნდოდა საქართველოსთვის (იქვე II, 365).

ამ გვარად სრულებით ცხადია, რომ რუსეთის დედოფლის მანიფესტში მოხსენებული ცნობა, ვითომც რუსეთს სპარსეთისათვის ომი იმიტომ გამოეცხადებინოს, რომ ალა-მაჰმედ-შაჰმა საქართველო ააოხრა და საქართველომ მის წინააღმდეგ დახმარება სთხოვა, მხოლოდ თვალმაქცობა და ლამაზი, მაგრამ ყალბი სიტყვები იყო. თვით ამ სპარსეთის ლაშქრობის მონაწილე და რუსთა ჯარის სარდლის შტაბის ადიუტანტი ბუტკოვი პირდაპირ ამბობს: ეკატერინე დიდის სურვილი იყო, რომ რუსეთს საქართველოს აოხრებისათვის ალა-მაჰმედ-ხანის დასჯის მომზადებით ესარგებლა და სპარსეთთან რუსეთის ვაჭრობა განსაკუთრებით განემტკიცებინა“-ო (Матеріалы II, 367—8) \*.

---

\* „Сіе... дастъ способъ царству сему безъ нашей помощи не токмо противостоять врагамъ христіанской веры, но и удачные производить надъ ними поиски, весьма для насъ полезныя при случае войны съ Турками. Черезъ посредство распространенной такимъ образомъ Грузіи, болѣе утвердится и обезпечится наша торговля съ Персіей“ (II, 366).

„Для сего Грузія должна быть... распространена и увеличена въ силахъ своихъ. Но все для распространенія въ Азіи россійской торговли“ (II, 368).

\*\* „Предметомъ введенія въ Персію войскъ Великой Екатерины было не суетное желаніе побѣды, ни распространеніе пределовъ и безъ того обширнейшей въ свете имперіи, но чтобы подъ предлогомъ наказанія Ага-Магометъ-Хана за Грузію, главнейше основать твердымъ образомъ съ Персією нашу торговлю“.

რათგან ამ ომის „უმთავრესი მიზანი ვაჭრობის გავრცელება“ იყო (იქვე II, 367) \*.

რუსეთის მთავრობას ეშინოდა, რომ თუ ვინიციობაა მისი ნამდვილი ზრახვა და იღუმალი გეგმა გამოაშკარავდებოდა, მას არავინ, არც საქართველოში არც შირვანისა და შაქის სახანოებში, მხარს არ დაუჭერდა. ამიტომ არავის ენდობოდა. თვით მეფე, ერეკლესაც კი ის ეჭვის თვალით უყურებდა და რომ თავის თავი საქართველოსაგან უზრუნველყო, მან ერთს, თუმცა უკადრისს, მაგრამ მეტად მოხერხებულს საშუალებას მიჰმართა. მან გადასწყვიტა, რომ საქართველოს მეფისაგან სხვათა შორის ერთი რჩეული ათას კაცამდის ქართული სამხედრო ნაწილის შედგენა მოეთხოვა, რომელიც რუსთა ჯარისათვის უნდა მიემატებინათ და მასთან ერთად წაეყვანათ ომში. ამ ნაწილში თვით ბატონიშვილებიც უნდა ყოფილიყვნენ ჩარიცხულნი განსაკუთრებით ისეთები, რომელნიც მშობლებისათვის უფრო ძვირფასნი იყვნენ, როგორც მაგ., ბატონიშვილები იულონი და დავითი. ამგვარადვე მოწინავე ქართველობის საუკეთესო წარმომადგენელნი უნდა ამ რაზმში შესულიყვნენ. რუსეთის მთავრობას გადაწყვეტილი ჰქონდა, რომ ამ რჩეულ ქართულ სამხედრო ნაწილს საიდუმლოდ საქართველოს მეფისა, დედოფლისა და ერის ერთგულების მძევლად ჩასთვლიდა (Бутковъ. Матеріалы II, 368—369) \*\*. ასე ეპყრობოდა ქართველობას ის „მფარველი“ რუსეთი, რომელიც საზეიმო მანიფესტში საქართველოს გულისათვის სპარსეთს ომსაც კი უცხადებდა!

სამხედრო მოქმედება უკვე თავისი ბუნებრივი გზით მიმდინარეობდა და თავიანთი მომავალ გამარჯვების გამოსაყენებლად რუსებს მრავალი ერთი მეორეზე უფრო საოცნებო გეგმები ეხატებოდათ, რომ 1796 წ. ნოემბერში ჯეკატერინე II გარდაიცვალა. 6 დეკემბერს იმავე წელს რუსების ჯარების მთავარსარდალს თავის მთავრობისაგან გადაჭრილი ბრძანება მოუვიდა ყოველგვარი სამხედრო მოქმედების შეჩერებისა და მთელი ჯარითურთ რუსეთში დაბრუნების შესახებ

\* „Главнейшій же предметъ, распространеніе торговли“.

\*\* „Дабы иметь въ рукахъ своихъ заложниковъ въ верности царя грузинскаго, жены, детей его и лучшихъ людей народа сего, нужно будетъ присоединить и взять къ войскамъ нашимъ... хотя до I-т. человекъ отборныхъ грузинъ и при нихъ техъ изъ сыновей царницы, къ которымъ она наиболее привязана, т. е. ц-ча Юлона, тоже и ц-ча Давида“.

(იქვე II, 419). მართლაც სამხედრო მოქმედება შესწყდა და რუსის ჯარი შიზისაყენ მიმავალი საქართველოში დაბრუნდა. რომ იქითგან რიგრიგობით რუსეთში წსუდუყო. ჯარის ერთ ნაწილს იმერს სამთარშ-წავიდა საქართველოდან (იქვე, II, 421).

ძნელი წარმოსადგენელი ამ უცნაო დღისა თუ რა წარსდგენდა თავსარდაკემული ყოფილყო საქართველო და ერთად დადგას სხვა ხანებზე. რომელსაც სსარსეთის ამ დროებობაში რუსებთან ერთად მონაწილეობას იღებდენ. რომელსაც რუსეთის მოკრძობის უპირობამ ამ შემთხვევაშიც სთავი ჩინს. აღაშქმევინა კი სისიკლით ეს ეწყოდა. ყველან დრომანებს გზავნიდა. რომ რუსთა ჯარი მას შეუშინდა და უცანს გაბრუნდა. სრისასე ბრძანება ბრძანებანზე მოსდობდათ ყველას. ვინც კი მის საწინააღმდეგო სამხედრო მოქმედებაში მონაწილეობის მოღება გაბედა.

1757 წ. გასდგულსე აღაშქმედ-შაპის შემოს ჩინს დასაგელად დაიძრა. მას გადაწყვეტილი ჰქონდა რომ აქეთგან პირდაპირ საქართველოს ასაკლებად წამოვიდოდა. მცხოვრებლებს აპყრიდა და შაპაბაზის მსგავსად სპარსეთში გადაასახლებდა (Бутковъ. Матеріалы II, 427). საქართველოს სრული განადგურება აუცილებელი იყო, რომ 4 ივნისს მის სიმკაცრით გაბოროტებულ მსახურთ მძინარე აღა-მაჰმედ-შაპისთვის თავი არ მოეკრათ (იქვე II, 430).

ასე სრულებით შემთხვევით გადაურჩა საქართველო აოხრებას და დაღუპვას. თუმცა რუსებმა ეს თავის თვლით ნახეს და კარგად გრძნობდენ რა განსაცდელშიც იყო საქართველო, მაგრამ მაინც გადაწყვეტილება არ შეუუცლიათ და 1797 წ. ენკენისთვეში თავიანთი ჯარის უკანასკნელი ნაწილიც ჩენი ქვეყნითგან გაიყვანეს (Бутковъ. Матеріалы II, 423). სპარსეთთან ომის გაგრძელება მათ საჭიროდ არ მიაჩნდათ. ხოლო რუსეთის მთავრობა რომ თავის მოქმედებით საქართველოს უსაშინელეს მდგომარეობაში აგდებდა და ჯარის გაყვანა მის მხრივ 1783 წ. ხელშეკრულების დარღვევა იყო, ამგვარ წვრილმან გარემოებას იგი არავითარ ყურადღებას არ აქცევდა.

## რუსეთ-საქართველოს ურთიერთი დამოკიდებულების საფუძველი და მისწრაფებათა შეუზღუდავობა

უნებლით საკითხი იბადება, თუ რა მიზეზი იყო, რომ დიდი რუსეთის მთავრობა ასე ექცეოდა პატარა საქართველოს ან როგორ ახერხებდა რუსეთი საქართველოს ისე მოკადროებას, რომ იგი რამდენიმე მწარე გამოცდილების შემდგომაც მაინც „ქრისტესმოყვარე“ რუსეთის მფარველობის გულწრფელი მოიმიედე იყო?

პირველი საკითხის გადაწყვეტა ყველა ზემომოთხრობილის შემდგომ ძნელი არ არის.

რუსეთის მაშინდელი მთავრობის ბრძანებებითგან და მიწერ-მოწერითგან. აგრეთვე სხვა ყველა იმდროინდელი საბუთებითგან და თვით მოქმედებითგანაც, სრულის სიცხადით ირკვევა, რომ რუსეთის მთელი პოლიტიკა და მოქმედება საქართველოს მიმართ ნამდვილად რუსულ პოლიტიკურ ინტერესებით იყო ნაკარნახევი და მხოლოდ ნიღაბჩამოფარებული, მაგრამ ტლანჭი ეროვნული ეგოიზმის განხორციელება იყო.

მაშინ რუსეთს ამიერ-კავკასიაში და სპარსეთში იმდენად პოლიტიკური ინტერესები არა ჰქონდა, რამდენადაც ეკონომიური. ის განსაკუთრებით, რუსული აღებმიცემობის სპარსეთში გავრცელებაზე ზრუნავდა. რითაც მას ინდოეთის მდიდარი ვაჭრობის ხელში ჩაგდების იმედი ჰქონდა. თუ ეს მოხდებოდა, მაშინ უკვე საკომერციო ინტერესები რეალურ გეგმას წარმოშვამდენ, რომელიც ინდოეთის დაპყრობის გამამართლებელ საბუთად გამოდგებოდა. მაგრამ რუსებს ეს მხოლოდ შორეულ, მომხიბლავ მომავალად ეხატებოდათ. მათ ხალხურ ზღაპრებშიაც თვალწარმტაცის მიმზიდველობითა და სიმდიდრით იყო მოსილი ინდოეთი და თვით რუსეთის მთავრობაც უფრო ოცნებისა და სიზმარეთის სამეფოში დანაწარდობდა, ვიდრე ცხოვრების სინამდვილეში იმიტომ, რომ მისი გეგმების სივრცე და სიუხვე ოდნავადაც არ შეეფერებოდა იმდროინდელი რუსეთის ეკონომიურ ძალას და წარმოებას.

რუსეთის მთავრობის გულის სიღრმეს არ მოჰხვედრია ქართველი ერის მისწრაფება, მისი დაწინაურებული, განათლებული ყოფა-ცხოვრების დაუშრეტელი წყურვილი და მუდმივი ლტოლვა თავისუფლ-

ბისადმი. არა, რუსეთი საქართველოს ისე უყურებდა, როგორც კარგს იარაღს, რომელიც საჭიროებისამებრ შეიძლებოდა მშვენიერად გამოეყენებინა თავის სასარგებლოდ. ეს აზრი თვით რუსეთის მთავრობას აქვს ცინიკური, გულახდილობით გამოთქმული გრაფი ნ. პანიჩის პირით ერთს საიდუმლო მიწერილობაში, რომელიც მან სახელმძღვანელოდ საქართველოში მყოფს რუსეთის წარმომადგენელს გენერალ ტოტლებენს გამოუგზავნა: უნდა ეცადოთ საქმე საქართველოში ისე მოაწყოთ, რომ ყველაფერი ჩვენი „ხელმძღვანელობით ხდებოდეს“, თვით ქართველებს კი ისე ეგონოთ, ვითომც ისინი თავიანთ მთავრობის განკარგულებას ასრულებდნენ, თვით მთავრობაც დარწმუნებული იყოს, თითქოს ყველაფერი მისი სურვილისა და ნების თანახმად ხდებოდეს, ერთი სიტყვით, ყოველი ჩვენი წადილი განხორციელდეს, მაგრამ იმ ნაირად კი, რომ „სული აქაური (ე. ი. რუსული) იყოს, სხეული კი ქართული“-ო \*. მაშასადამე რუსეთის მთავრობას უნდოდა რომ ქართველები უსულო იარაღივით გამოეყენებინა თავის პოლიტიკური მიზნებისა და ზრახვების მისაღწევად.

მაშინდელი ქართველობა კარგა ხანს ამ გარემოებას ვერ ამჩნევდა და გულწრფელად დარწმუნებული იყო, რომ რუსთა ხელმწიფეს და მთავრობას საქართველოსთვის მართლაც გული შესტკივოდა და მის მწუხარება თავის მწუხარებად მიაჩნდა. ამგვარი განუსაზღვრელი და დაუშრეტელი რუსებისადმი ნდობა იმაზე იყო დამყარებული, რომ საქართველოს იმდროინდელი მტრები სპარსეთ-ოსმალეთი მაჰმადიანები იყვნენ, რუსეთი კი, ვითარცა ქართველთა ერთმორწმუნე სახელმწიფო, თავიანთ ბუნებრივ მოკავშირედ მიაჩნდათ.

ქართველებს შორითგან გაგონილი ჰქონდათ რუსთა მხურვალე სარწმუნოებრივი გრძნობა და ეკვი არ ებადებოდათ, რომ რუსეთი ქართველთა სულის კვეთებას ადვილად გაიგებდა და მათს თავგანწირულს ბრძოლაში სპარსეთისა და ოსმალეთის წინააღმდეგ წრფელის გულით ძლიერს დახმარებას გაუწევდა.

---

\* „Главнейшая нужда, чтобъ Грузины намъ въ войнѣ помогали такимъ образомъ, чтобъ... мнили исполнять повеленія своихъ владетелей, а сін равнымъ образомъ оказываемую намъ услугу своему усердію собственному побужденію прочитатъ, но въ самомъ деле все то производилось здешнимъ руководствомъ и просвещеніемъ, — коротко сказать: была бы душа здешняя, а тело грузинское“ (პროფ. ალ. ცაგარელის Грамоты etc I, 155—156).

რუსეთის მთავრობას და პოლიტიკოსებს არ გამოჰპარვიათ ქართველთა ამგვარი პოლიტიკური გულუბრყვილობა. მთელი მათი პოლიტიკა საქართველოს მიმართ, როდესაც კი რუსეთის სამხედრო თვალსაზრისით ქართველთა ძალის გამოყენება ოსმალეთის, ან სპარსეთის წინააღმდეგ საჭიროდ მიაჩნდათ, სწორედ ქართველთა ამ სუსტ გრძნობაზე და გულუბრყვილობაზე იყო ხოლმე დამყარებული. „ქართველებს მხურვალე სარწმუნოებრივი გრძნობა აქვთ და ამაზეა დამოკიდებული მათი გულმოდგინეობა სრულიად რუსეთის კარისადმი და კეთილმოსურნეობა რუს ხალხისადმი“-ო \*, ასე ამბობდნენ რუსეთის მთავრობის წარმომადგენელნი, — და ამ ქართველთა მხურვალე სარწმუნოებრივი გრძნობის საშუალებით ცდილობდნენ და ახერხებდნენ კიდევ ქართველების იმედად მოჭადოვებას, რომ რუსეთის პოლიტიკური მიზნების განსახორციელებლად გამოეყენებინათ.

როცა რუსეთისთვის საჭირო იყო, მაშინ მას აგონდებოდა, რომ ქართველები მხურვალე ქრისტიანები იყვნენ და მაჰმადიან ძლიერი სახელმწიფოების მძლავრობისაგან უკიდურესად შევიწროვებულნი იყვნენ. ამ დროს, ის ვითომცდა კაცთმოყვარეობის გრძნობით აღსავსე არწმუნებდა საქართველოს, რომ მუდამ მის დახმარებაზე ოცნებობს და მისთვის ზრუნავს. ასე იყო ხოლმე სანამ საქართველოს არ შეაცდენდა და თავის სამხედრო გეგმისდა მიხედვით ოსმალეთთან ან სპარსეთთან ომში, რომელსაც იგი განიზრახავდა, არ ჩარევდა. მაგრამ რა წამს რუსეთს თავისი პირადი მიზანი მიუღწეულად მიაჩნდა, ან ომის გაგრძელებას თავისთვის ხელსაყრელად აღარა სთვლიდა, ის საქართველოს უყოყმანოდ მიატოვებდა ხოლმე და მაშინ მას ყველაფერი ავიწყდებოდა, ქართველთა ქრისტიანობაც და გაჭირვებაც. ასეთს შემთხვევებში ის იმაზეც კი აღარ ფიქრობდა, რომ საქართველო სწორედ მის წყალობითა და მის მოქმედებით წინანდელზე უფრო უარესსა და უმწეო მდგომარეობაში ვარდებოდა ხოლმე.

გარეგნულად რუსეთის მთავრობა ვითომც სწუხდა რომ საქართველო

\* „Теплота веры въ Грузинцахъ великая“ гл. 7, „однѣшковое исповѣданіе въ р. съ господствующей здесь протестантской“ отъ того въ нихъ къ всероссійскому Императорскому двору усердіе и доброжелательство къ Россійскому народу, надежда... думія получитьъ успѣхи... (Разсужденіе о способахъ, какими Грузинцы преклонены быть возгнать къ воспріятію участія съ Портою Оттом. поше. პროფ. აღ. ცაგარელი Грамотა II გვ. 7 დ. 6)

ველო პოლიტიკურად დასუსტებული სახელმწიფო იყო და თითქოს ცდილობდა, რომ მისი სამხედრო ძლიერება გაზრდილიყო და საერთაშორისო მდგომარეობა გამტკიცებულიყო. რუსეთის საგარეო საქმეთა სამინისტრო მაგ., თავის წარმომადგენელს საქართველოში კოვალენსკის სწერდა, რომ მას საქართველოს მეფისათვის ერჩია მულმივი ლაშქარი დაეარსებინა და ხეირიანი არტილერია შეექმნა, რომ ამგვარად მეფეს საშუალება ჰქონოდა საქართველისამებრ პატარა სამხედრო ძალითაც სპარსთა მრავალრიცხოვანი, თავზეხელაღებული ბრბოებისათვის წინააღმდეგობა გაეწია. ამ საქმის განსახორციელებლად რუსეთის ხელმწიფე საქართველოს მეფეს ნებას აძლევდა საქართველოში დანიშნული იეგერთა პოლკის უფროსი და ოფიცრები ხელმძღვანელად გამოეყენებინა (Инструк. Иностр. Коллегии Коваленскому. АКАГК. I. გვ. 95, § 11). მაგრამ ეს 1799 წელს იწერებოდა, როდესაც უკვე საქართველოს დამოუკიდებლობის ბედი თვით რუსთავე წყალობით გადაწყვეტილი იყო, ისე რომ ამ რჩევას მაშინ აღარავითარი მნიშვნელობა არ ჰქონდა.

განსაკუთრებით საყურადღებო კი სწორედ ის გარემოებაა, რომ თვით საქართველოს მთავრობა მუდამ ცდილობდა დაწინაურებული სამხედრო ტექნიკა და მეტადრე ზარბაზნების ჩამოსხმა-მოხმარება შეესწავლა, ხოლო რუსეთის მთავრობა იღუმალად ყოველ ღონისძიებას ხმარობდა, რომ საქართველოს თავის ეს წადილი ვერ განეხორციელებინა. ისე რომ თუ საქართველოს მე-XVIII ს.-ის დასასრულს, როდესაც რუსეთის მთავრობის ზემომოყვანილი რჩევა იყო შედგენილი, შესაფერისი არტილერია არ ებადა, ამაში უმთავრესად თვით რუსეთის მთავრობის წარმომადგენლებს უძევთ ბრალი.

საქართველოში ძალიან კარგად ესმოდათ კარგ არტილერიის უაღრესი მნიშვნელობა ქვეყნის გარეშე მტრისგან უზრუნველყოფისათვის და სწორედ ამიტომაც არის რომ ერეკლე მეფე სულ იმის ცდაში იყო, რომ ვისგანმე ზარბაზნების გაკეთება და ხმარება შეესწავლა.

მან ისარგებლა კიდევ შემთხვევით რომ რუსთა ჯარში, რომელიც ოსმალთა წინააღმდეგ საბრძოლველად მაშინ საქართველოში იყო გამოგზავნილი, არტილერიის საქმის მცოდნე პირები ქართველები იყვნენ და მათ მიჰმართა, რომ თავისი დიდის ხნის ნატვრა აესრულებინა. არტილერიის პოდპოლკოვნიკს ჩოლაყაშვილს და თავად თარხან-

მოურავს სიხარულით უყისრიათ. ეს საქმე. ისინი თურმე ერეკლე მეფეს ზარბაზნების მორტირების და ქაუბიციების გაკეთებასა და დადგმას ასწავლიდნენ.

მოულოდნელად ამის გამო მთელი აურზაური ატყდა. თუმცა მაშინ ეს ქართველებს ეუცნაურათ, მაგრამ რუსეთის ჯარის უფროსმა ტოტლებენმა რომ ეს გარემოება შეიტყუა, მაშინვე ჩოლაყაშვილსაცა და თარხან-მოურავსაც სასტიკად აუკრძალა. რომ მათ მეფე ერეკლესთვის, საარტილერიო ხელოვნება ესწავლებინათ.

ამ ორს ქართველს არტილერისტს, როგორც სჩანს, ტოტლებენის ამგვარი ბრძანება უკანონოდ მიაჩნდათ და ეტყობა გულწრფელად დარწმუნებული იყვნენ, რომ რუსეთისათვისაც ხელსაყრელი უნდა ყოფილიყო, თუ კი საქართველოს მეფეს, ვითარცა რუსეთის ერთგულს მოკავშირეს და მის მფარველობის ქვეშე მყოფს, სამხედრო საქმე კარგად შესწავლილი ექმნებოდა. ამიტომ ორივენი ისევ ტფილისში დარჩნენ და წინანდებურად ერეკლე მეფეს ასწავლიდნენ. მაშინ ტოტლებენმა 6 თებერვალს 1770 წელს რუსეთის მთავრობას ფრანგულად დაწერილი საიდუმლო მოხსენება გაუგზავნა, რომელშიაც ატყობინებდა, რომ ჩოლაყაშვილი და თარხან-მოურავი ერეკლე მეფეს ზარბაზნების ჩამოსხმასა და დადგმას ასწავლიანო. თუმცა საქართველოს მეფე, სწერდა ტოტლებენი მთავრობას, რუსეთის ხელმწიფის მფარველობის ქვეშ არის, მაგრამ რუსეთის ინტერესებისათვის სასურველი არაა, საქართველოში რუსეთის ხელმწიფის ზარბაზნებს გარდა სხვისი ვისიმე ზარბაზნები იყოსო. ამიტომ ტოტლებენი მთავრობას სთხოვდა, რომ ყველა ქართველი ოფიცრები და თავადი თარხან-მოურავი საქართველოთგან ისევ რუსეთში წაეყვანათ (წერილი იხ. A. Цагарели. Грамоты I, 20, შედ. 198—199)\*.

\* „Г.-м. графъ Тотлебенъ отъ 6 февр. 1770 года представляя сюда, что артиллерійскій подполковникъ Чолокаевъ, не смотря на ордены его, графа Тотлебена, остается въ Тифлисѣ съ н. с. кн. Моуравовымъ, показывая царю Ираклію делать мортиры и гзубницы и ставить пушки на лафеты; а по множию его, графа Тотлебена, хотя царь и князь его и вступили въ протекцію ся И. В., однакожь для Высочайшихъ интересовъ предосудительно, чтобы въ Грузіи были пушки кроме принадлежащихъ ся И. В., и такъ просилъ онъ объ отозваніи назадъ всехъ офицеровъ грузинской паціи и князя Моуравова“ (A. Цагарели. Грамоты etc I, 198—199, ფრანგული მოხსენება ტოტლებენისა იმავე საგნის შესახებ იქვე, I, 205).

ქართველი ოფიცრები თავის მამულიშვილური გრძნობისა და პოლიტიკური სიბეცისათვის სასტიკად დაისაჯნენ. იძულებით რუსეთში წაყვანილნი და დაპატიმრებულნი საქმის გამოძიებას უცდიდნენ, სანამ მათი უდანაშაულობა ყველასათვის ცხადი არ შეიქმნა.

ამ საიდუმლო მოხსენებითგან ცხადად სჩანს, რომ რუსეთის მთავრობისათვის საზოგადოდ საქართველოს გაძლიერება სრულებითაც საჭირო არ იყო. საქართველო ისეთ მდგომარეობაში უნდა ყოფილიყო, რომ რუსეთის დაუხმარებელიც მას თავისი თავის დაცვა არ შესძლებოდა და მუდამ მხოლოდ რუსეთის შემავედრებელი და ხელში შემყურე ყოფილიყო. \*

მაშასადამე ყოველთვის ისე იყო ხოლმე, რომ რუსეთის „დახმარებას“ დასაწყისში გარეგნულად საქვეყნოდ დიდი სახელი და რიხი ჰქონდა, შედეგი-კი მუდამ საშინელი და დამლუპველი იყო ჩვენი პატარა, მტრებით შემორტყმული ქვეყნისა და ერისათვის.

რუსეთის უპირობა და საქართველოს უმწეოდ მიტოვება მტრებთან ბრძოლის დროს ჩვენს ქვეყანას მარტო საერთაშორისო დამოკიდებულებას-კი არ უფუჭებდა, მარტო მის გარეშე მტრებს კი არ ათამამებდა, არამედ შინაურ ცხოვრებაშიც არევე-დარევესა და სხვადასხვა პოლიტიკურ დასთა შორის ბრძოლას ამწვავებდა, მეფისა და მთავრობის პატივისცემისა და უფლების გაქარწყლებას ხალხის თვალში ხელს უწყობდა. ბევრნი ხედავდნენ, რომ მთავრობის მთელი პოლიტიკა საქართველოს უბედურების მეტს არას უმზადებდა და ამის გამო სპარსეთთან და ოსმალეთთან შეთანხმების მომხრენი დაუნდობლად ებრძოდნენ იმ წრეებს, რომელნიც რუსეთის მფარველობისა და მოკავშირეობის მომხრენი და მოთავენი იყვნენ. ეს შინაური უთანხმოება და ქიშპობა ძირს უთხრიდა ისედაც დაუსრულებელი ომებისა და მტრების შემოსევისაგან დასუსტებულს სახელმწიფოს.

ერეკლე მეფე ღრმად მოხუცებული მოუსვენარ ცხოვრებისა და თავდატეხილი უბედურებისაგან დაავადებული გულის ტკივილით შეკუყურებდა, როგორ ინგრეოდა ის პოლიტიკური და სამხედრო სიძლიერე, ქონებრივი კეთილდღეობაც, რომელიც მის მამის თეიმურაზ

\* 1783 წ. ხელშეკრულების დადების შემდგომ რუსეთის მთავრობამ ზარბაზნები დაამზადა საქართველოსათვის, მაგრამ აქეთგან მხოლოდ 2 ზარბაზანი გამოუგზავნა, იმათაც ძლივს-ძლიობით მხოლოდ 1788 წ. მოადწიეს საქართველომდის. დანარჩენი რუსეთში ჩარჩა.

მე-II-ისა და მის პირად დაუღალავ შრომითა და გამჭრიახობით იყო მოპოვებული. მის სიბერის დღენი ეგების იმ მწარე გრძნობით იყო მოწამლული, რომ ამის ბრალი მის პირადს პოლიტიკურს გულუბრყვილობას და რუსეთის მთავრობისადმი განუსაზღვრელ ნდობასაც ედებოდა.

ერეკლე მეფეს დიდ ხანს აღარ უცოცხლია... 11 იანვარს 1798 წ. ქ. თელავში გარდაიცვალა 78 წლის მოხუცი გმირი პატარა-კახი.

## X თავი.

### საქართველოს დამოუკიდებლობის მოსაოგა რუსეთის მთავრობის მიერ და რუსეთთან შეერთება

სამეფო ტახტზე ასულს გიორგი მეფეს არც მამის ნიჭი და პირადი სიქველე ჰქონდა, არც საიმისო გავლენა მოეპოვებონა ხალხში, რომ ესოდენ გართულებულ პოლიტიკურ მდგომარეობითგან ბრძნულის შორსმჭვრეტელობითა და სიფრთხილით საქართველო სამშვიდობოს გამოეყვანა. პირიქით შინაური უწყესობა გაძლიერდა, გარეშე მტრები უფრო გათამამდენ, გულწრფელი მეგობრული გრძნობითა და უანგარო კეთილმოსურნეობით გამსჭვალული ძლიერი მოკავშირის მფარველობა და დახმარება-კი არა სჩანდა.

ასეთ გარემოებაში მყოფს გიორგი მეფეს რუსეთის მხრივ შველის იმედი აღარა ჰქონდა და ამის გამო მან გადასწყვიტა დარიალის კარი ჩაეკეტა და სამხრეთისაკენ გზა რუსებისათვის სამუდამოდ დაეხშა. მას ეგონა, რომ ისევ ოსმალეთთან პოლიტიკური შეთანხმება და მისი მოკავშირეობა მიანიჭებდა ღონემიხდილს საქართველოს მშვიდობიანობას. მეფემ უკვე დესპანიცი-კი გაგზავნა ახალციხის ფაშასთან, რომ იქითგან სტამბოლში წასულიყო ამ საქმის მოსაწყობად. მაგრამ დესპანი ჯერ ახალციხეს არ გასცილებოდა. რომ რუსეთითგან ტახტის მემკვიდრე ბატონიშვილი დავითი ჩამოვიდა. რომელმაც რუსეთის ხელმწიფეს პავლეს საქართველოსადმი კეთილ განწყობილების ამბავი ჩამოიტანა. მაშინვე კვლავ „ქრისტეს მოყვარე“ რუსეთის მხრით უანგარო დახმარების იმედი დაიბადა და საქართველოს ელჩი ახალცი-

ხითგან სწრაფად უკან დაბრუნებულ-იქმნა (Бутковъ. Матери-  
алы II, 446).

როდესაც გიორგი მეფემ რუსეთის ხელმწიფეს პავლეს თავის სა-  
მეფო ტახტზე ასვლა აცნობა, პავლემ მოლოცვასთან ერთად მოსწერა,  
რომ 1783 წ. ხელშეკრულების ძალით იგი მოვალეა რუსეთის იმპერა-  
ტორს დამტკიცება სთხოვოს (იქვე II, 448). თითონ მას კი ავიწყდე-  
ბოდა, რომ ამ ხელშეკრულებამ მარტო საქართველოს არ დააყისრა  
მოვალეობა, არამედ რუსეთის სახელმწიფოსაც და რომ თვით რუსეთს  
არც ერთი ეს მოვალეობათაგანი ჯერ ასრულებული არ ჰქონდა.

16 აპრ. 1799 წ. საქართველოში რუსეთის ელჩი დაინიშნა და  
2 ბატალიონი ჯარის გამოიგზავნა ვითომც საქართველოს დასაცავად  
(Бутковъ. Материалы II, 449). ერთმაცა და მეორემაც საქართვე-  
ლოს მხოლოდ ამავე წლის დასასრულს მოაღწიეს (იქვე, II, 451).  
რუსეთის მთავრობამ თავის ელჩს დააუვალა, რომ მას მეფისათვის სა-  
იდუმლოდ თვალყური ედევნებინა. მაშასადამე თვით მეფეც კი საეჭ-  
ვოდ მიაჩნდათ და მის ერთგულებას არ ენდობოდენ, თუმცა საქარ-  
თველოს მთავრობამ რუსეთისადმი განუსაზღვრელი და გადაამეტებული  
ნდობა არა ერთხელ დაამტკიცა და ამის წყალობით ძალიანაც იზარალა.

ყველაფერი მოწმობდა, რომ რუსეთი ეხლა კი თითქოს მართლაც  
დაინტერესებული იყო საქართველოს მდგომარეობით და ჩვენ ქვე-  
ყანასთან მკიდრო კავშირის დაქერას ცდილობდა. მაგრამ ამ შექთბ-  
ვევაშიც რუსეთს საქართველოსთვის არ შეუწყუხებია თავი, არამედ  
მხოლოდ პირადი სარგებლობით ხელმძღვანელობდა იგი და თავის სა-  
იდუმლო გეგმის განხორციელებაზე ზრუნავდა.

კაპიტკერმა გრაფმა მუსინ-პუშკინმა იმპერატორ პავლეს წინაშე  
მუშაძღვრობდა, რომ მას ნება და საშუალება მისცემოდა საქართველო-  
ში გასამგზავრებლად და იქაურ მთების მდიდარ მადნეულობის გამო-  
საკვლევად. 17 ოქტ. 1799 წ. მან ნებართვა მიიღო და გამოემგზავრა  
კიდევ. როდესაც საქართველოს ადვილობრივ სიმდიდრის შესწავლამ  
მას თვალწინ გადაუშალა ჩვენი ქვეყნის მთელი საუენჯე, ბუნებრს  
მშვენნიერება და „სამოთხის მსგავსი ჰავა“. მან 1800 წ. თავის ხელმწი-  
ფეს მოხსენებაში საქართველოს ყველა ზემოაღნიშნული ღირსებანი  
აუწერა და ის მნიშვნელობაც გაუთვალისწინა. რომელიც ჩვენს სამ-  
შობლოს რუსეთისათვის ექმნებოდა, საქართველო რომ რუსეთს და-

ეპყრო. მაშინ რუსეთი მდიდარ ქვეყანას შეიძენდა და კავკასიის მთი-  
ელთა თვდასხმისაგან სამუდამოდ უზრუნველყოფილი იქმნებოდაო  
იმიტომ, რომ ორთავე მხრივ ჩაქერილნი ისინი ველარას გაბედავდენ,  
ოსმალეთთან, ან სპარსეთთან ომის დროსაც რუსეთს დიდი სამხედ-  
რო უპირატესობა ექმნებოდა. მაგრამ ამას გარდა რუსეთს სპარსეთი-  
სა და ინდოეთის ვაჭრობის ფართო ასპარეზიც გაეხსნებოდაო \*  
(Бутковъ. Матеріалы II, 463, 464). მაშასადამე ჩვეულებრივს ეკო-  
ნომიურს ინტერესებს გარდა, ზღაპრულ ინდოეთზე ოცნებასთან ერ-  
თად, აქ უკვე გარკვეული პოლიტიკური გეგმაცაა გათვალისწინე-  
ბული.

ეს აზრი პეტერბურგში მოწონებულ იქნა. 18 დეკემბრ. 1800 წ.  
პაულე იმპერატორმა ხელი მოაწერა მანიფესტს საქართველოს რუ-  
სეთთან შეერთების შესახებ და შემდეგ კი გიორგი მეფეს წინდაწინვე  
დამზადებული გაუგზავნეს ხელმოსაწერად, რომელშიაც ვითომ თვით  
მეფე სთხოვდა რუსეთის ხელმწიფეს, რომ მას საქართველო ერთხელ  
და სამუდამოდ რუსეთთან შეეერთებინა და რუსეთის განუყოფელ ნა-  
წილად ექცია. მაგრამ საქმე ისე დატრიალდა, რომ მთელი ეს შეთხზუ-  
ლი გეგმა ჩაიფუშა: გიორგი მეფე გარდაიცვალა 22 დეკემბერს 1800 წ.  
ისე, რომ ხელმოსაწერი ქალაღი მას თვალითაც არ უნახავს, რათგან  
მისი მომტანნი ამ დროს ჯერ საქართველოში ჩამოსული არც კი იყვ-  
ნენ (Бутковъ. Матеріалы II, 465).

ასეთი შესაძლებლობა რუსეთის მთავრობას წინდაწინვე გათვა-  
ლისწინებული ჰქონდა და ამისთანა შემთხვევისათვისაც მას უკვე  
15 ნოემბერს თავის წარმომადგენლისათვის საქართველოში ნაბრძა-  
ნები ჰქონდა, რომ რა წამს გიორგი მეფე გარდაიცვლებოდა, საქართ-  
ველოს სამეფო ტახტზე ასვლის ნება არავისთვის მიეცათ. ეს გარემო-  
ება გენ. კნორინგმა გიორგი მეფის გარდაცვალებისათანავე აცნობა  
საქართველოს მცხოვრებთ და თანაც იმ ოთხ ბატალიონ ჯარის გარდა,  
რომელიც რუსებს ამ დროისათვის ჩვენს ქვეყანაში მოეპოვებოდათ,  
საჩქაროდ კიდევ ერთი ბატალიონი დაიბარა (იქვე II, 465—466).

1783 წ. დადებული ხელშეკრულების მე-12-ე მუხლში ნათქვამია,  
რომ ამ ხელშეკრულების პირობების შეცვლა ან შეეცება მხოლოდ

---

\* Откроется обширное поле къ торговль персидской и индійской  
(II, 464).

ორთავე მხრის თანხმობით შეიძლებოდა \*. რათგან 1783 წ. შემდგომ აღარავითარი სხვა ხელშეკრულება საქართველოს და რუსეთს შორის არ დადებულა და არც რაიმე ცვლილება ყოფილა შეტანილი ორთავე მხარის თანხმობით, ამიტომ რუსეთის მთავრობას უნდოდა, რომ მას რაიმე საბუთი ჰქონოდა იმის დასამტკიცებლად, ვითომც თვით საქართველოს ჰსურდა თავისი სახელმწიფოს მოსპობა და რუსეთის განუყოფელ ნაწილად გადაქცევა. რაკი გიორგი მეფის სიკვდილის გამო ეს მათი გეგმა ფიზიკურადაც განუხორციელებელი იყო, ამიტომ რუსეთის მთავრობამ აღარც ხელშეკრულების ცხადს დარღვევას და არც საჯარო სიცრუეს მოერიდა და რაწაშს მან გიორგი მეფის სიკვდილის ამბავი შეიტყო, მაშინვე 18 იან. 1801 წ. პავლე პირველის მანიფესტი გამოაქვეყნა, რომელშიაც ნათქვამია, ვითომც თვით მეფე გიორგისა, მოწინავე წრეებისა და ქართველი ერის სურვილითა და თხოვნით რუსეთმა საქართველო სამუდამოდ შემოიერთა (Бутковъ. Матеріалы II, 466—467). არც მეფე გიორგის, არც მით უმეტეს ქართველ ხალხს ეს არც სდომებია და არც უთხოვია.

პავლე I-ს გადაწყვეტილი ჰქონდა, რომ საქართველო ერთბაშად რუსეთის გუბერნიად ექცია და სენატისა და სინოდისათვის დაემორჩილებინა (იქვე II, 469). 12 მარტს 1801 წ. პავლე გარდაიცვალა. მისმა მემკვიდრემ ალექსანდრე I-მა იგრძნო საქართველოს შეერთების მთელი უკანონობა და ამიტომ გადაწყვიტა გამოერკვია, რამდენად მართალია, რომ მთელ საქართველოს თავის ნებით მოესურვოს რუსეთთან განუყოფლად შეერთება და რომ მას თავის თავის დაცვა გარეშე და შინაურ მტრებისგან არ ძალუძს. ამ საკითხების გამორკვევა მან. გენ კნორინგს მიანდო, რომელმაც საქართველოში ჩამოსვლისთანავე გააუქმა ყველაფერი, რაც ტახტის მემკვიდრის ბატონიშვილი დავითის ბრძანებით იყო შემოღებული, და ტფილისში საქართველოს უზენაესი მთავრობა დააარსა (Бутковъ. Матеріалы II, 473—475). უკვე ეს მისი ნაბიჯი ცხად-ჰყოფს, თუ როგორი მიუდგომლობით გამორკვევდა და სინამდვილით აუწერდა იგი ჩვენი ხალხის გულის ნადებს და მისწრაფებას. ხოლო, რომ საქართველოს გარეშე მტრების

---

\* „Сей договоръ делается на вечныя времена; но ежели что либо усмотрено будетъ нужнымъ переменить или прибавить для взаимной пользы, оноо да возыместь место по обостороннему соглашенію“.

წინააღმდეგ დახმარება ესაქიროებოდა, ეს გარემოება თვით საქართველოსაც არ დაუმაღავს, 1783 წ. ხელშეკრულებაც ხომ სწორედ ამ მიზნით იყო რუსეთთან დადებული.

როგორც რუსეთის მთავრობას საქართველოს შეერთება თავის სახელმწიფოსთან სასურველად და სასარგებლოდაც მიაჩნდა (იქვე II, 473—4). გენ. კნორინგმაც ისე წარუდგინა ალექსანდრე I-ეს, თუმცა არ შეეძლო დაემაღა, რომ საქართველოს უმაღლეს წრეების ყველა წარმომადგენელი ამ შეერთების მომხრენი ყოფილიყვნენ. მისი სიტყვითაც ნახევარ თავადაზნაურობისას საქართველოს დამოუკიდებლობის შენარჩუნება ჰსურდა (იქვე II, 475—484, განსაკ. 482). გრაფ. მუსინ-პუშკინმა, რომელმაც პავლე I-ს ჩააგონა საქართველოს რუსეთთან შეერთების უარღრესი სარგებლობა, ეხლაც ამ გვარივე შინაარსის მოხსენება მიართვა ალექსანდრე I-ს (იქვე II, 484 შენ. 1).

რამდენად გულწრფელი უნდა ყოფილიყო რუსეთის მთავრობის სურვილი ვითომც მას საქართველოს პოლიტიკურ ზრახვის უტყუარი ხმის გაგონება ნდომებოდეს, იქითგანაც სჩანს, რომ მთელ ამ ამბავს საქართველოს სრულუფლებიან დესპანს უმაღლავდენ და მთელ ამ საქმეს საქართველოს შეერთების შესახებ ფარულად აწარმოებდენ (იქვე II, 485) იმიტომ, რომ კარგათ იცოდენ, რომ საქართველოს დესპანები მათთვის სასიამოვნოს არას იტყოდენ და ცხად-ჰყოფდენ, რომ საქართველოს რუსეთის მხოლოდ კავშირი და მფარველობა ჰსურდა და სხვა არაფერი (Акты Кавк. Археогр. Ком. II, 304).

საქართველოში რომ არც ხალხი და არც თვით გიორგი მეფე თვის სახელმწიფოს დამოუკიდებელ არსებობის მოსპობაზე სრულებითაც არა ფიქრობდა, ამას ის გარემოებაც ნათლად ამტკიცებს, რომ მაშინ ჩვენს სამშობლოში მოწინავე წრეებში ინტენსიური კულტურული მუშაობა სწარმოებდა და მტკიცე სამზადისი იყო როგორც სახელმწიფო წეს-წყობილების გასაუმჯობესებლად და ევროპიულის მსგავსად გადასაქმნელად, ისევე ევროპიული მეცნიერების, ფილოსოფიისა და მწერლობის საქართველოში გადმოსანერგავად. საუკეთესო თხზულებები და სახელმძღვანელოები, რომელიც ფილოსოფიაში, ფიზიკაში და სამათემატიკო მეცნიერებაში და ბუნების მეტყველებაში, აგრეთვე სამხედრო ხელოვნებაში ევროპაში გამოდიოდა, ქართულადაც იყო ნათარგმნი. სასწავლებლებში სახმარებლად და წასაკითხავი წიგნები მზადდებოდა. იოანე ბატონიშვილმა ვრცელი მოხსენება წარუდგინა

გიორგი მეფეს იმის შესახებ, თუ როგორ უნდა შეცვლილიყო საქართველოს სახელმწიფო წეს-წყობილება, რომელშიაც სხვათა შორის სამი ლიცეუმის მსგავსი უმაღლესი სასწავლებლის გახსნა იყო გათვალისწინებული. მეფე გიორგიმ 1799 წ. დაამტკიცა ეს პროექტი და მისი განხორციელება უნდა დაეწყო.

ასეთს სამზადისში მყოფ საქართველოს მოწინავე წრეებისათვის კხადი იყო, რომ ძლიერი მოკავშირეს მფარველობითა და დახმარებით, ჩვენი ქვეყანა მოლონიერდებოდა. გარეშე მტრებს მოიგერაებდა და მყუდრო ცხოვრების შემდგომ მტკიცე და ჩქარი ნაბიჯით წარმატების გზას დაადგებოდა.

მაგრამ 12 ნოემბერს 1801 წ. პეტერბურგში საქართველოს რუსეთთან შეერთების შესახებ ალექსანდრე I-ის მანიფესტი იყო გამოცხადებული, რომელშიაც ფარისევლურად ნათქვამი იყო, ვითომცუ ეს აქტი მხოლოდ საქართველოს კეთილდღეობის ძლიერი სურვილით ყოფილიყოს ნაკარნახევი. ლამაზს სიტყვებს რასაკვირველია არ შეეძლოთ მაინც გაეპარწყლებინათ ის შთაბეჭდილება, რომ რუსეთის მთავრობის საქციელი შემადრწუნებელი უპირობა, ფიცისა და აღთქმის დარღვევა და ძალმომრეობა იყო და სხვა არაფერი.

ადვილი წარმოსადგენელია, როდენად თავზარდამცემი უნდა ყოფილიყო ეს ამბავი ქართველ მოწინავე, შეგნებულ წრეებისა და მთავრობისათვის. რაკი რუსეთის მთავრობამ იცოდა, რომ საქართველო ამის გამო აღშფოთებული იქმნებოდა, შვიდი თვის განმავლობაში ამ მანიფესტს საქართველოში არ აცხადებდა. ხოლო როდესაც მეტი დამალვა აღარ შეიძლებოდა და მისი გამოქვეყნება და ხალხის დაფიცება აუცილებელი შეიქმნა, მაშინაც გენ. კნორინგს იმედი არა ჰქონდა, რომ ქართველები ნებაყოფლობით საკუთარ დამოუკიდებლობის მოსპობაზე თანხმობას განაცხადებდნენ და რუსეთის ქვეშევრდომობის ფიცს მიიღებდნენ. ამიტომ გადასწყვიტა ეს საქმე მოტყუებით და მუქარით მოეხერხებინა. მან დაჰპატჟა გავლენიანი წრეები, თავად-აზნაურობა და ქ. ტფილისის მოქალაქენი და როდესაც ყველამ თავი მოიყარა, მან ბრძანება გასცა, რომ მათთვის საიერიშოდ განმზადებული („*акн штурмомъ*“) რუსის ჯარი შემოერთყათ მაშინდელი ერთი რუსული ცნობის მიხედვით „ლომების ხახასავით განხმული იყო“ თურმე იქ ზარბაზნების პირი. გენ. კნორინგმა ამის მნახველს ხალხს წინადადება მისცა რუსეთის ქვეშევრდომობისა და ერთგულობის

ფიცი მიეღოთ. ქართველობა გაოცებული და აღშფოთებული იყო ასეთი უმსგავსო საქციელით. მოწინავე წრიტგან მრავალმა იმოდენი ვამბედაობა გამოიჩინა, რომ შემორტყმულ ჯარს არ შეუშინდა, ძალით ფიცი არ მიიღო და ეკლესიითგან გავიდა. მაშინვე გენ. კნორინგმა ბრძანება გასცა, რომ უკმაყოფილონი დაექირათ და ციხეში ჩაესვათ (Цыркуляры. Исторія войны... на Кавказе III, 444).

მაინკ ბევრისათვის იმდენად ძნელი წარმოსადგენელი იყო, რომ „ქრისტესმოყვარე“ რუსეთის ხელმწიფეებს ფიცისა და ხელშეკრულების დარღვევა შეეძლოთ და პატარა საქართველო „მფარველს“ მოკავშირეს ძალმომრეობით დაეპყრათ, რომ ეს ყველაფერი საქართველოში გამოგზავნილ რუს მოხელეთა პირადი თვითნებობა და მეტიჩრობა ეგონათ. ეს ქართველები დარწმუნებულები იყვნენ, რომ საქართველოს შეღახულ უფლებათა და დამოუკიდებლობის აღსადგენად საკმარისი იყო მხოლოდ რუს ხელმწიფისათვის საქმის ნამდვილი ვითარება ეცნობებინათ (იქვე 446). თვით პეტერბურგში მყოფი საქართველოს ელჩი გარს. ქაეკავაძეც თუმცა აღშფოთებული იყო იმ გარემოებით, რომ მეფე გიორგის არც ერთი მონდობილობა და სურვილი ასრულებული არ იყო, პირიქით მეფობა მოსპეს და საქართველო საშინლად დაამცირეს, მაგრამ მასაც ეგონა, რომ ეს გენ. კნორინგის ცრუ ცნობებით სავსე მოხსენების წყალობით მოხდა და ვითომც საკმარისი იყო ქართველ ხალხს რუსეთის ხელმწიფისათვის თავისი ნამდვილი გულისწადილი ეცნობებინა, რომ მაშინვე ყველაფერი გამოსწორებულიყო (АКАКГ II, 304). გამოცდილებამ და რუსეთის მთავრობის პოლიტიკამ საქართველოში ნათლად დაამტკიცა ამ განუხსაზღვრელი ნდობისა და გულუბრყვილობის სრული უსაფუძვლობა!..

ქართველთა ეროვნულ-კომიტეტის გამოსვლა

პეტრე სურგულაძე

დამოუკიდებელ საქართველოს  
საერთაშორისო მნიშვნელობა

სტამბოლი  
საბეჭდავი კათოლიკე ქართველთა სავ-ნისა.  
1918



## დამოუკიდებელ საქართველოს საერთაშორისო მნიშვნელობა

იმ დროს, როცა საქართველოს სახელმწიფოებრივ აღდგენის საკითხი სადღეისო საკითხად გადაიქცა და ყოველ წუთში უნდა ველოდეთ მის განხორციელებას, ჩვენთვის მეტად საყურადღებოა გათვალისწინებული გეგონდეს, როგორც საერთო იდეური მდგომარეობა ცდევანდელ საზოგადოებასა. აგრეთვე ყველა ის პირობები მეზობლურ ურთიერთობისა, რომელთაც მეტად დიდი გავლენა აქვთ ქართველთა სახელმწიფოებრივ შემოქმედებაზე.

ისტორიის მსვლელობაში ერთა ურთიერთობა ისეთივე ცვალებადობას განიცდის, როგორც ყოველი სხვაგვარი საზოგადოებრივი დამოკიდებულება. ძველ დროში ბერძენთა და რომაელთათვის ყოველი არა ბერძენი და არა რომაელი იყო ბარბაროსი ყოველივე ადამიანურ უფლებას მოკლებული და მასთან დამოკიდებულება ეს იყო მუდმივი ომი. თავდაპირველად დამარცხებულ ხოცავდნენ. შემდეგ კი ტყვეთ მიჰყავდათ. თანდათან ესეთი შეხედულება იცვლება. და ამ მეთვრამეტე საუკუნის მიწურულში საფრანგეთის დიდი რევოლუციის მოღვაწენი თეორიულად მაინც აღიარებენ ერთა უფლებათ. საკმარისია აქ მოვიყვანოთ ცნობილ კარნოს აზრი, რომელიც ამბობდა: „ჩვენ, ფრანგები არ ვცნობთ სხვა სუვერენს, უმაღლეს ძალას გარდა ერისა. ჩვენი სისტემა ბატონობის სისტემა კი არაა, არამედ ძმობისა“. რა საკვირველია, ამ იდეიამ არც საფრანგეთს, არც სხვებს არ დაუშალა სხვა და სხვა ერები დაემონებიათ, მათი უღვთო შეწუხება, დაჩაგვრა და ექსპლოატაცია განეგრძოთ, მაგრამ მაინც ერთხელ დაბადებულმა იდეიამ გაბატონებულთა თუ არა, დამონებულ ერთა გულში ადვილად გზა გაიკვლია. მეცხრამეტე საუკუნე გახდა მოწამე მრავალ ერთა განთავისუფლებისა და დანაწილებულ ერთა შეერთებისა. განთავისუფლდა საბერძნეთი, რუმანია, სერბია, ბულგარია, იტალიის ერმა. წვრილ სახელმწიფოებათ დანაწილებულმა თავი მოიყარა სარდინიის სამეფოს ხელმძღვანელობით ერთ დიდ ეროვნულ სახელმწიფოში, გაერთიანდა გერმანია, ცალკე სახელმწიფოთ გამოიყო ნორვეგია, უნგრეთმა მო-

იპოვა თითქმის სრული სახელმწიფოებრივი სახე, რომელთაც სრული განთავისუფლება ვერ მოახერხეს, ისინი გაბატონებულ სახელმწიფოს ფარგლებში განაგრძობდნენ ბრძოლას და თანდათან თავის არსებობის პირობებს აუმჯობესებდნენ და ეროვნულ უფლებათ იძენდნენ. საზოგადოებრივ ცხოვრებაში ეროვნება გამოჩნდა, როგორც დადებითი მოვლენა, სოციალური სინამდვილე. დღევანდელმა საკაცობრიო ომმა ეროვნული საკითხი ძველ დროსთან შედარებით უფრო მკაფიოდ და ცხადად წამოაყენა. ორივე მებრძოლი მხარე ცდილობს თავის მოპირდაპირის ბანაკში გაამხნევოს დამონებული ერი, დაეხმაროს მას ბრძოლისათვის და ამით მტერი შეასუსტოს. ამ საერთო მიდრეკილებას შედეგად მოჰყვა ეროვნულ პრინციპის საერთოდ აღიარება. ტიტველი დაპყრობის უფლება, რომელიც წინედ სრულიად საკმარისი იყო, დღეს აღარავის აკმაყოფილებს. თვით გაბატონებულ ერთა წიაღში ისეთი საზოგადოებრივი ჯგუფები ჩნდებიან, რომელნიც ტლანქ ბატონობას აშკარა უსამართლობად აღიარებენ. ამ გვარად აშკარად, რეალური სახით წარმოდგა ეროვნული თავისუფლების პრინციპი, რომლის ძალით ყოველივე ერს უნდა მიენიჭოს უფლება თვითონ გადაწყვიტოს თავისი ბედი. რა საკვირველია, პრინციპისა და სინამდვილეს შორის დიდი მანძილია, მაგრამ მაინც საზოგადოებაში ღრმა ცვლილება მოხდა ჩაგრულთა სასარგებლოდ. ამავე დროს საერთო პოლიტიკაში მორიგ საკითხად წამოყენებულ იქმნა შემდეგისათვის ერთა საზოგადოება, ე. ი. ისეთი განწყობილება სახელმწიფოთა შორის, რომელიც შეუძლებლად თუ არ გახდის, ხელს მაინც შეუშლის ომებს. შემცირდება სამხედრო სამზადისი, შეიარაღება და ტლანქი ძალის ბატონობა. ასეთია საერთო საზოგადოებრივი პირობები დღეს და ამ გარემოებას ჩვენ, ქართველებმა, განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მივაქციოთ.

მეორე მხრით ჩვენს გარშემოდაც უნდა მივიხედ-მოვიხედოთ. ძველ დროში ომიანობა ერთნაირი ხელობა იყო, როგორც, მაგალითად ხარაზობა, მკერვალობა, დურგლობა და სხვა. ომი იყო შეძენის საშუალება ყოველი მეომარისათვის. ამისათვის ომი, დარბევა მეტად ხშირი იყო. ესეთი მიდრეკილება ზოგ ხალხში ადრე შეიცვალა. ეს ხალხი სიმდიდრის წყაროს უფრო შინაგან განკითვარებაში ეძებდნენ, მშვიდობიან შრომას მიეცენ და ამიტომაც შედარებით სიწყნარე დამყარდა, როგორც შინაგან ცხოვრებაში, ისე საერთაშორისო ურთიერ-

თობაში. თუ დღეს ჩვენ ევროპის კულტურა გვაოცებს თავისი დაწინაურებით, სიმდიდრით, მრავალფეროვნებით და სიმაღლით. ამის მიზეზი უნდა ვეძიოთ სხვათა შორის მის მშვიდობიან, მყუდრო და წესიერ ცხოვრებაში. ხანგრძლივი მშვიდობიანობა ერთი აუცილებელი პირობათაგანია ეროვნულ განვითარებისათვის. თუ მეცხრე. მეთორმეტე საუკუნეთა განმავლობაში ქართველი ერის შემოქმედებამ ყოველ დარგში საგრძნობლად ფრთა გაშალა, აყვავდა ეკონომიური ცხოვრება, ხუროთმოძღვრება, ფილოსოფია, კაზმული მწერლობა, სწორედ იმიტომ, რომ ამ დროს ქართველთა საერთაშორისო მდგომარეობა მკვიდრი იყო და შივნითაც შედარებით მშვიდობიანობა სუფევდა. საზოგადოდ საქართველოს პოლიტიკური დასუსტება ყოველ უწინარეს შედეგია მისი აუტანელ საერთაშორისო პირობებისა. მეცამეტე საუკუნიდან დაწყებული თქვენ ვეღარ პოვებთ ჩვენს ისტორიაში ისეთ ხანას, რომ ზედმიყოლებით ოციოდე წელიწადი მაინც მშვიდობიანობა იყოს. ჩვენ ბედზე ჩვენ გარშემო ისეთი ხალხები ბინადრობენ ან ჩვენკენ გზა ისეთ ხალხებს ჰქონდათ, რომელთაც სწორეთ ომიანობის და რბევის ხელობა ძალზე იზიდავდა და მშვიდობიანი, კულტურული შემოქმედება არაფრად ეპიტნავენებოდათ. დღეს კი ეს პირობები ძირიანად შეიცვალა, დღევანდელმა საარსებო პირობებმა აშკარად დაუყენეს საკითხი სხვადასხვა ხალხებს, სულ ერთია, აზიაში არიან ისინი თუ აფრიკაში: გნებავთ იარსებოთ, მოჰკიდეთ ხელი მშვიდობიან, შემოქმედებით შრომას, წინააღმდეგ შემთხვევაში აღიკვეთთ დედამიწის ზურგიდანო. ეს საარსებო კანონი ჩვენ არემარებოდაც მოქმედობს, რაც ჩვენ მდგომარეობას მეზობელთა შორის საგრძნობლად აუმჯობესებს. ძველებური თარეში შეუძლებელი გახდა. დაუბრუნებლად გაქრა ის დრო, როცა ჩვენში კაცს ხელში თოხი ეჭირა და ზურგზე თოფი ეკიდა იმის შიშით, ვაი თუ ვინმე დამეცეს და მომიტაცოსო. საზოგადოებრივი არსებობის ახალმა პირობებმა ღრმად შესცვალეს ხალხთა შინაგანი ცხოვრება და მასთან ერთად საერთაშორისო ურთიერთობანი. ყველა ელტვის მშვიდობიანობას, მშვიდობიან შინაგან განვითარებაში ეძებს ბედნიერებას. შედეგი მშვიდობიანობა ურთიერთ დამოკიდებულებაში, კეთილი განწყობილება მეზობლობაში. ასეთია ის ღრმა საზოგადოებრივი ცვლილება, ის დღევანდელ დროის დამახასიათებელი ლტოლვილება და საერთაშორისო განწყობილება, რომელშიაც ქართველ ერს ხელახალი სახელმწიფოებრივი გაცოცხლება, აღდგენა ელის.

ეს ობიექტური, ზოგადი პირობები საუკეთესო საფუძველია ქართველთათვის ყოველი შიში და ყოყმანი უკუაგდონ და მომავალს სრულის იმედით მიეგებონ.

ყოველი სახელმწიფო, თუნდ ისეთი მცირედიც, როგორც შავი მთაა, რომელიც მეტად ღარიბია და სამას ათასზე მეტს მცხოვრებს არ შეიცავს, თავის შესაფერ ადგილს იქერს საერთაშორისო დამოკიდებულებაში და თანაბარ როლსაც თამაშობს. საქართველოს მომავალი პოლიტიკური როლი შეიძლება გაცილებით უფრო დიდი იყოს, ვიდრე მას ძალა ექნება. ეს იმიტომაა მოსალოდნელი, რომ საქართველოს უქირავს მეტად საყურადღებო ადგილი გეოგრაფიულ რუკაზე. უზარმაზარი კავკასიონის ქედი, რომელიც გაქიმულია შავი ზღვიდან კასპიის ზღვამდე, წარმოადგენს ბუნებრივ ზღუდეს, სადაც ჩრდილოეთიდან მოწოლილი ხალხთა ზღვა უნდა შეჩერდეს. მას აქვს მხოლოდ რამდენიმე გასავალი, რომელიც თითქმის სულ ქართველთა ხელშია. ქართველებს რომ ნებით ღარიბის ხეობა არ გაეხსნათ რუსებისათვის, ვინ იცის, ჩვენი ბედიც და ჩვენი ახლო მეზობლებისაც სხვანაირად დატრიალებულიყო. მაშასადამე ამ მხრით ქართველთათვის არაა ძნელი იქონიონ მაგარი ციხე და ბუნებრივ კედელს ხელოვნური სინტიკეც მიუმატონ. რაკი რუსის ტალღა მანდ შეჩერებული იქნება, ამით უზრუნველ ყოფილი იქნება არა ერთი ერის მომავალი, საქართველოში შემოსვლით დაიწყო რუსთა მოძრაობა ოსმალეთსა და სპარსეთისაკენ. რადგან უზარმაზარ რუსეთის ისტორიული მიდრეკილებაა სადმე თავისუფალი, უყინულო ზღვაზე იპოვოს გასავალი. ამიტომ მან რამდენიმე გზა აირჩია. ამ ოციოდე წლის წინედ მან მიზნად დაისახა წყნარ ოკეანეზე გაუყინავ პორტის მოპოვება. მართლაც. იჯარის სახით ხელში ჩაიგდო ჩინეთისაგან პორტარტური. მიაწვა ამ მხარეს მთელი თავისი ძალით, მაგრამ წინ გადაეღობა თუმცა აზიური, მაგრამ ევროპის ცოდნით და მოწყობილობით წარჩინებულად შეიარაღებული იაპონია, რომელმაც უზარმაზარი რუსეთი საოცრად დაამარცხა მანჭურის ეწრებზე და ჩინეთის სამფლობელოდან თითქმის სრულიად ფეხი ამოაკვეთია. რუსეთმა პირი იბრუნა სპარსეთისაკენ, ვინცობაა აქედან ინდოეთის ოკეანეზე გავიდეთ. მართლაც დაუძღურებულ, მოდუნებულ სპარსეთს ბლომად ასესხა ფული, თვითონ აიღო კონცესიები, გაიყვანა გზები, შეგზავნა შიგ სამხედრო გამწვრთნელები სპარსთა ჯარისა. რუსის გავლენა გაიზარდა ჩრდილო სპარსეთში რო-

გორც პოლიტიკურად, ისე ეკონომიურად, ასე რომ ის თითქმის ბატონი გახდა ამ ახალ ქვეყანაში. აქაც ახალი მეტოქე გამოჩნდა, ინგლისის სახით. ამ ბოლო დრო მეტოქენი შეთანხმდენ და სპარსეთი გაიყვეს, ერთი ნაწილი რუსეთის გავლენის ქვეშ უნდა დარჩენილიყო, ხოლო მეორე ინგლისის. მოსალოდნელია, დღევანდელმა ომმა ფეხი ამოაკვეთოს რუსებს სპარსეთიდანაც. იგივე ითქმის მცირე აზიაზედაც. რუსეთს აქეთ ძალიან სწყურია თავის სამფლობელოების გაფართოება. კიდევ მოქმედებდა ამ მხარეს და, ვინ იცის, გულში ოცნებობდა მთელი აზიის მხარე შავი ზღვისა ხელში ჩაეგდო და ეგების ხმელთა შუა ზღვაზედაც ფეხი მოეკიდა. თუ რუსი კავკასის ქედს იქით დარჩება, მაშინ ესეთი მისი მისწრაფებანიც ქრებიან. მაშასადამე, საქართველოს დამოუკიდებლობა მართო მის არსებობის უზრუნველყოფას კი არ ნიშნავს, არამედ სხვა ხალხებისასაც.

დამოუკიდებელი ქართველი ერი თავის წვლილს შეიტანს შავი ზღვის და სრუტეების საკითხშიაც. ერთ დროს თითქმის მთელი შავი ზღვა ოსმალეთის სამფლობელოებით იყო გარემოცული და დახურული იყო უცხოელთათვის. ქუჩუკ კაინარჯის ხელშეკრულობის ძალით, 1771 წელს რუსეთმაც ფეხი მოიკიდა შავ ზღვაზე და ისიც გაიხსნა სხვა ხალხთა ნავოსნობისათვის. დღეს შავ ზღვას აკრავს ოსმალეთი, ბულგარია, რუმანია, რუსეთი. თავისუფალი საქართველოც დაიჭერს მცირედ ნაჭერს, მაგრამ აღებ მიცემობის თვალსაზრისით მეტად დიდ მნიშვნელოვანს. 1856 წლის პარიზის ხელშეკრულების ძალით შავი ზღვა გამოცხადდა ყველა ქვეყნების სავაჭრო ნავოსნობისთვის თავისუფლად, მაგრამ დახურულად სამხედრო გემებისათვის, მხოლოდ რუსეთს და ოსმალეთს ნება ეძლეოდათ ჰქონოდათ პატარა სამხედრო გემები, ისიც რიცხვით განსაზღვრული. რა საკვირველია, ეს გადაწყვეტილება მიმართული იყო უფრო რუსეთის წინააღმდეგ, რადგან რუსეთს, როგორც უფრო ღონიერს, მძლავრი ფლოტის გაჩენა შეეძლო აქ, რაც ოსმალეთის არსებობისათვის ფრიად საფრთხილო იქნებოდა. 1871 წელს ლონდონის ხელშეკრულობით სამხედრო გემების შესახებ შეზღუდვაც მოისპო, რაც დაამტკიცა ბერლინის კონგრესმა. ამ დროიდან ოსმალეთს და რუსეთს თავისუფლად, შეუზღუდველად შეუძლიათ იყოლიონ შავ ზღვაზე სამხედრო გემები. საქართველოს განთავისუფლება შეამცირებს რუსთა მფლობელობის სივრცეს შავ

ზღვაზე და აგრეთვე მის სამხედრო ბატონობის ძალას, რასაც დიდი მნიშვნელობა ექნება სხვა შავი ზღვის ნაპირის სახელმწიფოებისათვის.

შავ ზღვას აქვს ერთი თავისებურება, რომელიც მას განსაკუთრებულ მნიშვნელობას აძლევს. ის არაა გაშლილი ზღვა. უფრო ტბას მიაგავს, რომელსაც ვიწრო სრუტე ბოსფორისა აერთებს მარმარილოს ზღვას, რომელიც ისეთივე ვიწრო დარდანელის სრუტეთი უერთდება ხმელთა შუა ზღვას. ბოსფორის და დარდანელის პატრონისათვის არაა ძნელი ეს ვიწრო გასასვლელები საჭიროების მიხედვით ჩაკეტოს უცხოელთათვის. ამ უფლებით მუდამ სარგებლობდა ოსმალეთის მთავრობა. მაგრამ რუსებს არ ეძინათ. მათ სურდათ ეს მდგომარეობა თავის სასარგებლოთ შეეცვალათ. და მართლაც უნკიარ სკელესს ხელშეკრულობით 1833 წ. ოსმალეთი კისრულობდა დაეკეტა დარდანელი ყველა უცხოელ სამხედრო გემებისათვის, გარდა რუსეთისა, თუ ეს უკანასკნელი ამას მოითხოვდა. ესეთი ცალმხრივი გადაჭრა საკითხისა სხვა სახელმწიფოთ ჭკუაში არ მოუვიდათ. ამიტომაც ლონდონის შეთანხმებით 1841 წელს დარდანელი და ბოსფორი ჩაკეტილ იქმნა ყველა ჭვეყნების სამხედრო გემებისათვის. ამით რა საკვირველია, უნკიარ სკელეს ხელშეკრულობა გაუქმდა და მასთან ერთად რუსთა უპირატესობაც. ოსმალეთი თავგანწირულობით იცავს თავის უფლებებს, რაც მან აშკარად დაამტკიცა დარდანელის გმირული დაცვით. დღეს ყველამ კარგათ იცის, რომ რუსეთი ამ ომში იმის იმედით შევიდა, რომ კონსტანტინეპოლს ხელში ჩაიგდებდა, ე. ი. გახდებოდა ბოსფორის და დარდანელის პატრონი. ეს მისი მისწრაფება რომ განხორციელებულიყო, შავი ზღვის ნაპირა ხალხებს შავი დღე დაადგებოდათ. რუმანია, ბულგარია და სხვები ეკონომიურად და პოლიტიკურადაც სრულიად დაკარგავდენ თავიანთ დამოუკიდებლობას. არც სერბიას და საბერძნეთს დაადგებოდათ კარგი დღე. ქართველთათვის ხომ მოსალოდნელ თავისუფლების ოცნებაც უნდა გამჭრალიყო. აშკარაა დამოუკიდებელი საქართველო ყოველთვის მოწინააღმდეგე და მებრძოლი იქნება რუსთა მისწრაფებისა კონსტანტინეპოლი ხელში ჩაიგდონ.

დამოუკიდებელი საქართველო ეკონომიურადაც სხვა როლს ითამაშებს, ვიდრე დღეს. რუსეთის ხელშიაც მყოფ საქართველოს მეტად სუსტი კავშირი აქვს ეკონომიურად რუსთან და თუ აქვს, მხოლოდ საძალადევი, ხელოვნური ძალდატანების შედეგი. შეეჩერდეთ მხოლოდ

ერთს მაგალითზე. მოგეხსენებათ დღეს დღეობით საქართველოდან გადატანილ საქონელში უპირველესი ადგილი უჭირავს შავ ქვას. რადგან რუსეთშიაც არის შავი ქვა, მხოლოდ ძლიერ მდარე ღირსების ჰიათურის შავ ქვასთან შედარებით, ამიტომ რუსეთმა მოინდომა ხელოვნურად გადასატან გადასახადის აწევით ჩვენი მადნის გასავალი დაეცა. გადატანა ჰიათურიდან ზესტაფონამდე უფრო ძვირი ღირდა, ვიდრე ბრაზილიიდან ლონდონამდე. ამ ზომამ რუსის დაბალი შავი ქვა ვერ ასწია, მხოლოდ ქართველთა წარმოება შეაფერხა, რადგან ჩვენი ქვის სიძვირისა გამო სხვებს კონკურენცია გაუადვილდათ. აქ მოვიყვანოთ ერთი საგულისხმიერო ციფრიც. 1906 წელს სულ ჩვენგან გაუტანიათ 31 მილიონი ფუთი შავი ქვა და აქედან სამხრეთ რუსეთში მხოლოდ თორმეტი პროცენტი, დანარჩენი წაუღიათ ევროპის სახელმწიფოებს და ამერიკის შეერთებულ შტატებს.

თავისუფალი საქართველო ყოველი ღონით შეეცდება თავის უხვ ბუნებრივ სიმდიდრესთან ერთად გააძლიეროს თავისი ეკონომიური შემოქმედება. მისთვის პოლიტიკური განთავისუფლება იქნება ნამდვილ ეკონომიურ მონობისაგან გამოსვლა. შედეგი კი ის იქნება, რომ ჩვენ პირდაპირ ევროპასთან დავიჭერთ ეკონომიურ ურთიერთობას, რითაც ჩვენც ძლიერ ვისარგებლებთ და სხვებსაც ვასარგებლებთ.

მეზობლობაში, ერთა დამოკიდებულებაში საქართველო კულტურულ მნიშვნელობასაც არ იქნება მოკლებული. საქართველოს გეოგრაფიული მდებარეობა ისეთია, რომ ის ერთნაირი შუამავალია აზიასა და ევროპას შუა. ქართული კულტურის განვითარება რომ გავითვალისწინოთ, ადვილათ დავინახავთ, რომ ორივე მხარეს გავლენა ჰქონდა ჩვენში, თუ საქართველომ ქრისტიანობა მიიღო ბიზანტიისაგან და ქრისტიანობასთან ერთად ევროპიული სოფლმხედველობა და ზნეობრივი შეხედულება შეითვისა, მეორე მხრით მან ბევრი რამ გადმოიღო სპარსულ და არაბულ სიტყვა-კაზმულ შემოქმედებისაგან. როცა ევროპაში ქრისტიანობა სდევნიდა ბერძნულ წარმართულ ფილოსოფიას და მეცნიერებას, არაბებმა იკისრეს მათი დაცვა და ამით დიდი სამსახური გაუწიეს კაცობრიობას. ქართველთაც ბევრი გადმოიღეს არაბ მეცნიერებისაგან. საშუალო საუკუნოების დასაწყისში ფილოსოფია აყვავდა ჩვენში. პროფ. აკადემიკოს მარის გამოკვლევით, მეცხრე-მეთერთმეტე საუკუნის ქართველი კომენტატორები ევროპელთ არაფრით არ ჩამოუვარდებიან. ამ გვარად ჩვენ უნდა ვცნოთ,

რომ ქართული შემოქმედება ვითარდებოდა ორგვარ ცივილიზაციის გავლენით, ევროპის და აღმოსავლეთის. თუ ქართველთათვის აღმოსავლეთის ცივილიზაცია არას დროს უცხო არ ყოფილა, ცხადია, ჩვენ შეგვიძლია დღესაც ჩვენი ღონის მიხედვით ჩვენ გარეშე მყოფ ხალხთ კულტურულად დავებმართ, გავლენა ვიქონიოთ. ბევრი უსათუოდ, ხედავს რა აღმოსავლეთში საოცარ განკერძობებას ქრისტიანთა და მუსულმანთა შორის არსებულს, ჩვენ განცხადებასაც უნდობლად მიეგებება. მაგრამ შეცდება. ქართველთა შორის სრულიად არ არსებობს ის სარწმუნეობრივი სიბეცე, რომელსაც სამწუხაროდ ზოგიერთ ხალხში ადგილი აქვს. ჩვენ იმდენათ მომწიფებული ვართ პოლიტიკურად, რომ ადვილად შეგვიძლია საერთო ბედნიერება და უბედურება გავიზიაროთ. როცა ცხადი გახდა, რომ სპარსეთის წინანდელი შაჰი თავის ქვეყანას რუსებს უგდებდა ხელში და სპარსეთის ხალხმა დაიწყო რევოლუციისათვის მზადება, ქართველი რევოლუციონერები ერთს წუთსაც არ დაფიქრებულან, გაეშურენ თავიანთ მოძმეთა დასახმარებლათ და მართან ერთად თავისუფლებისა და ერთობის სახელით თავიანთი სისხლი დაღვარეს. თვით დღევანდელ მდგომარეობაშიაც კი ვერავინ უარყოფს ქართველთა კულტურულ ღირებულობას მეზობლებისათვის.

ამ პატარა წიგნაკში ჩვენ შევძელით მხოლოდ გაცვრით შევხებოდით ჩვენმიერ წამოყენებულ საკითხს. ჩვენი მიზანიც იყო მხოლოდ ყურადღება მიგვექცია ამ საკითხისათვის, ყურადღება ქართველი ერის, რომ მას გათვალისწინებული ჰქონდეს საქართველოს საერთაშორისო მნიშვნელობა და იცოდეს, რომ ხალხთა შორის ჩვენც შეგვეძლება ჩვენი შესაფერი, ღირსეული ადგილი დავიჭიროთ; ყურადღება ჩვენი მეზობლებისა, რომელთა დახმარება და კეთილი გაწყობილობა თუ ჩვენთვის ყოველთვის მეტად ძვირფასია, მათთვისაც საქართველოს ფეხზე წამოყენება არა ნაკლებ დიდ მნიშვნელოვანია. თუ რუსთა ასი წლის განმავლობაში გამარჯვებითი წინსვლა აღმოსავლეთისაკენ შეჩერებული არ იქმნა, ვინ იცის, ვაი თუ ჩვენ მეზობლებსაც ის უბედურება დაატყდეთ თავს, რომელშიაც ჩვენ ჩავვარდით.

ამიტომაც სრული შეგნებით დამოუკიდებელ საქართველოს საერთაშორისო ღირებულობისა და დარწმუნებულნი, რომ ჩვენ კანონიერ მისწრაფებაში როგორც ჩვენი მეზობლები, ისე ჩვენი მეგობრებიც დახმარების ხელს გამოგვიწვდიან, დღევანდელმა ქართველობამ უნდა განახორციელოს თავისი ისტორიული მოვალეობა და მოუპოვოს თავის სამშობლოს სრული თავისუფლება.

ქართველთა ეროვნულ კომიტეტის გამოსცემა.

პეტრე სურგულაძე

საქართველო

რომის

ღამოსუკიდებელი

სახელმწიფო

სტამბოლი, 1918 წ.

საბეჭდავი კათოლიკე ქართველთა საენისა



სახელმწიფო არის იურიდიულად აგებული ერი. მისი დამახასიათებელი თვისება ისაა, რომ განსაზღვრულ ტერიტორიაზე მისი ნება უზენაესია, ე. ი. აქ ყოველი ძალა მას ექვემდებარება. ამას ქვია სუვერენიტეტი. როცა ერთი ერი სუვერენ უფლებით აღქურვილია, ე. ი. მოწყობილია, როგორც სახელმწიფო, მაშინ მას შეძლება აქვს დაიპიროს განსაზღვრული დამოკიდებულებანი სხვა სახელმწიფოებთან, აგრეთვე მოაწესრიგოს მრავალი შინაგანი ურთიერთობანი თავის მოთხოვნილებათა მიხედვით, მოკლედ რომ ვთქვათ, აწარმოოს საგარეო და საშინაო პოლიტიკა.

დღეს ქართველ ერს, როგორც დამონებულს, თავის საკუთარ პიროვნებას მოკლებულს, არ აქვს საკუთარი საგარეო პოლიტიკა. რადგან ის არის უბრალო, უუფლებო ნაწილი რუსეთის სახელმწიფოსი, ამიტომ ის უნებლიეთ ამ სახელმწიფოს საგარეო პოლიტიკის უბრალო, უნებო იარაღია. ძნელი არაა გავითვალისწინოთ ასეთი მდგომარეობის შედეგი. საგარეო პოლიტიკა შეიძლება იყოს ორგვარი — დაპყრობითი, ბრძანებლობითი, ანუ იმპერიალისტური და მშვიდობიანი. ყველა დიდ სახელმწიფოებს, რომელნიც დღემდის არსებობდენ თუ დღეს არსებობენ, აქვთ დაპყრობითი, ბრძანებლობითი პოლიტიკა. აიღეთ ინგლისი. დიდი ხანია ამ სახელმწიფომ დაიპყრა მეზობელი ირლანდია და ისეთი სისასტიკე გამოიჩინა დაპყრობილთადმი, რომ დღეს ირლანდიაში მცხოვრებთა რიცხვი ნახევარზე ნაკლებია, ვიდრე ასი წლის წინეთ იყო. იგივე ინგლისი ბატონობს სამასმილიონიან ინდოეთს, აფრიკის უდიდეს ნაწილს და ბევრ სხვაგან. იგივეა საფრანგეთი, რომელმაც დაიმონავა ტუნისი, ალჟირი, ინდო-ჩინეთი და ბოლო დროს მაროკოს სახელმწიფოც.

რუსეთი ხომ ერთი ვეებერთელა საპყრობილეა ასთორმეტ დამონებულ ერისა. მისი იმპერიალისტური, დაპყრობითი პოლიტიკა იწვევს მუდამ დიდ ომებს და ამ ომებში უმოწყალოდ იხოცება ქართველი ერი. ერთი მიბრძანეთ, რა ინტერესი ჰქონდა ქართველ ერს იაპონიის წინააღმდეგ ებრძოლა და თავის შვილთა ძვლებით მანჭურიის მინდვრები მოეთესა? ცხადია, ის იქ იყო უბრალო, ბრმა იარაღი, რუსის იმპერიალიზმისა. ან რის გულისათვის დაიხოცა ათიათასობით საქართველოს საუკეთესო ახალგაზრდობა დღევანდელ ომში გერმანიის და ავსტრია-უნგრეთის წინააღმდეგ? რა აქვთ ქართველთ სადაო ან გასაყოფი ამ სახელმწიფოებთან? რატომ აკლავდენ თავს ქართველი ჯარისკაცე-

ბი სპარსეთის ექსპედიციაში სპარსელ პატრიოტებს, რომელნიც თავის სამშობლოს თავისუფლებას იცავდნენ? ამ გვარად ჩვენ ბევრი მტკიცება და მაგალითების მოყვანა არ დაგვეკირდება, მკითხველი ისედაც ნათლად დანახავს, რომ ქართველი თავის სახელმწიფოს მოკლებული არის ბრმა იარაღი და მსხვერპლი გაბატონებულ ერის დაპყრობითი პოლიტიკისა. მაშინ, როდესაც ის რომ თავისუფალი იქნება, ე. ი. თავისი საკუთარი სახელმწიფო ექნება, უნებლიეთ აწარმოებს მშვიდობიან საგარეო პოლიტიკას, დამყარებულს კეთილ მეგობრულ დამოკიდებულებაზე. ამის საუკეთესო მაგალითს იძლევა დღევანდელ ომში შვეიცარია. მოგეხსენებათ, შვეიცარიის რესპუბლიკა შემდგარია სამ უმთავრეს ერისაგან — აქაა გერმანელები, ფრანგები და იტალიელები. მაშინ როდესაც შვეიცარიის გარშემო საფრანგეთი, გერმანია და იტალია ერთმანეთს სპობენ საარაკო გააფთრებით, შვეიცარიის მოქალაქენი განაგრძობენ მშვიდობიან თანამშრომლობას და ერთხელ აზრდაც არ მოსვლიათ წაებაძნათ მეზობელ სახელმწიფოებისათვის. ეს იმიტომ ხდება, რომ შვეიცარია არის პატარა სახელმწიფო, რომლის საგარეო პოლიტიკა, თუ უნდა რომ იარსებოს, აუცილებლივ მშვიდობიანი ხასიათის უნდა იყოს.

ყოველ სახელმწიფოში საგარეო და საშინაო პოლიტიკა მჭიდროთ შეკავშირებულია ერთი მეორესთან. იმპერიალისტურ პოლიტიკას გარეთ, შიგნით უღრის საოცარი განვითარება სამხედრო წყობილებისა, ე. ი. მილიტარიზმი. როცა ერთი სახელმწიფო მილიტარისტულ ფეხზე დგას, მაშინ ჯერ ერთი, ის ხარჯავს საოცრად ბევრ ფულს სამხედრო სამზადისისათვის, რაც მძიმე ულად აწევს ხალხს გადასახადების ფორმით, მეორე, მთელი ხალხი ერთ დიდ სამხედრო ბანაკს წარმოადგენს, სადაც თითქმის ყველა მოქალაქე მოვალეა არა ნაკლებ სამი წლის თავის ცხოვრების საუკეთესო დროიდან სამხედრო ბეგარა იხადოს, ე. ი. ჯარში იყოს. ამ ხანგრძლივ სამხედრო სამსახურს მეტად ბევრი ცუდი შედეგი მოსდევს. სამხედრო ბეგრის მოხდის დროს მოქალაქე არამც თუ არ ქმნის რამეს, პირიქით ის იკვებება საერთო ხარჯზე, ოჯახს მოწყვეტილი ახალგაზრდობა ადვილად ირყენება. რასაც ცუდი შედეგი აქვს მთელი ერისათვის და ბევრი სხვა. ქართველებისათვის ისიც უნდა დაუმატოთ, რომ თბილ, ზომიერ ჰაერის შვილნი. ჩვენები ათასობით სნეულდებიან ცივ ყინულიან რუსეთში. ან იხოვებიან ან დასნეულებულნი სახლში ბრუნდებიან ოჯახის მეტ ბარგად.

მაშინ როდესაც საქართველოს თავისი სახელმწიფო ექნება, სახელმწიფო უნებლიედ აგებული მშვიდობიან, საერთაშორისო დამოკიდებულებაზე, ე. ი. მას არავითარი განზრახვა სხვისი დაპყრობისა არ ექნება, ამ შემთხვევაში ჩვენში მილიტარიზმი სრულიად შეუძლებელი გახდება. ქართველ ერისათვის საჭირო არ იქნება თავისი ეროვნული შემოსავალი სამხედრო საქმეებს ახარჯოს ან თავისი ახალგაზრდობა სამ-ოთხ წლობით სამხედრო ბეგარაში გააბას. მისთვის საკმარისია ისეთი თავდარივი დაიჭიროს, რომ თუ ვინიცობაა ვინმე დაეცეს, თავის დაცვა შეეძლოს.

მილიტარიზმი გარდა იმისა, რომ მძიმე უღლად აწევს ხალხს კისერზე, მას მეორე მხარე აქვს არა ნაკლებ მავნე, ესაა მისი ზნეობრივი მნიშვნელობა. მილიტარულ ქვეყანაში სამხედრო წოდებას შეაქვს ხალხში ერთნაირ უსაქმურ ბატონობის მიდრეკილება. მაშინ როდესაც ხალხი მაშინაა ძლიერი და ჯან-სალი, როცა ყველა მისი შვილნი, როგორც კერძო, ისე საერთო კეთილდღეობას ხედავენ შემოქმედებით შრომაში, შემოქმედებით საქმიანობაში. იმ ქვეყანაში კი, სადაც მუდმივი ჯარი არ არსებობს, მოქალაქეობრივი ცხოვრებაც უფრო წყნარად მიმდინარეობს და კასტიური ყოყონობა სამხედრო პირთა სრულიად არ არსებობს. ჭეშმარიტად, ნამდვილი დემოკრატიული წყობილება მხოლოდ იმ ქვეყანაშია შესაძლებელი. სადაც სამხედრო წოდება ძლიერი არ არის და მთელი ხალხი ერთს მშრომელ საზოგადოებას წარმოადგენს.

როგორც ზევით ვთქვით, რომ ერი ერობდეს, ის აუცილებელიც უნდა არსებობდეს, როგორც სახელმწიფო. ხოლო სახელმწიფოს დაარსება ერთს ერს მხოლოდ მაშინ შეუძლია, სხვათა შორის. თუ მას აქვს განსაზღვრული ტერიტორია. ქართველ ერს აქვს საკმაოდ დიდი ტერიტორია, მიწა-წყალი. ეს არაა ისეთი უბრალო რამ წარმავალი. რომელიც შეიძლება ერმა გამოიცივალოს, როგორც ვსთქვით, კერძო კაცი ბინას იცვლის, დაკარგოს. სხვას დაუთმოს. უკვე რამოდენიმე ათასი წელიწადია, რაც ქართველი ერი ბინადრობს დღევანდელ მის ტერიტორიაზე. ესაა მისი ისტორიული აკვანი, რომლის ყოველი კუნძული მოაგონებს მას წარსულ დიდებას. უბედურებას თუ ბედნიერებას. ისაა საფუძველი, სადაც მან გაშალა თავის პოლიტიკურ და კულტურულ შემოქმედების ფრთა და სადაც ის ჰპოულობს თავის მოსალოდნელ განვითარების შესაძლებლობას. როდესაც ქართველ ერს

თავისი საკუთარი სახელმწიფოებრივი არსებობა ექნება, მაშინ მას შეეძლება თავისი მიწა-წყალი დაიცვას, როგორც ერთი უდიდეს საფუძველთაგანი თავის არსებობისა. იმავე დროს მას საშვალეა ეძლევა თავისი მეტად მდიდარი საკუთრება შესაფერ კანონმდებლობის შემწეობით საერთო ეროვნულ სარგებლობისათვის გამოიყენოს. დღეს ჩვენ რას ვხედავთ? მოხერხებულ საშვალეებათა წყალობით ქართველ ერს აქა-იქ აგლეჯენ მიწა-წყალსა და უცხოელები სახლდებიან. ამავე დროს კი ქართველები საოცრად ვიწროდ ცხოვრობენ, და იმდენად უმიწა-წყლოდ არიან, რომ უმიწობის შიშით ხელოვნურად აჩერებენ გამრავლებას, როგორც ეს არის ფშავ-ხევსურეთში, სვანეთში და მთაულეთში. მასთან მიწის სარგებლობა მშრომელ ხალხისათვის საოცარ მძიმე პირობებშია, რომელთა ხალხის სასარგებლოდ შეცვალა ერთი აუცილებელ საჭიროებათაგანია ქართველ ერის წესიერ ეკონომიურ განვითარებისათვის. არ უნდა დავივიწყოთ აგრეთვე, რომ საქართველოს ტერიტორია შეიცავს აურაცხელ ბუნებრივ სიმდიდრეს, მადნეულობის, თუ სხვა სახით და ყველა ამ სიმდიდრის წესიერი მოხმარა ქართველი ერის უზენაესი უფლება უნდა იყოს და მის საკუთარ სიმდიდრესაც შეადგენს. ესეთი სიმდიდრის გამოყენება მიზან შეწონილ კანონმდებლობის შემწეობით ქართველი ერის კეთილდღეობას საოცრად ასწევს და ამით მის კულტურულ დონეს ამაღლებასაც გააადვილებს.

თავისებურობა ეთნოგრაფიული, თავისებურობა ბუნების მიერ გამოწვეული, თავისებურობა პოლიტიკურ-სოციალურ პირობების შედეგი ყოველ ერს აძლევს თავისებურ, განსხვავებულ აგებულობას, თავისებურ ხასიათს, რომელიც ჰპოებს სოციალურ გამოხატულობას სხვათა-შორის მის სამართალში.

რუსის ბატონობამ საქართველოში დაამყარა რუსის სამართალი, რომელიც მეტად დაშორებულია ქართველ ერის შეგნებას და მოთხოვნილებას. ამის გამო ჩვენ ვიტანჯებით, ჩვენი განვითარება ფერხდება და ჩვენშიაც მეტად სუსტია ერთი უდიდესი ელემენტთაგანი საზოგადოებრივი ცხოვრებისა — ესაა პატივის ცემა კანონმდებლობისადმი. რა საკვირველია, ვერავინ უსაყვედურებს ქართველ ერს რუსის კანონმდებლობას თუ არ სცემს პატივს, რადგან ის როგორც თავისი შინაარსით, აგრეთვე თავისი პრაქტიკული განხორციელებით სრულიად ჩვენი ცხოვრების გარეშე სდგას და მხოლოდ მთელი ხალ-

ხის ტანჯვის და უბედურობის წყაროა. როდესაც ქართველ ერს თავისი სახელმწიფო ექნება და ის თავის საუკეთესო არჩეულ შვილთა შემწეობით შექმნის თავის მოთხოვნილებათა შესაფერ სამართალს. მაშინ ქართველი ერიც აღარ დაიტანჯება, კერძო აკაცობათა და ბოლოტ-მოქმედებათა რიცხვიც შემცირდება ხალხში, სამართლიანობის წეგნებაც ფეხს გაიდგამს ჩვენში და ქართველ ერსაც შეძლება მიეცემა თავისი წვლილი შეიტანოს საკაცობრიო შემოქმედების ერთს უმნიშვნელეს დარგში. განსაკუთრებით ამ ბოლო დროს სახელმწიფოს როლი დღითი დღე იზრდება ეგრედ წოდებულ სოციალურ კანონმდებლობაში, რომლის მიზანია შექმნას საერთო სარგებლობის დაწესებულებანი, შეამციროს საზოგადოებრივი უთანასწორობის შედეგები, მფარველობა გაუწიოს დაჩაგრულ კლასს და საზოგადოების სუსტს ელემენტებს. თუ მხედველობაში მივიღებთ ქართველთა დღევანდელ მომზადებას და სულიერ სიფხიზლეს, სრული იმედი უნდა ვიქონიოთ, რომ აქაც საგრძნობელ ნაბიჯს გადავდგამთ წინ.

აღამიანი საქიროებს ხანგრძლივ მომზადებას, რომ საზოგადოების ღირსეული წევრი გახდეს, ხშირად ის ნახევარ სიცოცხლეს მარტო მომზადებაში ატარებს. ხოლო ეს მომზადებაც საზოგადოების დახმარებით ხდება, საზოგადო აღზრდის შემწეობით. დღეს აღზრდის წესიერი მოწყობა ერთი უდიდესი საკითხთაგანია ყველა მოწინავე ხალხებისათვის. ერთი მეორეს ეჯიბრებიან, ვინ უკეთესად და ჩვენი კულტურის შესაფერად მოვაწყობთ ახალ თაობის სწავლა-აღზრდის საქმეო. რას ვხედავთ ჩვენში? აქ ზედმეტია კიდევ ერთხელ გავახსენოთ ჩვენ მკითხველს, თუ რა საოცარი სატანჯველი ჯოჯოხეთია რუსის სკოლა ქართველებისათვის. ათასობით შეიწირა ამ გადამახინჯების მანქანამ ჩვენი ახალგაზრდობა, სხვებიც დააძაბუნა სულიერად და ნებით და ისე გამოისროლა ცხოვრებაში. როდესაც ევროპიელთა სწავლა-განათლებას ადარებ ჩვენებურს, მხოლოდ მაშინ სავსებით დაინახავ, თუ რა საოცარ ტანჯვის და უბედურების ცეცხლში ვართ ჩავარდნილი. ეროვნული სახელმწიფო ეროვნულ სწავლა-აღზრდასაც მოგვცემს. ბევრს შეიძლება ეროვნული სწავლა-აღზრდა მხოლოდ ისე ესმოდეს, როგორც სამშობლო ენის დამყარება სკოლაში. თავისთავად ცხადია, დედა-ენაზე სწავლა-განათლებას მოგვანიჭებს ჩვენი სახელმწიფოს მოპოება. და არამც თუ სკოლაში, ყველა საზოგადოებრივ დაწესებულებაში საქართველოში ქართული ენა მოიპოვებს თავის ბუ-

ნებრივ ადგილს. შედეგად მივიღებთ მის საოცარ განვითარებას, გაზრდას და ამაღლებას. მაგრამ ეს მხოლოდ ერთი მხარეა სწავლა-განათლებისა. როცა საზოგადოება თავის ახალგაზრდა წევრს ამზადებს ცხოვრებისათვის, მისი მიზანია ისე გაწვრთნას ახალგაზრდა, რომ მას შეეძლოს მისცეს უდიდესი (მაქსიმუმი) სარგებლობა, როგორც საზოგადოებას, ისე თავის თავს. ამისათვის საჭიროა, რომ ერთი ხალხის სწავლა-განათლების სისტემა მის კულტურას, მის ეკონომიურ და საზოგადოდ სოციალურ მოთხოვნილებას ეთანაბრებოდეს, ეგუებოდეს. ჩვენი სახელმწიფო შექმნის ისეთ სისტემას სწავლა-განათლებისა, რომელიც ჩვენ კულტურულ მოთხოვნილებათ საუკეთესოდ დააკმაყოფილებს. ჩვენი ეკონომიური მოთხოვნილების და სახელმწიფოებრივი საჭიროების მიხედვით, სწავლის შემწეობით, ცოდნის სხვა და სხვა დარგს მიზან შეწონილად, ეროვნულ საჭიროების მიხედვით ადგილს მისცემს. მაგალითად, დღეს ვამჩნევთ ჩვენ ხალხში საოცარ გამრავლებას მოხელეთა კლასისას და განსაკუთრებით, აფიცრობისას. ვისთვის არიან ეს პირნი სასარგებლონი? განსაკუთრებით ვისთვის სწირავენ ეს სამხედრო პირნი თავს? რომ მათი სამშობლოს დამლუპველნი და დამმონებელნი გააძლიერონ? რა საკვირველია, სამხედრო სწავლა საქართველოსაც დასჭირდება, მაგრამ მხოლოდ მისი მოთხოვნილების და მისი სამხედრო წყობილების მიხედვით. მაგალითად, ისეთ ქვეყანაში, სადაც მუდმივი ჯარი არ არსებობს, როგორც მაგალითად, შვეიცარიაში, სამხედრო სპეციალისტთა რიცხვი მეტად მცირეა. ამავე დროს ყოველი მოქალაქე საკმაოდ მომზადებულია თავდაცვით ომისათვის, თუ ვინცობაა ვინმე მის თავისუფლებას ემუქრება. რა საკვირველია, სკოლა მხოლოდ ერთი საშვალებათაგანია გონებრივი განვითარებისა. თავისუფალი ხალხი ფართოდ გაუშლის გზას თავის ნიქს და შემოქმედებას. აყვავდება ეურნალ-გაზეთობა (საკმარისია მაგალითად დავასახელოთ შვეიცარია, სადაც ყოველ 300 სულზე ერთი დრო გამოშვებითი გამოცემა მოდის), სამეცნიერო, სალიტერატურო საზოგადოებანი. ქართველი ერი ჩაებმება უფრო ძლიერად, ვიდრე დღემდე, საკაცობრიო სამეცნიერო კვლევა-ძიებაში და, ვინ იცის, თუ დღემდის მისი ნიჭიერი შვილები უცნობობის წყვედიადში ლევდენ სულს, თავისუფლებამ ისეთი ნიჭებიც წამოისროლოს, რომელნიც ქართველთ სახელს საკაცობრიო ასპარეზზე გამოიტანენ. ღონიერი და მოწყობილი გონებრივი შემოქმედება საოცრად დიდ გავლენას

იქონიებს მთელი ხალხის შემოქმედების ყოველ დარგზე. მეტი ხალისი, მეტი შეგნება და წინდახედულობა ასწევს საერთო დონეს ადამიანური ღირსებისა ჩვენში. თავისუფალი ქართველი ადვილად ამადლდება მოწინავე კაცობრიობის კულტურულ დონემდე.

ერთი უპირველეს საზრუნავთაგანი ყოველი ერისათვის არის მისი ეკონომიური განვითარება, და აქედან მომდინარე ხალხის კეთილდღეობა, ეკონომიური ცხოვრების წესიერად მოწყობა და სახალხო კეთილდღეობის წინ წაწევა მეტად რთული საქმეა. ის მოითხოვს განსაზღვრულ, მძიმედ აწონ-დაწონილ ეკონომიურ-სოციალურ პოლიტიკას. როგორც საშინაოს, ისე საგარეოს. დღეს ქართველ ერს, სახელმწიფოებრივ ფორმას მოკლებულს, სრულიად არ აქვს საგარეო ეკონომიური პოლიტიკა. ის მომწყვდეულია რუსის ფარგლებში და მისი ეკონომიური პოლიტიკის მსხვერპლია. რადგანაც რუსეთის ეკონომიური მდგომარეობა მოითხოვს მძლავრ მფარველობით (პროტექციონულ) სისტემას. ამიტომ საქართველოც, რომელიც უმთავრესად სამეურნეო ქვეყანაა, ხოლო საფაბრიკო ნაწარმოებს გარედან იძენს, იძულებულია ორ, სამ, ხშირად ათჯერ ძვირად შეიძინოს რუსის იმდენადვე ღირსებით მდარე ნაწარმოები ევროპის ნაწარმოებებთან შედარებით რუსეთის საბაჟო სისტემის წყალობით. იმავე დროს არავითარი მფარველობა და დაფასება არ აქვს ქართულ ნაწარმოებს. ესაა ნამდვილი ეკონომიური მონობა ქართველ ერისა, მონობა, რომელიც შეიძლება შეუგნებელ ადამიანისთვის ცხადი არ იყოს, მაგრამ ამავე დროს საერთო კეთილდღეობისათვის ყველა გვარ მონობაზე უფრო მძიმე. თუ დღეს ჩვენ გვაოცებს ავტონომიურ ფინლანდიის საკვირველი კეთილდღეობა და ეკონომიური და კულტურული დაწინაურება, უმთავრესი მიზეზი უნდა ვეძიოთ იმ გარემოებაში, რომ ფინლანდია დღემდის რუსის სატამოქნო სისტემის გარეშე იღვა და თავისი საკუთარი ეკონომიური პოლიტიკა ჰქონდა. შესაფერი მისი ეროვნული წარმოების და ეკონომიური შემოქმედებისა. აგრეთვე თავისუფალი საქართველო თავის საგარეო ეკონომიურ პოლიტიკას შეუფარდებს თავის საწარმოვო ძალებს და შინაგან ეკონომიურ დონეს. შედეგი ასეთი განწყობილებისა იქნება საქართველოს ბაზარზე საუკეთესო ევროპის საფაბრიკო ნაწარმოებთა გაიაფება და ამით ჩვენი ეკონომიური ცხოვრების ძალზე შემსუბუქება. აბა, წარმოიდგინეთ, რა უსაზღვრო უსამართლობაა ქართველმა ერმა აძლიოს ხარკი ხელოვნურ საბაჟო სისტე-

მის წყალობით მოსკოვის ფაბრიკანტების გასამდიდრებლად. გარდა ამისა რომ ჩვენ, თავისუფალნი, შევძლებთ წესიერი საგარეო ეკონომიური პოლიტიკა დავიჭიროთ, შიგნითაც შეგვეძლება ჩვენი ეკონომიური ცხოვრება მოვაწესრიგოთ. დღევანდელი ჩვენი ეკონომიური ცხოვრება ქაოტიურია. ხალხი თითქო წყვილიდში იყოს, შეუგნებლად ფორთხავს, ხან აქეთ ეცემა, ხან იქით, არც შეგნებული წინამძღოლობა წარმოებაში, არც შესაფერი მოწყობილობა გასაღებაში, არც წესიერი დახმარება კრედიტით. სწორეთ ასეთი მდგომარეობით ისარგებლეს უცხო ერის ჩარჩებმა და უბედურ, დატაკ ქართველ ერის ზურგზე მილიონები მოიგეს. თუ დღეს ევროპის ეკონომიური ცხოვრება ჰყვავის, სხვათა შორის ერთი უდიდესი ძალა (ფაქტორი) მისი აყვავებისა მეცნიერებაა. მეცნიერება ევროპაში წინ უძღვის, გზას უკვლევს წარმოებას, როგორც ტექნიკური მხრივ, ისე ეკონომიური მხრივ. იქ ყოველივე ნაბიჯი წინდაწინვე აწონილ-გაზომილია, რაც მწარმოებელს შრომას უადვილებს და ნაყოფსაც ათკეცს აძლევს. ჩვენ რომ თავისუფალი ვიქნებით და შეძლება მოგვეცემა ჩვენს ეკონომიურ ცხოვრებაზე თვითონ ვიზრუნოთ, მაშინ ჩვენი მეცნიერული დაწესებულებანი გამოიკვლევენ ჩვენს ბუნებას, ხალხს ურჩევენ, თუ რომელ დარგს სად მოჰკიდოს ხელი, როგორ მოაწყოს საქმე და იმავე დროს როგორ მოუაროს შრომის ნაყოფს. მას ზედ დაერთვის ათას გვარი ფინანსიური და ტექნიკური დაწესებულებანი. ეს რთული საწარმოო ძალა ისე ააყვავებს ჩვენს ქვეყანას, რომ დღევანდელ ქართველს სიზმრათაც არ ენახოს. ამასთანავე საჭიროა ყურადღება მივაქციოთ ორ გარემოებას. მიუხედავთ იმისა, რომ ჯერ კიდევ მოიპოება ჩვენში აქა-იქ თავისუფალი დასასახლებელი ადგილები, აგრეთვე რადგან როგორც სასოფლო, ისე საფაბრიკო წარმოება ჩვენში ჯერ კიდევ მეტად ჩამორჩენილია, ამიტომ ბევრი ქართველი მუშა ხელი იძულებულია სამშობლოს თავი გაანებოს და უცხოეთში ეძებოს ლუკმა პური. მაშინ როდესაც ჩვენ რომ ჩვენი საზოგადოებრივი ცხოვრება მოწესრიგებული გვექონდეს, საქართველოს ტერიტორიაზე ათჯერ და უფრო მეტი მცხოვრებიც თავისუფლად იშოვის საშრომს და ბინას. და სწორეთ ეს მაშინ გვეღირსება, როცა ჩვენი სახელმწიფო გვექნება.

ისტორიულმა წარსულმა გვიანდერძა ბევრი ისეთი რამ, რასაც შესწორება ესაჭიროება. სხვათა შორის ჩვენი წარსული ისე მოეწყო, რომ ქალაქად ქართველი ნაკლებ ცხოვრობდა და ალებ-მიცემობა უცხო

ელემენტის ხელში იყო, რაც საერთო ეროვნულ ცხოვრებისათვის მეტის მეტად ხელ-შემშლელი და საზიანოა. ქართველი ერი გასული საუკუნის განმავლობაში ქალაქს ეტანება, ნელ-ნელა ფეხს იკიდებს აღებ-მიცემობასა, თუ ხელოსნობასა და სხვა დარგში საქალაქო ცხოვრებისა. მაგრამ მაინც უცხო ელემენტთა ღონიერება მის ქალაქებში, განსაკუთრებით სატახტო ქალაქ თბილისში მეტად სახიფათოა. თავისუფალი საქართველო ადვილად, ბუნებრივი განვითარების გზით შესძლებს ეს ისტორიულად ნაანდერძევი უბედურობა შეასწოროს და ქართველთა ელემენტს მისი შესაფერი ადგილი მისცეს საქართველოს ტერიტორიაზე, როგორც ქალაქად, ისე სოფლად.

თუ რა მნიშვნელობა აქვს ერთი ერის არსებობაში სახელმწიფოებრივ არსებობას, ამისათვის საკმარისია მაგალითად მოვიყვანოთ ბულგარია. ამ ქვეყანამ დაჰყო უცხო ხალხის უღელ ქვეშ ოთხს საუკუნეზე მეტი და მხოლოდ ორმოციოდე წელიწადია, რაც თავისი სახელმწიფო აღადგინა. ორმოცი წლის წინედ ბულგარია ერთი ლატაკი ქვეყანა იყო, გაუნათლებელი გლეხი და ღარიბი მუდამ დევნილი მღვდელი და მასწავლებელი აი რა ელემენტებისაგან შესდგებოდა ეს ქვეყანა. ქალაქადაც უცხოელები იყვნენ, სომხები და ურები. ორიოდე ბულგარს თუ ნახავდი, ის ხელოსანი იყო, მჭედელი, ღურგალი, მკერავალი და სხვა. ეხლა რას ვხედავთ? მთელი ბულგარია, სოფელი თუ ქალაქი ყვავის, სოფლებს დიდი ხანია გადაუგდიათ ადამისებური გუთან-კავი და კევრები, ყოველგან მოქმედებს უკანასკნელი სისტემის მაშინები. ქალაქები თითქოს თვალის დახამხამებაში იზრდებიან ფაბრიკებით და სახელოსნოებით გამდიდრებულნი, სახალხო კრედიტის ყოველი ფორმით სახელმწიფო მოფენილია, დღითიდღე რკინის გზების ქსელი ყოველ მხრივ ხლართავს ქვეყანას. და გუშინდელი ბნელი დაბეჩავებული ბულგარი დღეს გაბედულათ ევროპიელს თვალს თვალში უყრის. რაც უნდა დარგი აიღოთ საზოგადოებრივ შემოქმედებისა, მას უკვე ჩინებულად მოუწყვია და მომავალს ამაყად შეეყურებს. ზომიერი, წესიერი თავმოყვარეობა დიახაც რომ აუცილებელი, საჭირო ღირსებაა, როგორც პიროვნებისათვის, ისე ერისთვის. დღეს მონა ქართველი საერთაშორისო დამოკიდებულებაში მოკლებულია თავის ბუნებრივ პიროვნებას, ის გამოირიცხულია საერთაშორისო საზოგადოებიდან. საკუთარ სახელმწიფოს მქონე კი ისევე პატივცემული და მიღებული იქნება ხალხთა ურთიერთობაში, როგორც სხვა თავისუფა-

ლი ერი. ის აღარ იგრძნობს დღევანდელ დაჩაგრულობას. პირიქით მის ხმასაც ყურს დაუგდებენ და ქართველთა სახელიც ხელახლა აღდგება ისტორიაში.

ამ გვარად ჩვენ შევეხეთ ეროვნულ ცხოვრების სხვა და სხვა მხარეს და მოკლედ გავითვალისწინეთ, თუ რა სიკეთეს მოუტანს ქართველ ერს საკუთარი, სახელმწიფო, დამოუკიდებელი არსებობა.

ვინც ჩვენ ცხოვრებას ცოტაოდნად იცნობს, დარწმუნებული უნდა იყოს, რომ ქართველ ერში დაზოგვილია საკმაოდ დიდი შემოქმედებითი ძალა. და თუ ამ ძალას ეღირსა თავის მოყრა, სისტემა და თავისუფალი განვითარება, მაშინ ყოველ ეჭვს გარეშეა ქართველი ერი აზიის და ევროპის საზღვარზე ერთს საპატიო ადგილს დაიჭერს. ამასთან ვისაც კი მართლა გულით უყვარს თავისი სამშობლო და მისთვის სიკეთე სურს, იმისთვის ერთი მოვლენაც დაფარული არ უნდა დარჩეს. რუსთა და ქართველთა მასიურ საზოგადოებრივ განვითარების დონეს თუ შევადარებთ ერთმანეთს, აშკარა იქნება ჩვენთვის, რომ ქართველი უფრო მომზადებული და შეგნებულია საზოგადოებრივ ცხოვრებისათვის. არავითარი საკაცობრიო ინტერესი; თუ არა უსამართლო ძალმომრეობა, არ მოითხოვს ქართველი ერი მონა იყვეს უფრო ჩამორჩენილი ერისა. ამასთანავე თუ საზოგადოდ ისტორიულ წარსულს, ბუნებას, ფსიხოლოგიას ერთა მომავლისათვის მნიშვნელობა აქვს და წარსული ადვილად არ წაიშლება მომავლის შენებაში, იძულებული ვიქნებით ვსცნოთ, რომ გუშინდელი დესპოტიური რუსეთი თუნდა ხვალ ფორმით დემოკრატიულიც გახდეს, მაინც შეინახავს ბევრს თავის ძველ თვისებათ. მაშინ როდესაც თავისუფალ საქართველოს, როგორც საზოგადოდ პატარა ერს, შეუძლია იარსებოს მხოლოდ როგორც წმინდა დემოკრატიულ აგებულობას.

ჩვეულებრივ გვესმის, ეს დიდი სახელმწიფოა, ეს პატარა. ასეთი განაწილება მხოლოდ ხელოვნურია. პატარა სახელმწიფოთა, როგორც არის შვეიცარია, ნორვეგია, პოლანდია და სხვები თავის კულტურით და მოქალაქეთა საერთო კეთილდღეობით, შეიძლება ვთქვათ, სხვა სახელმწიფოებს კიდევ სჭარბობენ. მხოლოდ საერთაშორისო დამოკიდებულებაში ისინი მშვიდობიანობას ეძებენ და ცდილობენ ნეიტრალურ ნიადაგზე იდგენ. ბევრ მათგანის ნეიტრალობა, როგორც, მაგალითად, შვეიცარიის, საერთაშორისო აქტებით უზრუნველ ყოფილია. მაგრამ საუბედუროდ დიდ სახელმწიფოთა მილიტარისტული თარეში

დღემდის საერთაშორისო დამოკიდებულებაში უფრო ტლანქ ძალას აძლევდა უპირატესობას. ერთი შედეგთაგანი დღევანდელ საკაცობრიო ომისა სწორედ ამ მდგომარეობის შეცვლა იქნება. სრული იმედი უნდა ვიქონიოთ, რომ დღეიდან საერთაშორისო დამოკიდებულებაში ზნეობრივ ელემენტს და სამართლიანობას უფრო მეტი ძალა და გასავალი მიენიჭება.

ამ გვარად ქართველ ერს დამოუკიდებელი სახელმწიფოებრივი არსებობა ყოველ მხრივ სარგებლობას მოუტანს, აამალლებს გონებრივად, ააყვავებს ეკონომიურად, გააძლიერებს ზნეობრივად და მიანიჭებს მას. ერთა შორის იმ საპატიო ადგილს, რომელიც მან ასი წლის წინედ დაკარგა და მას აქეთ მისთვის სანატრელი იყო.



# საქართველოს რესპუბლიკის უფლებრივი მდგომარეობა

პროფ. ლისტისა

(თარგმანი გერმანულიდან)

ტფილისი  
სტამბა საქართველოს მთავრობისა.  
1918



## 1. საქართველო საერთაშორისო ომის დაწყებამდე \*

შეიძლება ბევრს ზედმეტად ეჩვენოს დღეს, როდესაც საერთაშორისო ომმა თითქოს შესწყვიტა წარსულთან ყოველივე დამოკიდებულება და სრულებით ახალი მდგომარეობა დაამყარა, საქართველოს ძველ ისტორიასა და მის რუსეთთან დამოკიდებულების შესახებ ლაპარაკი.

მაგრამ ერთი თვალის გადავლება ამ წარსულზე დაგვანახვებს, რომ საქართველოს მიერ ეხლახან მოპოებული დამოუკიდებლობა აღდგენა იმ უფლების, რომელიც რუსეთმა უხეში ძალის შემწეობით და ხელშეკრულების დარღვევით მოსპო.

ამ წერილში მე ვსარგებლობ იმ ცნობებით, რომელიც მოყვანილია ანონიმ ავტორის წიგნში „საქართველო და საერთაშორისო ომი“ და მ. წერეთლის შესანიშნავ შრომაში „საქართველოს უფლებანი“ — 1917 (გამომცემლ. „ახალი აღმოსავლეთი“).

მეთვრამეტე საუკუნის მიწურულში საქართველო შესდგებოდა ორ სამეფოსა და რამოდენიმე სამთავროებისაგან (აღმოსავლეთ საქართველოში იყო ქართლ-კახეთის სამეფო, ხოლო დასავლეთ საქართველოში იმერეთის სამეფო და სამთავროები: სამეგრელო, გურია, აფხაზეთი და სვანეთი). საქართველოს ჩამოთვლილი ნაწილები, რასაკვირველია, პატარა და სუსტნი იყვნენ, ძლიერ მეზობელ სახელმწიფოების სპარსეთისა და ოსმალეთისაგან განადგურების მუდმივ შიშში, მაგრამ თავისუფალნი და დამოუკიდებელნი.

ეროვნულ თავისუფლების დასაცავად საქართველომ მე-18-ტე საუკუნის ოთხმოციან წლებიდან თავი შეაფარა რუსეთს. აღმოსავლეთ საქართველომ ამ გზით უფრო ადრე გადადგა ნაბიჯი.

---

\* პროფ ლისტის წერილი, რომელიც ჩვენ აქ მოგვყავს სრულად, გამოვიდა ბერლინში მარიამობისთვეში ცალკე წიგნაკად მაშინ, როდესაც საქართველოს დამოუკიდებლობა ჯერ კიდევ არ იყო მიღებული.

ამ აქტს საფუძვლად დაედვა ის ხელშეკრულება, რომელიც მეფე ერეკლესა და ეკატერინე II შორის მოხდა 24 ივლისს (ძვ. სტ.) 1783 წ. (დაბეჭდილია მ. წერეთლის შრომაში, გვ. 3). დასაველეთ საქართველოს ხელშეკრულებათა შორის ყველაზე უფრო დიდმნიშვნელოვანი ხელშეკრულება იყო იმერეთის მეფე სოლომონ მე-II-სა და ალექსანდრე I შორის დადებული. ყველა ამ ხელშეკრულებათ მფარველობითი ხასიათი აქვს. ისინი სცნობენ რუსეთის გამგებლობას, მის სუვერენობას, საქართველოს აყენებენ მასთან ვასალურ დამოკიდებულებაში და ვალდებულად ხდიან მას იარაღით ხელში დაეხმაროს რუსეთს გარეშე მტრის წინააღმდეგ; მაგრამ შინაურ ცხოვრებაში ამ ხელშეკრულებათა მიხედვით, საქართველოს თვითმმართველობა, როგორც მოქალაქეობრივი, ისე ეკლესიური ხელუხლებელი რჩება.

მაგრამ მალე რუსეთის პროტექტორატი საქართველოზე უშუალო სახელმწიფოებრივ ბატონობათ გადაიქცა. პირველად ეს ბატონობა ჭერ კიდევ მეთვრამეტე საუკუნეში აღმოსავლეთ საქართველოში შემოიჭრა.

რადგან პაველე I-სა და ერეკლე II მემკვიდრეს, გიორგი მე XII-ს შორის მოლაპარაკებამ მიზანს ვერ მიაღწია, რუსეთის იმპერატორების პაველე პირველის (მანიფესტი. 18 იანვარი 1801 წ.) და ალექსანდრე პირველის (12 სექტემბერი 1801 წ.) ბრძანებით აღმოსავლეთი საქართველო გამოცხადებულ იქნა. როგორც ნაწილი რუსეთის იმპერიისა.

ასეთივე ბედი ეწვია საქართველოს სხვა ნაწილებსაც. ყველგან, სადაც კი ქართველმა ხალხმა წინააღმდეგობა გაუწია რუსეთს მის წინააღმდეგობაში, ის უღმობელად ჩაქრობილ იქნა, ხელშეკრულების ძალით. საქართველოსათვის მინიჭებული ავტონომია გაუქმებულად ცნობილი და ამგვარად რუსეთის გამგებლობა ქართველ ხალხის ცხოვრების ყოველ დარგში ოფიციალურად შემოღებული.

1911 წელს საქართველოს სხვა და სხვა ნაწილები რუსეთის გუბერნიებს წარმოადგენდნენ.

ამგვარ მდგომარეობაზე უფლებრივ შეხედულების შესახებ შეიძლება სხვა და სხვა აზრის გამოთქმა.

ყველაზე შორს მიდიან ქართველი ნაციონალისტები, რომელნიც რუსეთის მიერ 1783, 1801 და სხვ. დარღვეულ ხელშეკრულებათ საქართველოსათვისაც შემზღუდველად თვლიან, 1783 წლის საქართვე-

ლოს უფლებრივ მდგომარეობაზე უთითებენ და მას სრულებით დამოუკიდებელ, საავსებით სუვერენულ სახელმწიფოთ აცხადებენ.

ამ შეხედულებას ისინი ამყარებენ იმ ორ ფაქტზე, რომელიც მიმდინარე საუკუნის პირველ წლებში მოხდა, პირველი — იმ აზრზე ქართველ ხალხის რუსეთის წინააღმდეგ შეიარაღებულ აჯანყების სრულუფლებიანობის შესახებ, რომელიც ნისმა ბრიუსელში 1906 წლის ნოემბერში გამოსტქვა, და შეეიცარიის კავშირის სასამართლოს გადაწყვეტილებაზე, რომელიც ზემოთ მოყვანილ შეხედულებისაგან გამომდინარეობს და რომელმაც უარი უთხრა რუსეთს შეიარაღებულ აჯანყებაში მონაწილე სამი ქართველის მის ხელში გადაცემის შესახებ.

მეორე — იმ პეტრიაზე, რომელიც ქართველ ხალხმა 1907 წელს ჰააგის სამშვიდობო კონფერენციას გადასცა. როგორც ქართველნი ფიქრობენ, ჰააგის კონფერენციამ ფორმალურ საბუთების მიხედვით უარი სტქვა ამ საკითხის საქმიან გარჩევაზე. ამ არგუმენტაციის სისუსტე, სხვა რომ არა ვსტქვათ, იმაში მდგომარეობს, როგორც თვით მ. წერეთელი ამბობს, რომ ქართველების აზრი მხოლოდ ხმებს ემყარება.

შემდეგ ქართველებში იმ აზრსაც აქვს გასავალი, რომელიც ამბობს, რომ, რადგან 1783 და სხვა წლების ხელშეკრულებათა გაუქმებას არ ჰქონდა არავითარი უფლებრივი საბუთი და მათ არსებობასაც შემდეგში არავითარი ნიადაგი უფლების მხრივ არ მოეპოებოდა. საქართველოს რუსეთის მფლობელობის დროს ნახევრათ სუვერენული სახელმწიფოს ხასიათი ჰქონდაო.

რამდენათაც ვიცი, ორივე აქ მოყვანილ შეხედულებას ქართველ მწერლებში ჰყავს მომხრეები, თუმცა ერთი მეორეს ეწინააღმდეგება დასაბუთებაში.

ორივე შეხედულების წინააღმდეგ შეიძლება მივეუთითოთ იმ სწორეთ საზოგადოებრივ უფლების („Das Öffentliche Recht“, „Публичное право“) ზოგად ფარგლებში დიდმნიშვნელოვან ძალაზე, რომელსაც „ფაქტიურის ნორმატიულ ძალას“ უწოდებენ; უნდა მივეუთითოთ იმ სინამდვილეზე, რომელიც უფლებას სპობს და ქმნის კიდევ.

უღმობელ სინამდვილის ძალით საქართველო, რომელიც შინაურ ცხოვრებაში მაინც დამოუკიდებელი იყო, რუსეთის სახელმწიფოს

ნაწილად გადაიქცა; მისი უწინდელი სახელმწიფოები და სამთავრო-  
ები 1914 წელს რუსეთის იმპერიის გუბერნიებს წარმოადგენდნენ.

სასიხარულოდ არ არის საჭირო ამ საკითხს აქ ახლო შევეხოთ, იმიტომ, რომ 1914 წელს საქართველოს უფლებრივ მდგომარეობაზე კი არ არის აქ ლაპარაკი, არამედ მის საერთაშორისო მდგომარეობაზე 1918 წელს. ამ რამოდენიმე წელში მდგომარეობა არსებითად შეიც-  
ვალა.

## II. საქართველოს უზღვარივი მდგომარეობა 1918 წ.

საერთაშორისო ომმა მოუტანა საქართველოს დიდხანს ოცნებად ყოფილი განთავისუფლება რუსეთის ბატონობისაგან. დღეს რუსეთის სახელმწიფოებრივი ძალის ნიშანიც კი არ მოიპოვება საქართველოს საზღვრებში. რუსეთის ჯარმა უკანასკნელ კაცამდე დასტოვა მხარე.— მასთან ერთად წავიდნენ სახელმწიფო მოსამსახურეებიც.

რუსების ადმინისტრაციის ადგილი დაიკავა ყველგან ქართულმა. პირველად 1917 წელს შემდგარმა ამიერ-კავკასიის ფედერატიულ რესპუბლიკამ (ქართველების, სომხების, თათრების) მოითხოვა ავ-  
ტონომია რუსეთის დემოკრატიულ რესპუბლიკის საზღვრებში.

მაგრამ რუსეთის მეორე რევოლუციის შემდეგ. განსაკუთრებით კი ბრესტ-ლიტოვსკის ზავის ჩამოგდების შემდეგ ამიერ-კავკასიამ მო-  
ითხოვა სრული გამოყოფა რუსეთისაგან. 22 აპრილს 1918 წლ. მან დამოუკიდებლობა გამოაცხადა და 27 აპრილს კი უკვე ცნობა მოვიდა, რომ ოსმალეთმა ამიერ-კავკასიის დამოუკიდებლობა იცნო. 1918 წლ. 15 მაისს ბათუმში გახსნილ მოლაპარაკებამ ერთი მხრით ოსმალეთი-  
სა და გერმანულ დელეგაციის და მეორე მხრით საქართველოს, სომხე-  
თის და თათრების წარმომადგენლების შორის იმ დასკვნამდე მიიყვან-  
ა ყველა, რომ ამიერ-კავკასიის რწმუნებულები ვერ შეთანხმებულან  
ერთ ამიერ-კავკასიის სახელმწიფოს შექმნის შესახებ. ამის შემდეგ სა-  
ქართველოს დელეგაციის მეოხებით გამოცხადდა საქართველოს დამო-  
უკიდებლობა. 28 მაისს ამ მაგალითს მიზღია სომხეთმა ერევანში.

შემდეგ 4 ივნისის. 1918 წ. ხელშეკრულებით ამ რესპუბლიკების  
გარდა ცნობილ იქნა ადერბეიჯანის რესპუბლიკა (ბაქო, როგორც მისი  
მთავარი ქალაქი).

დეტალური განხილვა საზღვრებისა და სხვა საკითხებინა გადაიდო  
განსახილველად კონსტანტინოპოლის კონფერენციამდე.

რუსეთის ს. კ. საბჭოსთან უნდა გაგზავნილიყო ამის შესახებ ცნობა. რათა მას ეცნო ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკების დამოუკიდებლობა.

საქართველო ამგვარად დამოუკიდებელ და სავსებით სუვერენულ სახელმწიფოდ გადაიქცა.

ულმობელ ფაქტების ძალით, რომელზედაც რუსეთის ბატონობა ეყრდნობოდა, დაირღვა ეს ბატონობა. მტერათ იქცა იგი. საქართველო ეხლა უკვე სახელმწიფოებრივი ორგანიზმია, რომელიც საკუთარ ძალას ეყრდნობა, მითი სცოცხლობს და ფეხზე სდგას.

საერთაშორისო უფლების მიხედვით სახელმწიფო წარმოშობილად იცნობა, თუ კი სამი თვისება სახელმწიფოებრივ შემეცნებისა ერი. ტერიტორია და სახელმწიფოებრივი ძალა ფაქტია, თუ კი განსაკუთრებულ საზღვრებში მცხოვრები ხალხი ისეთ ორგანოებს ქმნის, რომელიც ამ ორგანოების სხვა და სხვა ნაწილების ერთობას და როგორც შინ, ისე გარეთ ზოგად მთლიან ნების გამოსახულებას წარმოადგენენ. თუ კი სახელმწიფოებრივი ძალა არსებობს, რომელიც წესიერებას და მყუდროებას ამყარებს სახელმწიფო საზღვრებში, იცავს მათ გარეშე მტრის შემოსევისაგან და ამისათვის ძალა შესწევს (კონგოს აქტები, მუხლი 35. 1885 წ.). ეს თვისებები საქართველოს რესპუბლიკას აქვს.

ლეგიტიმაცია ახალ სახელმწიფოს წარმოშობისა გამოცდაში არ საჭიროებს.

უმეტეს შემთხვევებში ეს მოხდება დედა — სახელმწიფოს ნების წინააღმდეგ და მის, ასე ვთქვათ ხარჯით.

მაგრამ საქართველო ასეთ გამოცდას გზას არ აუხვევს, იმიტომ რომ მის მიერ დამოუკიდებლობის გამოცხადება სავსებით ეთანხმება იმ პრინციპებს, რომელნიც ბოლშევიკების მთავრობამ რამოდენჯერმე დაადასტურა.

უკვე 1917 წლ. ივნისში მომხდარმა საბჭოთა კონგრესმა იცნო აუცილებელ პრინციპად უფლება რუსეთის ეროვნებების თავისუფალ თვითგამორკვევისა. საბჭოთა მეორე კონგრესმა ეს უფლება ერებისა უფრო გარკვევით და მტკიცედ დაადასტურა. ამ გადაწყვეტილების ცხოვრებაში გასათარებლად კომისართა საბჭომ 2 — 15 ნოემბრის 1917 წლ. დეკრეტში გაარკვია, რომ ის რუსეთში მცხოვრებ ერთა კითხვაში შემდეგი პრინციპით იხელმძღვანელებს:

2. ყოველ ეროვნებას უფლება აქვს თავისუფალ თვითგამორკვევისა, თუნდაც ეს თვითგამორკვევა სრულ გამოყოფაში და დამოუკიდებელ სახელმწიფოს დაარსებაში გამოიხატოს.

თუ საქართველო ამ პრინციპს იყენებს, ის ამ შემთხვევაში რუს საბჭოების რესპუბლიკის გადაწყვეტილების ფარგლებში მოქმედებს, ანტიომ ყოველად შეუძლებელია იმის თქმა, რომ ამით ქართველი ხალხი უარყოფს რუსთა მისწრაფებას ან კიდევ შეურაცხყოფას აყენებს მათ ეროვნულ გრძნობას.

### III. ევროპის სახელმწიფოებისაგან საქართველოს დამოუკიდებლობის ცნობა.

1. სახელმწიფოს წარმოშობასა და მის ცნობისაგან სხვა და სხვა სახელმწიფოების მიერ განსხვავებაა.

პირველი გულისხმობს, რომ სახელმწიფო უკვე არის, მეორე კი მას ზედ უნდა დაერთოს, როგორც აუცილებელი მომენტი. სახელმწიფოს ცნობა ნიშნავს მის მიღებას სხვა სახელმწიფოთა ოჯახში, რომლითაც ეს უკანასკნელნი აცხადებენ სურვილს საერთაშორისო უფლების მიხედვით მასთან ცხოვრებისას და დამოკიდებულებისას, როგორც თანასწორ წევრთან. ეს ცნობა გულისხმობს აგრეთვე ახალი წევრის ნებას საერთაშორისო უფლებას სხვებთან ერთად დაემორჩილოს. სახელმწიფოს ცნობას, როგორც საზოგადოდ მიღებულია, მხოლოდ დეკლარატიული ხასიათი აქვს.

ის საძირკველს კი არ უყრის ახლანდ ცნობილ სახელმწიფოს არსებობას, არამედ გულისხმობს მას. მიუხედავად ამისა ის უფლების საძირკველია, რადგან დამოუკიდებლობის ეს ცნობა ახალ ნაწილს უერთებს საერთაშორისო ოჯახს საერთაშორისო უფლების ძალით.

ეს შეხედულება მიღებულია თანამედროვე საერთაშორისო უფლების ლიტერატურაში, როგორც უდავო.

უკანასკნელად ეს შეხედულება დაიცვა ფლეიშმანმა თავის მანუსკრიპტში „Die Alandfrage“.

ამ შრომიდან მომყავს რამოდენიმე ადგილი (გვ. 26, 27): „ფინლანდიამ დამოუკიდებლად გამოაცხადა თავისი თავი იმ წამსვე, როგორც კი ის მოშორდა რუსეთს და შეხედა, რომ ძალა შესწევს თავის საზღვრებში თავისუფლად არსებობისათვის...“

სახელმწიფოების მიერ მისი ცნობა მხოლოდ დეკლარატიული ხასიათისაა: ის არაფერს არ ამტკიცებს, ის მხოლოდ აღიარებს. ის, ამ სიტყვის პოზიტიურ მნიშვნელობით, მას შესაფერ დამამტკიცებელ საბუთს აძლევს; არ ცნობას არავითარ ცვლილების შეტანა აღარ შეუძლია სახელმწიფოებრივობის განვითარებაში. ასეთი აზრის არის თანამედროვე მეცნიერებაც“.

პოლონეთის სახელმწიფოს წარმოშობის შესახებ „Polnischen T ä t t e r n“ ში (1917 წ. გვ. 279) მეც ასეთი აზრი გამოეთქვი.

ცნობა შეიძლება სხვა და სხვა ფორმით. ფორმალური ცნობა ნათელ ყოფაა საერთაშორისო ოჯახის უფროსი წევრის სურვილისა ახლად წარმოშობილ სახელმწიფოს მიღებაზე.

შემდეგ ის აგრეთვე ერთგვარი ნებისყოფის გამოაშკარავებაა იმ საერთაშორისო უფლების დამკველ ორგანოების მიერ, რომელთაც ახალი სახელმწიფო შესაფერი უფლებებით უნდა შემოსონ. ასეთ იურიდიულ დიპლომატიურ ცნობისაგან განსხვავდება ცნობა სახელმწიფო ორგანიზმის, „როგორც de facto არსებულის“.

ეს შეიძლება სხვა და სხვა გზით მოხდეს: დიპლომატიურ ნოტების გაცვლით, ელჩების გაგზავნით და მიღებით, ხელშეკრულებების დადებით და სხვ. იმაზე ყურადღების მიქცევას, რომ შეიძლება ყოფილი დედა სახელმწიფო ან სხვა სახელმწიფოები სურვილს გამოსთქვამდნენ ჯერ ორ სახელმწიფოს შუა ყოველგვარ გამოურკვეველ საკითხის გამოარკვევის ან დროებით გადადების შესახებ, შეუძლია ძველი საერთო სახელმწიფოს განმტკიცება; — ეს არის ერთგვარი თავის დაქერა ფორმალურ ცნობამდე. მაგრამ ასეთი ცნობაც ცნობაა. მიმატება „de facto“ გულისხმობს არა ცნობას, არამედ არსებობას ახლად წარმოშობილ სახელმწიფოისას, რომლის ფაქტიურ ყოფნას ის ადასტურებს, ხოლო უფლების მხრივ ამ საკითხს ასე ვთქვათ, გამოურკვეველად სტოვებს.

სულ სხვა გვარია დამოკიდებულება იმ სახელმწიფო ორგანიზმთან, რომელმაც დაარღვია მთლიანობა დედა-სახელმწიფოსთან, მაგრამ სულ არ მოშორებია მას. ასეთ დროებით მდგომარეობას არ შეუძლიან ხელი შეუშალოს სახელმწიფოთა შორის დამოკიდებულების განტკიცებას.

ღიადი საერთაშორისო მოვლენები დროსა და სივრცის კანონებს ექვემდებარებიან და ამიტომ არსებულ სახელმწიფოებმა თავისი თავი

შეიძლება იძულებულად იცნონ დაემორჩილონ ფაქტს ახალ სახელმწიფოს თანდათანობითი პროცესით წარმოშობისას და ასეთივე წვლილი შეუფარდონ თავისი და მათი სახელმწიფოს ქვეშევრდომების ინტერესები ახლად შობილ სახელმწიფოებრივ ცხოვრებას და განვითარებას.

გერმანიასა და საქართველოს რესპუბლიკის შუა დამყარებული დამოკიდებულება არ შეეფერება ხსენებულ კატეგორიას.

გერმანიამ და მისმა მოკავშირეებმა იცენეს საქართველო, როგორც დე ფაქტო არსებული სახელმწიფო და ეს სტატუს-სეკრეტარმა ფონ-კიულმანმა რეიხსტაგში 24 ივნისს, 1918 წ. საქვეყნოდ აღიარა (17026 თ. გვ. 5609 ს).

სტატუს-სეკრეტარი უთითებს გერმანიასა და საქართველოს შორის მომხდარ დიპლომატიურ ნოტების გაცვლაზე; მაგრამ მე მინდა ყურადღება მივაქციო იმას, რომ ეს ცნობა საქართველოს დამოუკიდებლობისა გერმანიის მიერ გამოთქმული იყო ჩუმაღ.

ასე იყო ბათუმში მოლაპარაკების დროს, რომელზედაც უკვე გვეყონდა ლაპარაკი, ფოთში, 28 მაისს, 1918 წ. მომხდარ აზრთა გაცვლა-გამოცვლის დროს, როდესაც „საქართველოს მთავრობის“ არა პროვიზორული შემადგენლობის შესახებ იყო ლაპარაკი, როდესაც „საქართველოს სახელმწიფოს“ უფლებებზე და მოვალეობაზე უთითებდნენ სხვა და სხვაგვარ ხელშეკრულების დადებით, მაგრამ განსაკუთრებული მნიშვნელობის იყო გაგზავნა ტფილისში გერმანიის, ავსტრო-ჰუნგრეთის და ბულგარეთის დელეგაციებისა, რომელთა დოკუმენტები „საქართველოს რესპუბლიკის“ მთავრობამ დაამტკიცა.

1918 წლ. 13 მარტს. ბრესტ-ლიტოვსკში რუსეთთან დადებული საზავო ხელშეკრულებაც (მაშასადამე საქართველოს მიერ დამოუკიდებლობის გამოცხადებამდე) იხსენიებს კავკასიაში ახლად წარმოშობილ სახელმწიფოებს.

მეოთხე მუხლის მესამე აბზაცი ამბობს: არტანის, ყარსის და ბათუმის ოლქები დაუყოვნებლივ დაცილდნენ უნდა იქნენ რუსეთის ჯარებისაგან. რუსეთი არ უნდა ჩაერიოს ამ ოლქების სახელმწიფო და საერთაშორისო დამოკიდებულებათა გამორკვევის დროს და მისცეს საშუალება მკვიდრ მცხოვრებლებს მეზობელ სახელმწიფოებთან, სახელდობრ ოსმალეთთან, შეთანხმებით თავისი ბედი გამოაკვიოს ახალი წყობილების ცხოვრებაში გატარებით.

როგორც რაიხს-კანცლერის მიერ რაიხსტაგისათვის გადაცემული წიგნი (გვ. 92) მოწმობს, „ყველაზე უფრო დიდმნიშვნელოვან მეზობელ სახელმწიფოდ“ მოხსენებულია ოსმალეთი. რუსეთი სრულიად არ იხსენიება:

როგორც სხვა მეზობელი ერები ოსმალეთთან ერთად იგულისხმებიან ის ერები, რომელნიც დაინტერესებულნი არიან ახალ წყობილების დამყარებაში — კავკასიის ახალი სახელმწიფოები. ისინი გარკვევით მოხსენიებულნი არიან მეოთხე მუხლის მეორე აბზაცში, რომელიც ამბობს:

„რუსეთი ყოველ ღონეს იხმარს აღმოსავლეთ ანატოლიის ნაპირების დაუყოვნებლივ განთავისუფლებისა და მათი ოსმალეთის ხელში წესიერათ გადაცემისათვის“. წიგნის მე-93 გვერდზე ნათქვამია: „რადგან რუსეთის მთავრობას აქ ძლიერი სამხედრო ძალის ყოლა არ შეუძლიან, მან განაცხადა, რომ ყოველ ღონეს იღონებს ხსენებული პროვინციები გაანთავისუფლოს და წესიერად გადასცეს ოსმალეთს. ამ შემთხვევაში ეს განცხადება უნდა განხორციელდეს ამიერ-კავკასიის ტერიტორიაზე ახლად წარმოშობილ სახელმწიფოებთან დიპლომატიური შეთანხმებით. რუსეთმა მაშასადამე ამ სახელმწიფოებთან შეთანხმებით, რომელთაც უპირველეს ყოვლისა საქართველო ეკუთვნის, უნდა აასრულოს შეპირება-განცხადება. ამას მხოლოდ მაშინ აქვს მნიშვნელობა, თუ ცნობილი იქნება, რომ ამიერ-კავკასიის ნაწილები რუსეთის სახელმწიფო მთავრობის განკარგულების ქვეშე კი აღარ არიან, არამედ დამოუკიდებელ სახელმწიფოებს წარმოადგენენ, რადგან თავის საზღვრებში სახელმწიფო მოქმედებს ყოველი სხვა გზით, მაგრამ არა დიპლომატიური აზრთა გაცვლა გამოცელით“. მეოთხე მუხლის მიღებით რუსეთმა ამგვარად იცნო საქართველოსა და კავკასიის სხვა ერების ჩამოშორება რუსეთიდან და მათი სუვერენული არსებობა.

თუ აქამდე გერმანიას ფორმალური ცნობა საქართველოს რესპუბლიკისა არ განუცხადებია, ამის მიზეზი რუსეთისადმი ყურადღებაში უნდა ვეძიოთ, ხსენებულ სიტყვაში კიულმანმა ესტლანდიისა და ლიფლიანდიის შესახებ შემდეგი განაცხადა (გვ. 5608): „გერმანიის მთავრობა იმ თავითვე იმ აზრისა იყო, რომ მეტად სასურველია. სანამ სრული დიპლომატიური ცნობა მოხდებოდეს იმ ახლად წარმოშო-

ბილ სახელმწიფოების, რომლებიც რუსეთს ჩამოშორდნენ, რუსეთის სახალხო კომისარების საბჭოსთან მოსკოვში დაწვერლებითი მოლაპარაკება გაემართო იმის შესახებ, თუ რა პირობებში შეიძლება მოხდეს ახალ სახელმწიფოს ორგანიზაციების ცნობა“. საქართველოს შესახებ ის ქვევით შემდეგს ამბობს: „მის დიპლომატიურ-იურიდიულ“ ცნობის შესახებ შეიძლება იმისვე განმეორება, რაც მე ზევით ვსთქვი“. (გვ. 609) ამიტომ შეუძლებელია იმაში ეკვის შეტანა, რომ გერმანია მზათ არის იცნოს საქართველოს დამოუკიდებლობა. განა ამ წლის მათში ბათუმში გერმანული მისია არ დაჰპირდა საქართველოს მის ცნობის აღიარებას. რუსეთის თანხმობა უთუოდ მოსალოდნელია; მისი უარი წინააღმდეგობა იქნება იმ პრინციპისა, რომელიც სახალხო კომისარების საბჭომ საქვეყნოდ დიდის ამბით აღიარა.

დასკვნა შემდეგია, ჩემის აზრით:

1. საქართველო დღეს უკვე დამოუკიდებელი, სუვერენული სახელმწიფოა და როგორც ასეთს სრული უფლება აქვს მოითხოვოს საერთაშორისო ცნობა სხვა სახელმწიფოებისაგან.

2. საქართველოს რესპუბლიკა ცნობილია მის კონკლუდენტურ მოქმედების მიხედვით გერმანიისა და მის მოკავშირეების მიერ, როგორც de facto არსებული წევრი საერთო სახელმწიფოთა ოჯახისა.

3. ფორმალურ ცნობას არ ეწინააღმდეგებიან უფლებრივი მოსახრებანი. ის არც „არამეგობრული“ აქტი იქნებოდა რუსეთისადმი, რომელმაც საქვეყნოდ განაცხადა ეროვნებათა თვითგამორკვევის უფლება „ჩამოშორებამდე და დამოუკიდებელ სახელმწიფოს დაარსებამდე“.

## ს ა რ ა ჩ ე ვ ი

### ივ. ჭავჭავაძის

საქართველოს საზღვრები ისტორიულად და თანამედროვე თვალსაზრისით  
განხილული . . . . . 3  
დამოკიდებულება რუსეთსა და საქართველოს შორის მე-XVIII-ე საუკუნეში . 63

### პ. სურგულაძე

დამოუკიდებელ საქართველოს საერთაშორისო მნიშვნელობა . . . . . 121  
საქართველო როგორც დამოუკიდებელი სახელმწიფო . . . . . 131

### პროფ. ლისტო

საქართველოს რესპუბლიკის უფლებრივი მდგომარეობა . . . . . 145

წიგნი გამოდის კოოპერატივ „ბბნ“-ის ხარჯით

ИБ № 171

რედაქტორი აკ. ბაქრაძე  
მხატვარი ო. გორალევიჩი  
კორექტორი ა. ურუშაძე

გადაეცა წარმოებას 9.08.89. ხელმოწერილია დასაბუქდად  
1.09.89. ქალაქის ზომა 60×84<sup>1</sup>/<sub>16</sub>. ქალაქი № 1. გარ-  
ნიტურა ვენა. ბეჭდვა მალალი. ნაბეჭდი თაბახი 10. პირ.  
ნაბ. თაბახი 9,3, პირ. სალ. გატარება 9,65. საალრ.-საგამომ  
თაბახი 7,62. უე 04424. ტირაჟი 100.000. შეკვეთა № 488.

ფასი ო მან. 50 კაპ.

საქართველოს სსრ გამომცემლობათა, პოლიგრაფიისა და  
წიგნის ვაჭრობის საქმეთა სახელმწიფო კომიტეტის ბეკლ-  
ეთი სიტყვის კომბინატი, თბილისი, მარჯანიშვილის ქ. № 5.

Комбинат печати Государственного комитета Грузинской ССР  
по делам издательств, полиграфии и книжной торговли Тби-  
ლისи, ул. Марджанишвили, 5:

ИВ. ДЖАВАХИШВИЛИ  
П. СУРГУЛАДЗЕ  
ПРОФ. ЛИСТ

**ИСТОРИЧЕСКИЕ РАРИТЕТЫ**

(На Грузинском языке)

Союз театральных деятелей Грузии  
Тбилиси, ул. Кирова 11-а  
1989

Книга издаётся на средства кооператива „БНЦ“